

T.C.

Ardahan Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

XI-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA DOĞU KIPÇAKLARI

Tolga AKTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Öner TOLAN

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

XI-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA DOĞU KIPÇAKLARI

Tolga AKTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Öner TOLAN

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

KABUL VE ONAY

Tolga Aktaş tarafından hazırlanan “XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Doğu Kıpçakları” başlıklı bu çalışma, 10.02.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KILDIROĞLU (Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi Öner TOLAN (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Beyza ERCAN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mustafa şENEL

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Ardahan Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Ardahan Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

10/02/2022

Tolga AKTAŞ

¹ “Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Dr. Öğr. Üyesi ner TOLAN**'ın danışmanlığında tarafımdan retilildiğini ve Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Tolga AKTAş

TEŞEKKÜR

Çalışmamın her aşamasında verdiği destek ve gösterdiği anlayıştan ötürü danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Öner TOLAN'a; Yüksek Lisans eğitimim boyuncaengin bilgilerinden faydalandığım hocalarım Prof. Dr. Remzi ATAÖĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KILDIROĞLU'na; nazik tavırları ile desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL ve Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN'a; sabırla verdiği desteklerden ötürü Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü personeli, kıymetli arkadaşım Sedan ÇAKMAK'a; karanlığıma ışık olan sevgili eşim Özge Altun AKTAŞ'a; hayatımın her aşamasında desteklerini arkamda hissettiğim annem Fakiye AKTAŞ, babam Erhan AKTAŞ'a; varlığı sonsuz şükür sebebim olan kardeşim Deniz AKTAŞ'a, teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

AKTAŞ, Tolga. *XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Doğu Kıpçakları*, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan, 2022.

Kıpçaklar, İç Asya etnoslarının tazyiki sonrası, Altay Dağlarından Macar topraklarına kadar uzanan siyasi aksiyonu yüksek Avrasya hattında, temas ettiği unsurların tamamı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Gerçekleşen muhaceret sonrasında Kimeklerden miras olarak devralınan siyasi yapı, İtil Nehri sınır olmak üzere Doğu ve Batı Kıpçakları şeklinde iki etnopolitik cepheye ayrılmıştır.

Doğu Kıpçakları, Balkaş'tan İtil'e kadar olan sahada kaotik atmosferin yarattığı siyasi fırsatı değerlendirerek Kimek siyasetinin lider unsuru olmuş ve gerçekleştirdiğı yayılım ile Sir Derya, Aral, Hazar, Harezmi topraklarında yeni siyasi düzenin şekillenmesinde ana unsur olarak varlık göstermiştir. Oğuz Yabguların, Selçukluların, Harezmsahlarn ve Moğolların XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla; İç Asya göçlerinden Moğol istilasına kadar, geçen sürede şekillendirdiğı siyasetin oyun kurucusu olarak Kıpçaklar, Asya siyaseti için büyük önem arz etmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Kıpçak Türkleri, Kimekler, Oğuzlar, Selçuklu, Harezmsah

ABSTRACT

AKTAS, Tolga. *The Eastern Kipchaks During XI-XIII. Centuries*, Master's Thesis, Ardahan, 2022.

After the pressure of the Inner Asian ethnos, the Kipchaks left an indelible impression on all of the elements they contacted with on the politically active Eurasian line stretching from the Altai Mountains to the Hungarian lands. The political structure that was inherited from the Kimaks after the immigration, divided into two ethnopolitical fronts as the eastern and western Kipchaks, considering the Itil River as the boundary.

The Eastern Kipchaks have become the leader of the Kimak politics benefiting from the political opportunity which was created by the chaotic atmosphere in the area from Balkash, to Itil, and with the dissemination made its presence felt in shaping the political order of the lands of Syr Darya, Aral, Khazar, Khwarazm. The Kipchaks were important in Asian politics as a playmaker in the politics which was shaped by Oghuz Yabgu, Seljuks, Khwarazmians, and Mongols from the XI century until XIII centuries during the time from Inner Asia migrations until the Mongol invasions.

Keywords:

The Kipchak Turks, Kimaks, Oghuzs, Seljuk, Khwarazmian

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	
ETİK BEYAN.....	
TEŞEKKÜR	
ÖZET.....	5
ABSTRACT	6
İÇİNDEKİLER	7
HARİTALAR DİZİNİ	10
ÖN SÖZ.....	11
GİRİŞ	13
1.BÖLÜM.....	49
KİMEK-KIPÇAK FEDERASYONU VE XI. YÜZYIL KIPÇAK GÖÇLERİ	49
1.1.İÇ ASYA SİYASETİNDE KİMEK VARLIĞI.....	49
1.1.1.Kimek Adı Üzerine Yapılan Çalışmalar	50
1.1.2.Kimek Etnik Menşei Üzerine Mülahazalar	51
1.1.3.Erken Dönem Kimek Yurdunun Tespiti	53
1.1.4.Kimek Unsurunun Devletleşme Süreci.....	55
1.2.KİMEK SİYASETİ İÇERİSİNDE KIPÇAK VARLIĞI.....	58
1.2.1.İç Asya Siyasi Geleneğinin Yansıması Olarak Kimek-Kıpçak Bağlantısı	58
1.2.2.Kimek Federasyonu’nun Bir Parçası Olarak Kıpçaklar	60
1.3.İÇ ASYA GÖÇLERİ VE KIPÇAK SİYASETİNİN YÜKSELİŞİ	63
1.3.1.XI. Yüzyıl İç Asya Kavimler Göçü	64
1.3.2.XI. Yüzyıl Göç Dalgasının Oluşumu.....	68
1.3.3.XI. Yüzyıl Göç Dalgasını Oluşturan Etnoslar ve Kıpçak Siyasetine Etkileri	70
1.3.3.1.Kaylar ve Kıpçak Federasyonu	71
1.3.3.2.Kunlar ve Kıpçak Federasyonu	72
1.3.3.3.Şariler ve Kıpçak Federasyonu	76
2.BÖLÜM.....	78
XI. YÜZYIL İÇ ASYA GÖÇLERİ SONRASI DOĞU KIPÇAKLARININ SİYASİ	
TEMASLARI	78
2.1. XI. YÜZYIL KIPÇAK YAYILIMI	78
2.1.1. XI. Yüzyıl Başlarında Kıpçak Coğrafyası	78
2.1.2. Kıpçak Göçlerinin Nedenleri	80
2.1.3. Etnopolitik Bir Sınır Olarak İtil ve Kıpçak Yayılımı	83

2.1.4. Batı Kıpçaklarının Etkilediği Coğrafyalar	86
2.1.4.1. Karadeniz'in Kuzey Hattı Boyunca Kıpçak Temasları.....	86
2.1.4.2. Kafkasya Topraklarında Kıpçak Temasları	88
2.1.4.3. Balkanlarda Kıpçak Temasları	90
2.2. OĞUZ YABGU DEVLETİ VE KIPÇAKLAR.....	95
2.2.1. Oğuz Yabgu Devleti	95
2.2.2. Oğuz Siyasetinin Komşu Unsurlar ile Temasları	97
2.2.3. Oğuz Yabgu Devleti'nin Zayıflaması.....	99
2.2.4. Kıpçaklar ve Oğuz Yabgu Devleti İnkırazı	101
2.3. SELÇUKLULAR VE KIPÇAKLAR.....	106
2.3.1. Selçuklu Siyasetinin Doğuşu	106
2.3.2. Oğuz Yabgu Devleti ve Selçuklular	108
2.3.3. Selçuklu Yükselişine Kıpçak Etkisi.....	110
2.3.4. Bağımsız Selçuklu Siyaseti ve Kıpçaklar	111
2.4. HAREZMŞAHLAR VE KIPÇAKLAR	116
2.4.1. Harezmi Adı ve Taşıdığı Coğrafi Nitelikler	116
2.4.2. Harezmi'nin Siyasi Atmosferinin Şekillenmesi.....	117
2.4.3. Harezmi'de Kıpçak Varlığının Başlangıcı.....	121
2.4.4. Anuştingin Hanedanlığı ve Kıpçaklar.....	123
2.4.4.1. Anuştingin'in Kökeni ve Harezmi Hakimiyetinin Esasları.....	124
2.4.4.2. Vasal Harezmişahlar Dönemi ve Kıpçaklar	126
2.4.4.3. Siyasi Teşekküllerin Sağlanması Sürecinde Harezmişahlar ve Kıpçaklar	129
2.4.4.4. İmparatorluk Sürecinde Harezmişahlar ve Kıpçaklar	134
2.5. MOĞOL İSTİLASI VE KIPÇAKLAR.....	140
2.5.1. Harezmi Harekatı Öncesinde Moğol Varlığı	140
2.5.2. Moğol Varlığının Harezmi Sınırlarına Taşınması	142
2.5.3. İlk Moğol-Kıpçak Teması.....	144
2.5.4. Faciayı Doğuran Bir Etkin Olarak Kıpçak Siyaseti	146
2.5.5. Moğol İstilas ve Harezmişah İnkırazı Sürecinde Kıpçaklar	148
3. BÖLÜM.....	155
ETNOGRAFİK, İKTİSADİ VE ASKERİ AÇIDAN KIPÇAK VARLIĞI	155
3.1. KIPÇAKLARDA SOSYAL HAYAT VE TOPLUMSAL YAPI.....	155
3.2. KIPÇAK İKTİSADİ YAŞAMI	162
3.3. KIPÇAKLARDA ORDU	169
SONUÇ.....	176

KAYNAKÇA	182
EK 1. Tez Orjinallik Raporu	204
EK 2. Etik Komisyon Muafiyeti Formu	205
ÖZGEÇMİŞ.....	206

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Kazakistan Toprakları VII-X. Yüzyıllar.....	60
Harita 2. Lyao Devleti	66
Harita 3. XI. Yüzyıl Kıpçak Göçleri.....	81
Harita 4. Kıpçak Yayılımı.....	85
Harita 5. Kimak-Oğuz Toprakları.....	102
Harita 6. Oğuz Yabgu Devleti Toprakları	104
Harita 7. Büyük Selçuklu Devleti Toprakları	115
Harita 8. Harezmşah İmparatorluğu.....	120
Harita 9. Moğol İstilasası	144

ÖN SÖZ

Orta Çağ tarihi boyunca bilinen Dünya'nın tamamında etkin bir şekilde yer almış olan Kıpçaklar, ait olduğu Türk geleneğinin ve Asya tipi göçebe hayat tarzının yansıması olarak dinamik bir siyasi yaşam sürmüştür. Kıpçaklar özellikle Karadeniz'in kuzey bozkırları boyunca gerçekleştirdikleri temaslar ile günümüz siyasetine dahi etki edecek önemli politik süreçler doğurmuştur. Ana yurttan gerçekleşen göçler ile İtil Nehri etnopolitik bir sınır olarak Kıpçak varlığını Doğu ve Batı Kıpçakları şeklinde ikiye ayırmıştır. Batı Kıpçakları İtil'den Tuna ötesine kadar Bizans, Rus, Gürcü, Romen, Macar, Bulgar siyaseti üzerinde askeri ve politik olarak önemli etkiler yaratmış ve malum unsurların siyasi geleceklerine doğrudan etki etmiştir. Konumuzun etnik sınırlarını çizen Doğu Kıpçakları ise Kay, Kun, Şari, Oğuz, Peçenek etnoslarının batı yönlü hareketi ile federatif bir yapıya erişmiş ve malum kaosu fırsata çevirerek beslendiği etnosların etkisiyle Kimek siyasi teşkilatlanmasının lider unsuru haline gelmiştir. Yeni dönemde Kıpçakların sahip olduğu oluşum İç Asya geleneğinin yansıması olarak kapsadığı etnosları hakimiyeti içerisinde eritmiş ve tek bir çatı isim olarak meşruiyetini sağlamıştır. Söz konusu birliktelik Oğuz Yabgularının, Selçukluların, Harezmsahların ve Moğolların ortaya koyduğu siyasi serüvenin önemli bir belirleyicisi olmuştur. Bu doğrultuda Asya siyasetini Kıpçak etnoniminden bağımsız düşünmek mümkün görülmemektedir.

Orta Çağ Asya siyasetinin şekillenmesine doğrudan etki etmiş olan Kıpçak etnoniminin, sahip olduğu nitelikleri ve ortaya koyduğu siyaseti detaylı bir şekilde derlemek, yarattığı etkilerini analiz etmek üzere hazırladığımız tezimiz; evrensel çapta kabul görmüş tarih metodolojisine ve enstitümüzün çizdiği teknik sınırlara bağlı kalarak düzenlenmiştir. Kullanılan bütün kaynaklar objektif bir şekilde taranmış, etik değerlere sadık kalarak analiz edilmiştir.

Çalışmamız, Kıpçak siyasetine doğrudan etki eden XI. yüzyıl İç Asya göçleri ile başlayıp, XIII. yüzyıl Moğol istilasına kadar geçen süre zarfında Kıpçakları ve bölge siyaseti içerisinde temas ettiği oluşumları kapsamakta; giriş bölümünün yanı sıra üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kıpçak etnoniminin erken dönem meseleleri: etimolojik, tarihi ve coğrafi analizler ile şekillendirilmiştir. Birinci bölümde Kıpçakların, Kimek Federasyonu içerisindeki konumu ve malum federatif yapı

içerisinde liderlik vasfını üstlenme süreçleri değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda Kimek ve Kıpçak federatif yapısını oluşturan etnoslar detaylı bir şekilde incelenmiştir. İkinci bölümde İç Asya göçleriyle beraber şekillenen Kıpçak Federasyonu'nun temsil ettiği nitelikler ve yeni dönemde temas edilen siyasi oluşumlar değerlendirilmiştir. Ayrıca Oğuz Yabgu, Selçuklu, Harezmşah ve Moğol siyasetleri üzerinde Kıpçak temaslarının yarattığı etki, bütüncül bir anlayışla, özel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Üçüncü bölümde ise Kıpçak unsurunun sahip olduğu etnografik, iktisadi ve askeri nitelikler, Türk Kültür ve Medeniyeti merkeze alınarak geniş bir perspektif ile değerlendirilmeye çalışılmıştır.

GİRİŞ

KAYNAKLAR

DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'TE KIPÇAKLAR

Yakın bir süreye kadar, yalnızca eserinde aktardıkları doğrultusunda kendisiyle ilgili bilgi sahibi olduğumuz Kaşgarlı Mahmud'un, doğum yeri ve zamanı hakkında net bilgilere sahip olmasak da Karahanlılar hakimiyetindeki Kaşgar'ın önemli ailelerinden birine mensup olduğu bilinmektedir (Akün, 2002a, s. 9). İyi bir eğitimin ardından Türk ülkelerini ziyaretlere başlayarak dil, tarih ve coğrafya anlamında önemli bir birikime sahip olmuş ve eseri *Divanü Lugati't-Türk*'ü 1071 yılında tamamlayıp Abbasi Halifesi Kaim-Bemrillah'a sunmuştur. Kaşgarlı'nın eseri Türk dilinin en eski sözlüğü olarak etnografik açıdan oldukça zengin bir içeriğe sahiptir (Kurgan, 1972, s. 60-80). Ayrıca XI. yüzyıl Türkçesinin dil özelliklerini ses ve gramer bilgisini içermekle beraber Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine ve halk edebiyatına dair oldukça önemli bilgiler sunan ansiklopedik bir başyapıttır (Kaçalın, 1994, s. 446). Türk tarihi açısından oldukça önemli bir konumda yer alan *Divanü Lugati't-Türk* Kilisli Rifat tarafından 1333-1335 (1915-1917) yıllarında İstanbul'da yayınlanmıştır (Akün, 2002b, s. 18).

Divanü Lugati't-Türk, dönemin bütün Türk varlığı ile ilgili önemli bilgiler içerdiği gibi erken Orta Çağ Kazakistan coğrafyasında bulunan topluluklar için de büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla Kıpçak bakiyeleri ve içerisinde bulundukları coğrafi siyaset hakkında önemli çıkarımlar yapabileceğimiz verilere sahiptir. Kaşgarlı Mahmud eserinde oluşturduğu harita ile Türk kavim ve devletlerinin, sınırları ve yaşadıkları coğrafyalar hakkında önemli veriler aktarmış ve Kıpçakları birkaç bölgede konumlandırarak XI. yüzyıl Kıpçak yerleşimleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır (Ahincanov, 2014, s. 33). Malum harita halen daha Türk Dünyasının bilinen en eski yerleşim haritası olma özelliğini korumaktadır (Kumekov, 2013, s. 20).

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde Türk kabile ve devletleri ile ilgili verdiği bilgiler arasında Kıpçak ve Oğuzlarla ilgili olan kısımların diğer topluluklara oranla daha hacimli olması, Kıpçak etnoniminin XI. yüzyıl ve sonrasında sahip olduğu siyasi etki sahası hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır (Dedeoğlu, 2018, s. 63). Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un eserinde Kimek unsuruna değinmemiş olmasının Kimek etnonimi

yerine Kay ve Yemek etnonimlerini kullanmış olmasıyla ilgili olduğunu aktarmak önem arz etmektedir (Ahincanov, 2014, s. 32).

Divanü Lugati 't-Türk'ün aktardıkları doğrultusunda Kıpçak adının üç ayrı manaya sahip olduğu görülmektedir. İlk manasıyla, Türk kökenli boylar arasında doğrudan aktarılmış olması sebebiyle, Kıpçak adının Türk etnogenezinin bir parçası olan büyük bir bölüğün adını nitelediği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ikinci manası itibariyle Kıpçak adının coğrafi bir saha adı olduğu ve üçüncü manası itibariyle de Kaşgar yakınında bir bölge adı olduğu çıkarımları yapılabilir (Gökbel, 2000, s. 27).

ARAP VE FARS KAYNAKLARINDA KIPÇAKLAR

Arap ve Fars kaynakları özellikle sunduğu coğrafi veriler doğrultusunda Türk kavim ve devletlerinin önemli bir kısmının tarihinin aydınlatılmasına katkı sunan bilgiler içermektedir. Arap ve Fars kaynaklarının Türk yurtları hakkında verdiği bilgiler öncesi, Kıpçak özelinde gördüğümüz gibi muğlak verilerden ibaret gözükmektedir. Bu noktada Kıpçak etnoniminin erken dönem siyasi ve coğrafi malumatlarının tespiti noktasında Arap-Fars kaynakları önemli yer tutmaktadır.

Kıpçaklarla ilgili bilgilere rastladığımız Arap ve Fars kaynaklarında sıkça Kimek ve Kıpçak etnonimlerinin iç içe ya da iki unsurun birbirleri yerine telaffuz edildiği görülmektedir. Bu durum Arap-Fars kaynaklarında Kıpçak unsurunun kendine yer bulduğu dönemde, Kimek ve Kıpçak etnonimlerinin ortak bir federasyon içerisinde yaşamalarından ya da henüz kesin kanıtlarla açıklığa kavuşturulmuş olmasa da etnogenetik bağları itibariyle gerçekleşmiş olmalıdır. Kimek-Kıpçak etnonimlerinin özdeşleştirilmesi durumu kaynaklarda zaman zaman türlü karışıklıklara sebep olsa da ihtiyatlı bir çalışma ile ilgili malumatları doğru analiz ederek, Kıpçaklar hakkında özellikle coğrafi olarak önemli bilgilere ulaşmak mümkün gözükmektedir.

Kıpçak etnonimi Arap-Fars kaynaklarının, İdrisi ve onun eserinden derleme olarak oluşturulmuş eserler hariç, hemen hepsinde *Kıpçak*, *Kıfşak* ya da *Hıfçak* olarak geçmektedir (Barthold, 2019, s. 94).

Kimek ülkesi ile ilgili verdiği bilgiler doğrultusunda Kıpçak coğrafyası hakkında çıkarımlarda bulunmamıza vesile olan önemli seyyahlardan biri Temim İbn Bahr'dır. Seyahatinin ne sebeple yapıldığı tam olarak bilinmese de Dokuz Oğuzların yurduna giderken geçtiği Kimek ülkesi hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Ayrıca açıkça

görülmektedir ki Temim İbn Bahr kendinden sonra Türk kavim ve devletleri hakkında önemli bilgiler ortaya koyan İbn Hurdazbih, Kudame İbn Cafer, El İdrisi, Yakut ve *Hududü'l Alem* gibi önemli kaynaklara ışık tutmuştur (Kumekov, 2013, s. 10; Sağır, 2006, s. 4).

Doğrudan Kıpçaklarla ilgili ilk veriye, Temim İbn Bahr'ın eserinden derlemeler yaptığını gördüğümüz Arap Devleti'nin hizmetinde posta ve iletişim sorumlusu olarak görev yapan İbn Hurdazbih'in eserinde rastlamaktayız (Hurdazbih, 2008; Şeşen, 2017, s. 181-183). Arap arşivleri içerisinde yaptığı araştırmalar sonrasında ortaya koyduğu coğrafi eseri *el-Mesalik ve'l-Memalik*'de, Orta ve Merkez Asya'da yaşadığı dönem içerisinde aktif olan kabileler hakkında kısa bilgiler aktarmıştır (Ahincanov, 2014, s. 21). İbn Hurdazbih'e İslam coğrafyacılarının babası unvanını kazandıran *el-Mesalik ve'l-Memalik*'de bahse konu olan coğrafyalar kara ve deniz yollarına göre incelenmiş; Kazakistan'ın Güneyi ve Yedisu arasındaki yerleşim birimleri, stratejik noktalar, ticaret yolları ve güzergahları coğrafi bir dille, metodolojik olarak Fars kültüründen etkilenerek aydınlığa kavuşturulmuştur (Ahmad, 1999). İbn Hurdazbih'in eserini kendinden önce kaleme alınmış olan coğrafi eserlerden ayıran en önemli nokta ise diğerlerinden farklı olarak bütünüyle günümüze kadar ulaşmış olmasıdır (Kumekov, 2013, s. 11-12).

İbn Hurdazbih'in eserinde Kıpçaklarla ilgili olarak aktarılanlar şöyledir: “*Türklerin ülkelerine gelince, Toguzguların Ülkeleri Türk Ülkerleri içerisinde en geniş olanıdır. Onların sınırları Çin, Tübbet, Harluklar, Kimaklar, Oğuzlar, Cifrler, Becenekler, Türkeşler, Özkeşler, Hıfşahlar ve Hırhizlara kadar olan bir alanı kaplamaktadır...*”(Hurdazbih, 2008, s. 39). Görüldüğü gibi Kıpçak etnonimi Arap-Fars kaynaklarında ilk defa kendisine *Hıfşah* şeklinde yer bulmuş ve Dokuz Oğuzlarla sınırdaş olarak gösterilmiştir.

Kimek toprakları hakkında bazı verilere ulaşabileceğimiz bir diğer eser Kudama İbn Cafer tarafından kaleme alınmış olan *Kitabü'l Harac*'dır (Şeşen, 2017; 2018). Hristiyan asıllı bir ailenin çocuğu olarak 874 yılı civarında Bağdat'ta doğmuş olan Kudama İbn Cafer katiplik sanatı ve kamu maliyesi hakkında kaleme aldığı eseri *Kitabü'l Harac*'da coğrafi ve idari bazı bilgiler de aktarmıştır (Kallek, 2002, s. 311-312). Kudama İbn Cafer'in Kimekler hakkında verdiği bilgiler, İbn Hurdazbih'in aktardıkları ile paralellik göstermekle beraber Tamim İbn Bahr'ın notlarına dayanmaktadır (Ahincanov, 2014, s. 21).

Kimek coğrafyası hakkında önemli bilgilere rastladığımız bir diğer eser ise Tamim İbn Bahr, İbn Hurdazbih ve El-Ceyhani gibi müelliflerin eserlerine dayanan, İbn'el Fakih'in günümüze ulaşan tek eseri konumundaki *Ahbarü'l-Buldan* ya da *Kitab el-Buldan*'dır (Ahincanov, 2014, s. 23; Kumekov, 2013, s. 13; Tomar, 2000, s. 38-39).

İstahri ve İbn Havkal gibi müellifler, eserlerinin büyük bir bölümünü haritalardan organize etmeleri sebebiyle, IX. ve X. yüzyıl Kıpçak-Kimek etnopolitik birlikteliğinin kapsadığı coğrafyayı analiz etme noktasında büyük önem arz etmektedir (Kumekov, 2013, s. 14).

893 (Avcı, 2014, s. 153) yılında Bağdat'ta Dünya'ya gelmiş olan Mesudi, yaptığı seyahatler ve ortaya koyduğu eserler doğrultusunda Rus tarihçiler tarafından İslam Dünyasının Heredot'u olarak adlandırılmaya layık görülmüştür. Özellikle Aral Gölü ve Kazakistan'ın batı bozkırlarında yaşanan etnopolitik gelişmeler hakkında önemli bilgiler aktarmıştır (Mesudi, 2017; Ahincanov, 2014, s. 24). Ayrıca Türk tarihinin aydınlatılması noktasında Oğuz, Karluk, Peçenek ve Başkurt kabilelerinin içerisinde bulunduğu siyasi durum ve Kimakların etki alanı hakkında verdiği bilgiler büyük önem arz etmektedir (Kumekov, 2013, s. 14-15; Şeşen; 2017: s. 49-63).

Kimek tarihi hakkında önemli bilgilere ulaştığımız bir diğer müellif ise 946-947 dolaylarında Kudüs'te doğmuş olan Makdisi'dir. Ortaya koyduğu çalışmalar ile erken dönem coğrafyacılığında yeni bir çıkış açarak beşeri coğrafya disiplininin temellerini atmıştır (Tolmacheva, 2003, s. 431-432). *Ahsenü't-tekasim fî ma'rifeti'l-ekalim* adlı eserinde, Kimek kabilelerinin X. yüzyılda güneybatı yönüne gerçekleştirdikleri göç hakkında önemli bilgiler elde etmekteyiz. Barthold'a göre, Makdisi'nin eserinde güneybatı yönlü göçleri doğrultusunda anılan Kimek etnonimi ile doğrudan Kıpçaklar kastedilmiştir (Ahincanov, 2014, s. 24)

Hayatı hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Gerdizi, Gazneli sultanı Abdurraşid'in iktidarı döneminde yazdığı ve ona takdim ettiği eseri *Zeyn 'el Ahbar*'da, Hudud el'Alem, Hurdazbih ve el-Ceyhani'nin eserlerinden yararlanmış olsa da Kimekler hakkında verdiği bilgilerde tekrardan uzak, orijinal ifadeler aktarmayı bilmiştir (Bilgin, 1996, s. 29-30; Kumekov, 2013, s. 19). Kimeklerin: ekonomileri, yaşam alanları, yedi kabileden oluşukları, kervan ve ticaret güzergahları hakkında verdiği bilgileri oldukça önemlidir. Ayrıca Kimeklerin, İrtiş Nehri civarında ikamet eden bir halk olarak, buranın yerlisi olmadığı ve Tatar etnogenezinin dahil olan, bölgeye sonradan yerleşmiş bir etnonim

olduğuna dair kayıtlar akademinin önemli araştırmalarına konu olmuştur. Diğer yandan Kıpçak etnoniminin Kimek Federasyonu içerisinde yer aldığı hakkındaki ifadeler çalışmamız açısından büyük önem arz etmektedir (Ahincanov, 2014, s. 26-27).

Gerdizi Kıpçak etnonimini doğrudan Kimeklerin etnik kökenlerine dair destanın içerisinde aktarmaktadır: “...*nihayet Tatarların çocuklarından yedi kişi onların yanına geldi. Bu yedi kişiden biri İmi, biri İmak, s Tatar, drds Balandur, beşincisi Kıpçak, altncısı Linkaz, yedincisi Eclad idi.*” (şeşen, 2017, s. 77).

Türk tarihi hakkında önemli çıkarımlarda bulunmamıza olanak sağlayan bir diğer önemli eser ise müellifi anonim olan *Hududü’l Alem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*’dir (982). Farsça yazılan ilk coğrafi eser olarak kabul görmüş olan *Hududü’l Alem*’de, Hurdazbih, İstahri ve Mesudi gibi müelliflerin yanı sıra Batlamyus ve Aristo gibi alimlerin eserlerinden faydalanıldığı anlaşılmaktadır. 61 bölümden oluşan eserde müellifin yaşadığı dönemdeki ülkeler ve şehirler hakkında bilgi verilmesinin yanı sıra coğrafi şekillerle ilgili önemli tanımlamalar yapılmıştır (Kurtuluş, 1998, s. 304; *Hududü’l Alem*, 2018, s. 54-55). Eserde Kimek Federasyonu hakkında önemli bilgilerin aktarıldığı bir bölümün ardından Kıpçaklar hakkında bilgilerin mevcut olduğu ve iki grubun arasındaki siyasi ilişkiyi özetler nitelikte ayrı bir bölüm oluşturulmuştur (*Hududü’l Alem*, 2018; şeşen, 2017, s. 71-73).

Hududü’l Alem’de *Hışçak lkesi* başlığı altında aktarılan kısımlar şöyledir: “*Kıpçakların güney hudutlarında Peçenekler, bütün geri kalan kısımlarında kuzeyin boş arazisi uzanır ve kuzeyde hiçbir canlı bulunmaz. Kıpçaklar Kimaklardan ayrımlı bir kavimdir. Bu bölgede yerleşmişlerdir. Fakat Kıpçaklar Kimaklardan daha korkaktırlar. Başkanları Kimaklar adına tayin olur.*” (*Hududü’l Alem*, 2018, s. 54-55).

Astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi başta olmak üzere birçok alanda ansiklopedik çalışmalar yapan El-Biruni, 973 yılında Harezm’in merkezi olan Kas’ta dünyaya gelmiştir. Eserlerinde kullandığı dilin Peçenek Türkçesine yakın olması ve Arapça kaleme aldığı bölümlerde yaptığı gramer hataları, Türk asıllı olma ihtimalini güçlendirir niteliktedir. Ayrıca anılarında kullandığı ifadeler de bu ihtimali desteklemektedir (Tümer, 1992, s. 206). Biruni’nin Orta Asya ve Doğu Sibirya’nın etnografik yapısı ve bölge halklarının Doğu Avrupa’ya kadar uzanan gleri hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra Kimeklerin yaşadıkları bölge ve coğrafyası, dini inanışları ve

gelenek-görenekleri hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir (Kumekov, 2013, s. 18).

Kimek ve Kıpçaklarla ilgili önemli bilgilere rastladığımız diğer müellifler arasında doğrudan görüş alanı içerisinde olmadığı için Kimekler hakkında muğlak ifadelerle sahip olduğunu düşündüğümüz El-İdrisi; kendinden önceki önemli bilgilerin derlenmesi doğrultusunda Kimek coğrafyası hakkında tartışmalı bilgiler aktaran Yakut (Ahincanov, 2014, s. 30); Kimekler ve Asya'nın göçebe toplulukları hakkında etnografik ve demografik açıdan zengin içeriklere rastladığımız El Mervezi (Sağır, 2006) ve Kıpçak, Kimek adı eserinde doğrudan geçmese de seyahat rotası dolayısıyla bölgenin coğrafi yapısı hakkında önemli bilgiler aktaran İbn Fadlan (İbn Fadlan, 2015) gibi birçok Arap ve Fars müellifinin eserlerinde Kıpçak ve Kimek etnonimleri ile ilgili önemli bilgilere rastlanmaktadır.

Yukarıda aktarmaya çalıştığımız Arap ve Fars kaynaklarının birçoğunda Kıpçak etnoniminin ya hiç değinilmeden ya da üstünkörü bir şekilde aktarıldığı açıkça görülmektedir. Bu durumu doğuran en önemli unsur Kıpçakların ve Kimeklerin VIII. ve X. yüzyıllarda içerisinde bulunduğu siyasi süreç olmalıdır. Kimeklerin, Kıpçakların da içerisinde bulunduğu federatif yapıda lider unsur olarak kabul edilmiş olması, Asya siyasetinde sıkça rastladığımız bir sonuç doğurmuş ve hakim unsur olan Kimek adının egemenliği altındaki etnonimlerin önüne geçmesini sağlamıştır. Bu durum VIII ile X. yüzyıl kaynaklarında Kıpçak unsurunun kendisine nadiren yer bulması sonucunu doğurmuştur.

Kaynaklarla ilgili olarak değerlendirilmesi gereken bir diğer unsur ise müelliflerin kendinden önceki yazarlardan alıntılar yaparak yeni bir derleme oluşturmasıdır. Sık sık rastladığımız gibi Kimeklerle ilgili hususlarda öncü müelliflerin eseri genellikle hiçbir yeni eklenti yapılmadan aynen aktarılmış durumdadır. Bu durum Kimek tarihi araştırmalarında Arap-Fars kaynakları açısından özgün nitelikli bilgilerin ortaya çıkmasını engellemiş görülmektedir. Erken dönem Arap ve Fars kaynaklarında Kimekler hakkında aktarılan bilgilerde yaşanan kısırlık sorunu XI. yüzyıl sonrası elimizde bulunan Kıpçaklara dair kaynaklarda da baş göstermektedir. Yine de VIII. ve X. yüzyıl Arap-Fars kaynakları Kimek ve Kıpçak etnopolitik birlikteliğine ışık tutması bakımından büyük öneme sahiptir.

XI. yüzyıl sonrası kaynaklarda, Kimek Federasyonu içerisindeki konumunun değişmesi itibariyle Kıpçak etnonimi hakkında daha fazla bilgiye rastlıyoruz. Özellikle XII. yüzyıl müelliflerinin Kıpçaklar hakkında Kimeklerden bağımsız içerikler aktarmaya başladığı görülmektedir.

1160 yılında Cizre’de dünyaya gelen ve *el-Kamil fi’t-tarih* adlı eseriyle önemli bir şöhrete sahip olan İbnü’l Esir’in Orta Asya, İtil Boyları ve Kazakistan coğrafyalarının siyasi ve sosyal durumları hakkında özellikle 1231 yılına kadar aktardığı bilgiler oldukça önemlidir (Özaydın, 2000, s. 26-27). Moğol yayılımının bölgedeki etkileri üzerine detaylı ifadeler aktarmakla beraber Kıpçak unsurunun bölgedeki siyasi buhrana karşı sergilediği tutumu tasvir etmesi Kıpçak araştırmalarının aydınlatılması noktasında önemli dayanaklar sunmaktadır.

Moğol istilas ve Kıpçaklar hakkında önemli bilgiler edindiğimiz bir diğer müellif ise Muhammed b. Ahmed Nesevi’dir. Celaleddin Harezmşah’ın divan katibi olan Nesevi onunla beraber Harezmşahların girdiği bütün mücadelelere katılmış ve yaşanan siyasi gelişmelerin yakinen takip etmiştir (Özaydın, 2006, s. 577-578). Bu durum eseri *Siret es-Sultan Celaleddin Mengüberdi*’nin, Harezmşahların özellikle son dönemlerinin aydınlatılması noktasında en önemli kaynaklardan biri olmasını sağlamıştır. Ayrıca Nesevi’nin eserinde Harezmşahların kuzey komşusu olan ve birçok siyasi temas kurdukları Kıpçaklar hakkında da önemli bilgilere ulaşmaktayız (Ahincanov, 2014, s. 36; Nesevi, 1934).

Harezmşah Kıpçak ilişkilerinin aydınlatılması noktasında faydalandığımız bir diğer müellif ise Minhac-ı Sirac el-Cüzcani’dir. Günümüze ulaşmayan birçok kaynaktan edindiği bilgiler ışığında derlediği ve 1260 yılında Delhi sultanı Nasırüddin Mahmud’a sunduğu eseri *Tabakat-ı Nasırı*, Hz.Adem’den başlayıp kendi dönemine kadar süregelen olayları aktardığı umumi bir İslam tarihi olarak kabul edilir (Ansarı, 1993, s. 98-98). Cüzcani’nin eseri Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler ve Harezmşahlar hakkında oldukça önemli bilgiler aktarmaktadır (Cüzcani, 2015). Özellikle Harezmşahlar ve Kanglı-Kıpçak ilişkilerine dair aktarılan bilgiler Kıpçak tarihinin önemli bir safhası için ana kaynak niteliği taşımaktadır (Ahincanov, 2014, s. 37).

Cüzcani gibi Harezmşah-Kıpçak temasları ve Moğol istilas hakkında önemli bilgilere eriştiğimiz bir diğer müellif ise 1226 yılında dünyaya gelen ve uzun bir süre Moğol hizmetinde bulunan Ata Melik Cüveyni’dir (Bilgin, 1993, s. 140-141; Cüveyni, 2013).

Pers tarihçiliğinin altın çağını yaşamasında en önemli rolü oynayan ve dönemin ana kaynaklarından faydalanarak Arapların, Perslerin ve Türklerin tarihlerine ışık tutan Reşideddin (Reşideddin, 1982; 2010) içerisinde Kıpçak ve Kanglıların da bulunduğu birçok Moğol ve Türk kabilelerinin sayıları ve tarihleri hakkında önemli veriler aktarmıştır. Ayrıca Çin kaynaklarından doğrudan derlediği bilgiler Kıpçakların sosyal yapıları hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayan unsurlardandır (Ahincanov, 2014, s. 38-39).

ÖTEKİ KAYNAKLARDA KIPÇAKLAR

Kıpçak etnik unsurunun XI. yüzyılda doğulu etnosların göç zincirine eklenmesinin ardından Kuzey Kafkasya, Kuzey Karadeniz ve Balkanlara olan yayılımları onların birçok batılı kaynaktan kendilerine yer bulmasına vesile olmuştur. Rus, Gürcü, Ermeni, Bizans ve daha birçok topluluğun yazılı eserlerinde kendilerine yer bulan Kıpçak unsuru bir manada karşılaştığı hemen bütün topluluklarla yazılı varlıklarında yer edinecek kadar temasa geçmeyi başarmıştır. Pek tabi bu noktada vurgulamakta fayda görülmektedir ki Kıpçaklar karşılaştığı hemen her topluluk tarafından aynı manaya yakın, farklı fonetiklere sahip isimlerle anılmıştır.

Çin Kaynaklarında Kıpçaklar

Asya'daki siyasi varlıklarının erken dönemi özellikle Çin kaynaklarındaki yerleri açısından tartışmaya açık bir boyuttadır. Bu noktada önemli alimlerin birbirinden farklı noktaları işaret etmesi, erken dönem Kıpçak tarihi ve dolayısıyla etimolojik araştırmalarını zorlu bir çıkmaza itmektedir. Kıpçakların batı göçleri sonrası sahip olduğu yeni adlar, mana bakımından birbirini andıran fizyolojik özellikler ifade etmektedir. Birçok çalışmada aynı şekilde Kıpçakların Doğudaki serüvenlerinin erken dönemlerini aydınlatmak için benzer çıkarımlar yapılarak köken tahminlerinde bulunulmaya çalışılmıştır. Bu durum Çin kaynaklarında Kıpçak unsurunun aranması noktasında birçok alim için ipucu olarak görülmüştür. Gumilev'in (2006) eserinde aktarılan hususta Çin kaynaklarında kendine Ting-ling olarak yer bulan etnonimin fizyolojik özelliklerinin sarı saçlar ve mavi gözlerden ibaret olması malum etnonimin Kıpçaklar ile ilişkilendirilmesinin önünü açmıştır. Çin kaynaklarında aktarılanlara göre Ting-ling'ler fiziksel özellikleri, yaşam şekilleri ve inanışları itibarıyla Çinlilerden

sıyrılmış ve yalnızca onların adına paralı asker olarak hizmet etmiş topluluklardır (Gumilev, 2006, s. 159-160).

Çin kaynaklarında Kıpçak unsurunun karakteristik özelliklerinden faydalanarak izini sürmeye çalışan araştırmalar yalnızca Ting-ling'lerden ibaret değildir. Fizyolojik olarak Kıpçak unsurunun özelliklerini taşıyan bir diğer unsur ise saçlarının kırmızıya çalan rengi ve gözlerinin yeşilliğiyle Çin tarih yazımında kendisine yer bulmuş olan Wu-sun isimli kavimdir (Taşağıl, 2004a, s. 27).

Kıpçak adının Çin kaynaklarında karşılığını tespit etmeye yönelik bir diğer çaba ise Bernştam'ın, Çin tarihçiliğinin atası sayılan vakanüvis Sih-ma Ch'ien'in (M.Ö. II yüzyıl) eserinde geçen Hunların hakimiyet altına aldıkları dört boydan biri olan Yüi-she etnonimini doğrudan Kıpçak etnoniminin Çincedeki telaffuzu olarak değerlendirmiş olmasıdır (Ahincanov, 2014, s. 46-47; Kumekov, 2013, s. 9). Bernştam'ın savunusu önemli çevreler tarafından kabul görse de söz konusu etnonimin Kıpçaklar olduğuna yönelik başka herhangi bir kanıt bulunmamaktadır (Klyashtorny ve Sultanov, 2019, s. 127).

Kıpçakların Çin kaynaklarındaki yerini arayan bir diğer yorum ise Klyashtorny (2019) tarafından ortaya konulmuştur. Bu görüşe göre Uygur kitabelerindeki Kıpçak etnonimi dönemsel değerlendirmeler sonucunda Türklerin kitabelerindeki Sir etnonimine ve Çin kaynaklarındaki Seyanto etnonimine özdeş görülmüştür. Sir-Seyanto-Kıpçak etnonim geçişinin sebebi ise erken dönem Çin-Uygur ittifakı ile Türk-Kıpçak(Sir) ittifakı arasındaki mücadelelerde bulunmuştur (Klyashtorny ve Sultanov, 2019, s. 125-137).

Görüldüğü gibi Kıpçak unsurunun erken dönem varlığının Çin kaynaklarındaki tespiti oldukça önemli bir araştırma konusu olarak bilinmezliğini korur durumdadır. Ortaya konulan tezlere ya Kıpçakların fizyolojik özellikleri ya da adlarının olası etimolojileri çıkış noktası olmuştur. Her iki durumda da kanıtlanması oldukça güç ancak aydınlatılmaya muhtaç teoriler ortaya konulmuştur.

Çin kaynaklarında Kıpçak etnonimi ile ilgili net bilgilere Çin Hanedan yazmalarında rastlamaktayız. Özellikle XII. ve XIII. yüzyıl Kıpçak ve Kanglı unsurlarının Merkezi Asya ve Uzak Doğu ülkeleriyle kurduğu siyasi temaslara, devletleşmiş olduklarına ve XIII. yüzyıl sonrası gerçekleştirdikleri göçlere, geç dönem Çin kaynaklarında yer verilmiştir (Ahincanov, 2014, s. 14).

Rus Kaynaklarında Kıpçaklar

Rus kaynakları Kıpçak etnoniminin bakiyelerinin batı yönlü faaliyetleri ve yeni yurtlarındaki temasları hakkında çok önemli bilgiler barındırmaktadır. Birçok dönemde oldukça yakın temasta bulunulmuş olsa da Ruslar ve Kıpçaklar arasındaki iletişim mutlak bir kaynaşma doğurmamıştır. İki grup da iki ayrı zümre olarak siyasi varlıklarını sürdürmeyi başarabilmiştir. Kıpçak unsurunun ya da kendisine bağlı grupların, batı yönlü hareketleri sonrası Rus kaynaklarında Kıpçak/Kuman unsuruna 1055 dolaylarında Pereyaslavl Knezliği topraklarında rastlıyoruz (Kurat, 2019, s. 76-77; Yücel, 2020a, s.110-111). Bundan sonra da Rus kaynakları Kıpçak/Kuman unsuru için Slav ve doğu Slav dillerinde yer alan plav/plov kökünden türemiş olan ve açık sarı, solgun anlamları taşıyan Polovci/Polovtsi/Polovets adlarını kullanmıştır (Golden, 2006, s. 320-321).

Rus kaynakları verdiği bilgiler dolayısıyla Kıpçak tarihinin Arap-Fars kaynaklarında eksikliği hissedilen birçok noktasını aydınlatacak öneme sahiptir. Doğu Kıpçaklarının siyasi ve sosyoekonomik varlıklarının aydınlatılması Rus topluluklarının siyasi etkinlik sahasına girmiş olan Polovetslerin tarihinin aydınlatılması ile paralellik göstermektedir (Ahincanov, 2014, s. 42). Bu noktada Kıpçak tarihi araştırmaları için Rus kaynakları önemli bir konumda kendisine yer bulmaktadır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Ruslar ve Polovetsler arasındaki temaslar tek bir çerçeve üzerinden ilerlememiştir. İki tarafın da siyasi varlıklarını sürdürmek adına ihtiyaç duyduklarında ittifak kurdukları ve siyasi ilişkilerini geliştirdikleri görülmektedir. Bu anlamda ilişkiler değişken bir dinamizme sahip olmuş ve iki taraf arasında kurulan konjonktürel ittifaklar birçok defa Rus Knezleri ile Kuman kızlarının evlilikleri ile gerçekleşmiştir (Yücel, 2020a, s. 56-57, 114-115).

Bizans Kaynaklarında Kıpçaklar

Bizans kaynaklarında Kıpçak unsuru hakkında aktarılanlar daha çok Rus vakayinamelerini tamamlayıcı niteliktedir. Bizans kaynaklarında Kuman olarak anılan Kıpçak bakiyeleri ve bozkırın diğer göçebeleri hakkında özel bilgilere sahip olduğumuz en önemli kaynak ise Bizans Prensesi Anna Komnena'nın kaleme aldığı *Aleksiad*'dır (Anna Komnena, 1996).

Ermeni Kaynaklarında Kıpçaklar

Kıpçaklar Ermeni kaynaklarında ilk defa Urfalı Mateos'un eserinde 1050-1051 olayları sonrası yer bulmaya başlamıştır. Bu tarih, Kıpçak unsurunun ilk bakiyelerinin Rus topraklarında görülmeye başladığı dönemlere tekabül etmektedir (Mateos, 2019, s. 91). Bir tesadüf olmaktan öte Kıpçak bakiyeleri bu tarihten sonra artık net bir şekilde batı toplumlarının tarihi kaynaklarında kendisine yer bulmaya başlamıştır. Diğer Ermeni kaynaklarında ise Kıpçak unsurundan Moğolların Kafkas ötesinde gerçekleştirdiği fetihler sırasında bahsedilir (Ahincanov, 2014, s. 42).

Gürcü Kaynaklarında Kıpçaklar

Kıpçakların siyasi serüvenleri boyunca önemli temaslarda bulunduğu bir diğer topluluk ise hiç şüphesiz Gürcülerdir. Gürcü-Kıpçak ilişkilerine ait kaynaklardaki ifadeler temkinli bir çalışmanın yürütülmesi gerekliliğini doğurmaktadır. Kaynaklarda Kıpçak ifadesine en erken dönemde Gürcü ana kaynağı olan Kartlis Tskhovreba'da rastlıyoruz. Eserin hemen giriş kısmında Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki sekiz kardeş urug ile Hazarlar, Türkler ve Kıpçakların; Kür, Aras ve Çoruh boylarına gelip yerleştiklerinden bahsedilir (Kırzioğlu, 1992, s. 15). Kıpçakların malum bölgeye gelip yerleşmeleri ise anlaşıldığı kadarıyla Makedonyalı İskender'in Gürcistan seferinden önce olmuştur (Brosset, 2003, s. 16). Gürcü kaynaklarındaki bir diğer kayıt ise XI. yüzyıl yazarı Cuanşir'in Kral Vahktang Gorgasali döneminde Osetler ve Kıpçaklar üzerinde egemenlik sağlandığına yönelik ifadeleridir. Bahse konu Gorgasali dönemi ise V. yüzyılın ikinci yarısıdır (Golden, 1984, s. 51). Malum iki kayıt da şüpheli ifadeler taşımakta ve doğruluğuna dair herhangi kanıt bulunmamaktadır. Yine de kaynaklarda geçen Kıpçak unsuru ile ilgili ifadelerin bu kadar eski bir tarihe yerleştirilmesi Kıpçak-Gürcü ilişkilerinin boyutunu analiz etme noktasında faydalı olabilir.

Gürcü kaynaklarında Kıpçak unsuru doğrudan Kıpçak adıyla geçmekle beraber nadiren de Koman adıyla anılmıştır. *Şehit David ve Konstantin* yazıtında Komanların yurdundan bahsedilirken “*ki onlar Kıpçaklardır.*” Şeklinde bir açıklama göze çarpmaktadır. Kıpçaklara ilgili Gürcü kaynaklarındaki asıl malumatlar ise 1118-1120 yıllarına aittir. Bu kayıtlar Kurucu David'in seçme savaşçı Kıpçak askerlerini aileleri ile beraber 45 bin kişilik bir göç dalgasıyla Gürcü topraklarına yerleştirmesine ait kayıtlardır. Kurucu David'in hükümdarlığı sonrası III. Georgi ve Kraliçe Tamara dönemlerinde de Kıpçak unsurlarının Gürcü topraklarına muhaceretleri belli periyotlarla sağlanmaya devam

etmiştir (Gökbel, 2000, s. 56-60; Brosset, 2003, s. 360-365) . XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Gürcü Kralı David ile Kıpçak Reisi Atrak'ın kızı arasında gerçekleşen evlilik akdi ile kurulan siyasi dostluk iki tarafında çıkarlarını beslemiş ve Gürcüler Kıpçak askeri birlikleri ile beraber altın bir dönem yaşamıştır. Gürcü kaynakları ise kurulan bu konjonktürel ittifak sonrası, Kıpçaklarla ilgili aktardıkları bilgilerle onların sosyoekonomik yapıları, beşeri faaliyetleri ve askeri dinamikleri hakkında önemli verilere ulaşmamızı sağlamıştır (Ahincanov, 2014, s. 43). Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Gürcü topraklarında hayatını sürdüren Kıpçak topluluklarının tamamı için Atrak ve Kral David arasındaki ittifak sonrası bölgeye yerleşmiştir ifadesini kullanmak doğru olmayacaktır. Malum ittifak dışında bölgede varlık göstermiş olan Kıpçak toplulukları savaşçı özellikleri dolayısıyla bölgeye gelmiş olan gruplardan ayırt edilmek için bazı sıfatlara sahip olmuşlardır. Örneğin Orta Çağ Gürcü kronikleri Derbent bölgesinde yaşayan Kıpçakları, Atrak ile Gürcü topraklarına gelen Kıpçaklardan ayırt etmek için, “Kıpçakni Darubandelni” gibi farklı ifadelerle nitelenmiştir (Nesibli, 2002; 723).

Kıpçak unsuru ve bakiyelerinin ana yurttan göçleri sonrası karşılaştığı toplumlar ile kurduğu siyasi, askeri ve toplumsal temaslar her toplum için farklı sosyolojik sonuçlar doğurup her bir kaynakta farklı bir pencereden değerlendirilmiştir. Kaynaklarda yer alan veriler tarihi araştırmalara ışık tutmakla beraber Kıpçak etnik unsuruna karşı takınılan tavrın analiz edilmesinde önemli bir yer tutmaktadır.

KIPÇAK ETNİK UNSURUNUN ERKEN DÖNEM MESELELERİ

KIPÇAK ADI ETİMOLOJİSİ

Kıpçak adı: Türk tarihinin önemli safhalarından birinde Altay Dağları eteklerinden Karpatlara kadar, bilinen dünyanın en önemli coğrafyasında adından söz ettirmiş, bir kavmi birliktelik adı ya da iç Asya siyasetinin yansıması şeklinde çeşitli kavimleri çatısı altında toplamış önemli bir federatif adlandırma olarak karşımıza çıkmaktadır. Yayıldıkları geniş saha itibariyle bugünün siyasal ve etnik yapısına dahi etki etmiş olan Kıpçak etnik unsuru, Türk tarihinde eşine nadir rastlanır bir şekilde, ilişki içerisinde bulunduğu milletler tarafından aynı anlamı ifade eden farklı fonetiklere sahip isimlerle anılmıştır.

VIII. yüzyıldan itibaren Türk ve Müslüman kaynakların “*Kıpçak*”, Moğolların “*Kapçagut, Kibçaut*” ve Çinlilerin “*K’inch’a, Kiñçak*” adıyla andığı Karadeniz’in kuzey hattı boyunca Peçenek ve Oğuz göç zincirinin son halkası olarak doğudan gelen bu yeni etnosu, Ruslar “*Polovets, Polovtsi, Polowtz, Palawtz*”; Bizanslılar ve Latin topluluklar “*Kuman, Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani*”; Almanlar ve diğer batılı topluluklar XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren “*Falben, Falones, Valani, Valwen*”, Bremenli Adam’ın 1072-1076 dolaylarında kaleme aldığı eserinde “*Pallidi*”; ilk defa Mateos’un eserinde olmak üzere Ermeniler “*Khardeş, Xarteks, Chardeş*”, Macarlar “*Kun, Kuman, Paloç*”; Yahudiler “*Petakhia*” şeklinde isimlendirmiştir (Golden, 1995, s. 101; Kıldıroğlu, 2013, s. 41; Kurat, 2019, s. 70; Pritsak, 1995, s. 153-154).

Pritsak (1995), Kıpçak etnik unsurunun fonetik açıdan farklı yapıya sahip isimlerini, organize bir hale getirmek amacıyla “yerli adlar” ve “yabancı adlar” olarak iki başlık altında tasnif etmiştir. Buna göre Kıpçak unsurunun ana yurttan ayrılışı sonrası karşılaştığı milletler tarafından verilen “*Polovets, Pallidi, Valwen, Xarteks*” adları “yabancı adlar”; kavmi esaslara bağlı olarak tarih sahnesine çıkışından itibaren Türkler ve Müslüman tarih ve coğrafyacılar tarafından kullanılan “*Kıpçak*” etnonimi, 1080 dolaylarından itibaren Bizans kaynaklarında rastladığımız “*Kuman*” etnonimi ve 1086 yılından itibaren Macarlar tarafından kullanılan “*Kun*” etnonimi “yerli adlar” başlığı altında organize edilmiştir (Pritsak, 1995, s. 153-154). Söz konusu tasnife göre ortaya çıkan etnonimleri *Kıpçak, Polovets, Kuman, Kun, Pallidi, Valwen/Falavi, Xarteks* şeklinde kronolojik olarak sıralayabiliriz (Gökbel, 2000, s. 29).

Aynı etnik unsurun tanımlanması adına farklı coğrafyalarda yapılan isimlendirmelerin önemli bir kısmı esasen tek bir anlamın etrafında şekillenmiş farklı telaffuzlardan ibaret görülmektedir. Rusların, Almanların ve Ermenilerin Kıpçak etnik unsuruna dahil olan toplulukları tanımlarken kullandığı kelimelerin “açık sarı”, “saman renginde olan sarı saç” gibi anlamlar taşıması bu durumun en önemli kanıtıdır (Kurat, 2019, s. 70). Görüldüğü üzere Kıpçak topluluklarının batı yönlü göç hareketleri sonrası edindikleri yeni adlandırmalar onların fiziksel özelliklerinden ibarettir. Kıpçak etnik unsuru üzerine yapılan birçok çalışma gerçekten Kıpçakların edinilen bu isimlerin hakkını verir derecede fiziksel göstergelere sahip olduğunu vurgulamıştır. Ancak malum topluluğun anlamca “sarı” köklü kelimeler ile adlandırılmış olması durumunun yalnızca fiziksel özellikleri dolayısıyla olduğu tüm verilere rağmen şüpheli durmaktadır. Birçok

kaynakta sarı saçları ile tanındıkları vurgulanan Kıpçakların, bu şöhrete boz renkli atları veya yaşadıkları sahanın bozkır/çöl özellikli olması dolayısıyla ulaşmış olabileceği ihtimalen karşımızda durmaktadır (Golden, 2006, s. 320-321).

Kıpçak etnonimi ise etimolojik gizemi dolayısıyla malum topluluğun sonradan kazandığı isimler kadar aşikar görünmemektedir. Kıpçak unsuru üzerine çalışma yapan batılı araştırmacıların birçoğu Kıpçak etnoniminin diğer adlandırmalarda olduğu gibi sarı, saman rengi, sarımsı gibi anlamlar taşıdığını vurgulamaktadır. Söz konusu etnonimin anlamını doğru analiz edebilmek için ismin etimolojik köklerine inmek gerektiği elzem gözükmektedir.

Milli Destanlarda Kıpçak Adı

Yazılı kaynak varlığı zayıf olan milletlerin tarihini aydınlatma noktasında araştırmacıların sıklıkla başvurduğu en önemli unsur milli destanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. İhtiyatlı bir yaklaşım ve titiz bir çalışma ile destanlardan alınacak olan verim, tarihin gizemini aydınlatma noktasında oldukça faydalı olacaktır. Kıpçaklar her ne kadar kendilerine ait bir destan ortaya koyamamışsalar da etkileşim kurdukları hemen her toplumun sözlü ve yazılı varlıklarında yer almayı bilmişlerdir. Bu durum Orta Asya siyasetinin şekillenmesinde Kıpçakların oynadığı rolü gözler önüne sermektedir (Kıldıroğlu, 2013, s. 193).

Kıpçak tarihinin aydınlatılması noktasında faydalanabileceğimiz destanların başında Oğuz Destanı gelmektedir. Özellikle Farsça ve Uygurca nüshaları Türk etnogenezinin hemen her parçası hakkında ipuçları verirken Oğuzların kuzey komşuları Kıpçaklar hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Bu noktada vurgulamakta fayda görülmektedir ki, yapılan çalışmalarda Oğuznamelerin mitolojik karakteri göz ardı edilmeden, elde edilen çıkarımların ihtiyatlı şekilde gerçekleşmesi büyük önem arz etmektedir.

Ögel (1989) Oğuznamelerin tarihte adı geçmeyen unutulmuş bir karakter üzerine kurgulanmış olması sebebiyle mitolojik bir eser olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Ögel, 1989, s. V). Mitolojiler her ne kadar tarihi bir belge niteliği taşımasa da milletlerin, komşuları ve onlarla olan münasebetleri hususunda sahip olunan fikir ve düşünceleri aydınlatma noktasında büyük önem arz ederler (Ögel, 1971, s. 147).

Kıpçaklar çeşitli nüshalara sahip Oğuznamelerin her birinde birbirinden farklı şekillerde yansıtılmıştır. Farklı nüshalarda aktarılan Kıpçak etnonimi hakkındaki hikayeler ortak bir yansımanın ortaya çıkmasına neden olacak benzerlikler içermektedir. İslami izlerin daha az olduğu ve kronolojik bakımdan daha evvel neşredildiği varsayılan Uyurca Oğuznamede (Kıldıroğlu, 2013, s. 195) Kıpçak unsuru ile ilgili kısım şöyle aktarılmıştır: *“Uruz-Beg’in Oğluna Saklab adını verdikten sonra, Oğuz-Kağan yoluna devam etti ve itil ırmağına geldi. İtil suyu büyük bir ırmaktır. Oğuz-Kağan bu ırmağı görünce, etrafındakilere: “-Bu ırmağı nasıl geçebiliriz?” Dedi. Askerler arasında iyi bir beg vardı. Adı da, Uluğ Ordu Beg idi. O çok akıllı ve ... idi. Yerde pek çok dallarla ağaçların bulunduğunu gördü. .. hemen ağaçları kesti (ve bu ağaçların üzerine) yatarak nehri geçti. Oğuz-Kağan buna çok sevindi ve gülererek şöyle dedi: “-sen burada beg olarak kal ve senin adın Kıpçak olsun.”*(Kırzioğlu, 1992, s. 1-3; Ögel, 1989, s. 171). Uyurca Oğuznamede aktarılanlar ışığında Kıpçak adının ağaç kovuğu, içi boş ağaç anlamlarına sahip olduğu ortaya çıkmaktadır (Kırzioğlu, 1992, s. 3).

İlhanlı veziri Reşideddin tarafından aktarılan ve Farsça Oğuz Destanı olarak anılan nüshada ise Kıpçak unsuru şu şekilde kendine yer bulmuştur: *“Oğuz-Kağan vaktiyle İt-Barak adlı bir kavimle savaşmış, fakat mağlup olmuştu. Bunun üzerine iki büyük ırmak arasında bulunan bir adaya gitmiş ve bir süre bu adada kalmıştı. İşte tam bu sırada kocası savaşta ölen kadınlardan birinin doğum ağrıları tutmuş ve doğum yakınlaşmıştı. Etrafta sığınacak hiçbir yer yoktu. Çaresiz olarak kadın bir ağaç kovuğuna girmiş ve orada doğurmuştu. Bunu gören begler, hemen gelir ve kadının durumunu Oğuz-Han’a anlatırlar. Oğuz-Han kadına acır ve şöyle der: “-Mademki bu kadının kocası şehit olmuştur ve bu çocuğun da benden başka kimsesi yoktur, şu halde bu doğan çocuk benim oğlumdur.” Bundan sonra herkes bu çocuğu Oğuz-Han’ın bir oğluymuş gibi saydılar ve ona öyle baktılar. Oğuz-Han ona Kıpçak adını verdi. Kıpçak sözü Türkçede “içi çürümüş ve oyulmuş” ağaç demektir. Kabuk anlamına gelir bu sözden bozulmuştur. Kıpçakların hepsi onun soyundan gelirler.”*(Ögel, 1989, s. 171; Togan, 1982, s. 26) Uyurca Oğuznamede olduğu gibi Reşideddin nüshasında da Kıpçak adının anlamının ağaç sembolü üzerinde benzer ifadelerle şekillendiği ve ayrıca burada doğrudan Kıpçak adına yönelik bir tanım vurgulaması yapıldığı görülmektedir.

Özbek hükümdarlarından Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Türkmenlerin elindeki Oğuznamelere dayanarak kaleme aldığı Şecere-i Terakime adlı eserinde Kıpçaklarla

ilgili kısımlar şöyledir (Gömeç, 2013, s. 4) : “...“-Bunun babası bizim önümüzde öldü, üzüleni yok”, deyip, oğulluğa aldı, adını Kıpçak koydu. Eski Türk dilinde içi boş ağaca Kıpçak derlermiş. Onun için oğlan ağaç içinde doğdu diye adını Kıpçak koydular. Bu zamanda içi boş ağaca çıkçap diyorlar. Kara halkın dili dönmediğinden k’yı ç okuyor. O Kıpçak’tır çıpçak diyorlar. O oğlanı Han kendi yanında büyüttü. Yiğit olduktan sonra, Urus ve Ulak ve Macar Başkurt illeri düşmen idiler. Kıpçak’a çok halk ve maiyet verip o tarafa, Tin ve İtil suyunun kenarına gönderdi Üç yüz yıl Kıpçak o yerlerde padişahlık kılıp oturdu. Bütün Kıpçaklar onun neslindendirler...”(Ebu’l-Gazi, 1974, s. 31-32).

Yukarıda içerik olarak aktarmaya çalıştığımız Oğuznamelerin Kıpçak etnik unsuru ile ilgili olan kısımlarından iki önemli çıkarımda bulunmak mümkün gözükmektedir. Oğuzlar açık bir şekilde görülmektedir ki Kıpçakları kendilerine yakın, Oğuz Han’ın isimlendirdiği bir topluluk olarak görmüştür (Ögel, 1971, s. 147). Bu doğrultuda Oğuz’un devletleşme aşamasında onunla beraber hareket eden torunlarını Oğuz-Uygur adıyla; amcaları ve yeğenleri gibi akrabalarını Kıpçak adıyla; başkaldıran, isyan eden grupları ise Moğol adıyla nitelemiştir (Gömeç, 2013, s. 5; Kazvini, 2018, s. 455). Daha önce belirtildiği gibi bu çıkarım Kıpçak menşesine dair kesin bir yargıda bulunmaktan ziyade Oğuz ve Kıpçak ilişkileri hakkında muhtemel çıkarımlar yapma noktasında işe yarar gözükmektedir.

İkinci önemli çıkarım ise Kıpçak adının etimolojik çalışmalarına ışık tutar niteliktedir. 30 kadar nüshası olan Oğuznamelerin (Bayat, 2019, s. 371-372) Kıpçaklar ile ilgili kısımlarında göz ardı edilmeyecek şekilde Kıpçak unsurunun ağaç sembolü ile etimolojik bir ilişkisi olduğu ortadadır. Destanlarda kavimlerin sürekli olarak ilişkilendirildiği nesnelerle şifreli bir ilişkisi olduğu etimolojik çalışmalarda sıkça göz önünde bulundurulmuş bir metod durumundadır. Ahincanov (2014) söz konusu bağı erken dönem Kıpçak topluluklarının orman-bozkır şeridinin birleşiminin gerçekleştiği bir sahada yaşamış olma ihtimalleri ile ilişkilendirmiştir. Bu doğrultuda önce destanlarda Oğuz Han’ın mücadele verdiği İt-Barak yurdunu tespit etmiş ve ardından ilk Kıpçakların yaşadığı yurdu Sayan-Alтай dağlarının güney etekleri olarak göstermiştir. Ahincanov (2014) bu tespiti Çin kaynaklarında Seyantoların yaşadığı coğrafyaya dair verilen bilgiler ile desteklemiş ve iki bilginin aynı bölgeyi işaret ettiğini savunmuştur.

(Ahincanov, 2014, s. 61-64). Malum fikrin ispatı ise Klyashtorny'nin Kıpçak-Sir-Seyanto tezinin (2014) kanıtlanması ile paralel görülmektedir.

Her şekilde Oğuznameler, Oğuz-Kıpçak etnik unsurunun erken dönem temaslarında siyasi ve kültürel olarak yakın ilişkiler kurduğunu göstermekte ve Kıpçak adı üzerine yapılacak etimolojik çalışmalarda yabana atılmayacak bulgular sunmaktadır.

Divanü Lugati't-Türk'te Kıpçak Adı

Dil, tarih ve coğrafya anlamında aldığı eğitim ve sahip olduğu birikim ile Türk tarihinin en önemli eserlerinden birini ortaya koyan Kaşgarlı Mahmud, 1071 yılında tamamlayıp Halife Kaim-bemrillah'a sunduğu eseri ile Türk tarihi, filolojisi ve etnografyası adına önemli bir külliyata sahip olmamızı sağlamıştır (Akün, 2002a, s. 9).

Özellikle XI. yüzyıl Türk tarihi hakkında aktardıkları ile Türk tarihinin önemli bir safhasının, coğrafi, etimolojik, tarihi ve etnografik açıdan aydınlatılmasına vesile olmuştur. Eserinde sunduğu harita ile Türk Dünyası'nın elimizdeki en eski yerleşim planını organize etmiş ve Türk topluluklarının sahip olduğu jeopolitik hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır (Ahincanov, 2014, s. 33; Kumekov, 2013, s. 20).

Kaşgarlı Mahmud'un Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının kökenlerine ve Bizans sınırından başlamak üzere coğrafi olarak dizilimlerine değindiği aktarımları şöyledir:

“Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi tanrı kutsal kılası Yalavaç Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Türk'e dek ulanır... Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak ulu Tanrı bilir...her boyun bulunduğu yeri de bildirdim. Bizans Rum ülkesine en yakın olan boy Beçenekler'dir, sonra Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Yabaku, Tatar, Kırgız gelir...”(Kaşgarlı Mahmud, 1985, s. 28).

Kaşgarlı Mahmud'un Kıpçak dili ile ilgili aktardıkları ise şöyledir:

“Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Toxsı, Yağma, Çiğil, Uğrak, Çaruk Boylarının öztürkçe olarak yalnız bir dilleri vardı. Yemeklerle Başgirtlerin dilleri bunlara yakındır.... Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında 'y' bulunan isim ve fiillerin ilk harfini 'elif' 'e', yahut 'cim'-'c' ye çevirirler. Öbür Türkler yolcuya 'yelkin', Oğuzlarla Kıpçaklar 'elkin' derler.” (Kaşgarlı Mahmud, 1985, s. 30-31)

Aktardığımız alıntıda olduğu gibi Kıpçak diline ait özellikler eserin daha birçok bölümünde karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmiştir.

Ayrıca eserin lügat kısmında Kıpçak adı iki yerde *Hıfçak* ve bir yerde de *Kıwçak* olmak üzere üç kere zikredilmiştir:

“*Kıwçaklandı: er kıwçaklandı= adam Kıpçak kılığına girdi ve Kıpçak huyu ile huylandı, Kıpçaklaştı, Kıwçaklanıur-Kıwçaklanmak.*”(Kaşgarlı Mahmud, 1998, II., s. 276).

“*Bu bölüm dört yolda yürür: Birincisi: kendisini, adı verilen şeyin cümlesinden saymak ve onların kılığını almak anlamına gelir: er Kıpçaklandı, ‘er oğraklandı’ gibi ki, ‘adam Kıpçak kılığına girdi’, ‘adam Oğrak kılığına girdi’ demektir.*”(Kaşgarlı Mahmud, 1998, II. s. 279).

“*Kıfçakladı: ‘ol anı Kıfçakladı= o, onu Kıpçak boyundan saydı, onlara nispet etti’(Kıfçaklar, Kıfçaklamak).*”(Kaşgarlı Mahmud, 1998, III, s. 351).

KIPÇAKLARIN ETNİK MENŞEİNE DAİR ÇALIŞMALAR

Türk etnogenezi içerisinde yayılım sahası bakımından en hacimli kavim olan Kıpçakların etnik menşesine dair tartışmalar, akademinin önemli alimleri tarafından ortaya konulmuş, halen güncelliğini koruyan birçok soru işareti ile doludur. Arkeolojik ve filolojik çalışmaların hemen hepsi Kıpçakların ve Kıpçak federatif yapısına dahil olan unsurların Türk etnisitesine dahil olduğu noktasında hemfikirdir (Ahincanov, 2014, s. 79). Kıpçak adının etnik manası Kuzeybatı Sibirya, İrtiş ile Ural Nehirleri arasında yaşayan Türk menşeli toplulukları kapsayan bir kavim ismi olarak ifade edilirken, yaşadıkları bölge itibarıyla malum etnonim *Kuzey Türkleri* olarak anılmıştır (Ögel, 1971, s. 146).

Batı kökenli bazı araştırmalarda Kıpçak unsurunun Menşei farklı milletlerle özdeşleştirilmeye çalışılsa da Orta Çağ Türk varlığının aydınlatılması noktasında önem arz eden Arap-Fars kaynaklarında Kıpçakların Türklüğü şüpheye mahal bırakmayacak derecede net bir şekilde ifade edilmiştir. Mervezi, Reşideddin, İbn Hurdazbih, İdrisi ve İbn el-Fakih gibi müelliflerin eserlerinde Kıpçaklar, Türk boylarından birisi olarak ortaya konulmuştur (Sağır, 2006; Şeşen, 2017, s. 98, 181, 188; Togan, 1982).

Moğol Menşei Meselesi

Kıpçakların etnik menşei hakkında geniş çaplı bir şekilde yapılan en erken çalışma Marquart (1914) tarafından ortaya konulmuş; Eberhard ve Pelliot tarafından tenkid edilmiştir. Marquart (1914), El-Biruni, Muhammed Avfi ve Urfalı Mateos’un eserlerine

dayandırdığı *Über da Volkstum der Komanen* adlı çalışmasını, Kuman/Kıpçakları Macarların *Kun* adıyla anmalarından yola çıkarak şekillendirmiştir (Kurat, 2019, s. 69-70). Eserinde Kuman topluluklarından bahsederken Kıpçak etnonimini hiçbir şekilde kullanmamış ve onların Kıpçak federatif yapısının bir parçası olduğunu kabul etmiştir (Ahincanov, 2014, s. 11).

Marquart'a göre V-VII. yüzyıllarda Amur nehri dolaylarında yaşayan Moğol asıllı *Murka* adlı kavimin, *Kun* adında bir kabilesi vardır ve 1017 dolaylarında malum kabile Kıtayların tazyiki dolayısıyla batı yönlü bir göç hareketine tabi olmuştur. Marquart'ın *Kun/Kuman/Kıpçak* unsurunu Moğol etnik menşesine dayandırma denemesi akademinin önde gelen araştırmacıları tarafından şüpheli görülmüştür. Marquart'ın *Murka* kelimesini Arapça *Fırka* kelimesinin yanlış bir okuması dolayısıyla tespit ettiği ve *Murka* adlı bir Moğol kavminin olmadığı akademinin önemli araştırmacıları tarafından ortaya konulmuştur (Rasonyi, 1983, s. 28). Barthold ise Marquart'ın Muhammed Avfi ve El-Biruni'den alıntılacağı *Kun* kelimesinin yanlış bir okuma olduğunu ve geçen kelimenin *Furi* ya da *Kuri* olarak okunmasının daha doğru olacağını ortaya koymuştur (Barthold, 2019, s. 94-95).

Kun etnonimine Moğol köken aramaya yönelik bir diğer çalışma ise G. Haloun tarafından ortaya konulmuştur. Bu görüş, *Kun* adının Moğol Tibet karışımı olan Tu-yü-hun kavim adının bir kısaltması olarak türemiş olabileceğine yöneliktir (Kafesoğlu, 1998, s. 186). Bu fikir de akademinin önemli çevreleri tarafından reddedilmiştir. Kuman/Kıpçakların köklerini Moğol dolaylı olarak ortaya koyma çabası fizyolojik özelliklerdeki farklılık dolayısıyla mesnetsiz bir uğraş olarak görülmektedir. Kumanların fizyolojik yapılarındaki farklılıklar ve beyaz ırkın özelliklerini karakteristik olarak barındırıyor olmaları, Moğol unsuru ile etnogenetik bir bağa sahip olmadıkları gerçeğinin en önemli kanıtıdır (Kurat, 1937, s. 185).

Kun etnonimine dair bir diğer yorum ise Czegledy tarafından ortaya konulmuştur. Czegledy'e göre Kıpçak/Kuman unsurunun batı yönlü göçleri gerçekleşmeden önce Asya etografik yapısını analiz etmek oldukça önemlidir. İtil, Sirderya ve İrtiş sahasının orta mecrası Oğuzların yurdudur ve kuzeylerinde Tobol ve İşim dolaylarında Kıpçaklar yerleşmiştir. Kıpçakların doğu hattında Altaylara kadar Kimekler yerleşmektedir. Isık Göl dolaylarında Müslüman Oğuzlar ve Karluklar yerleşmiştir. Onların doğusunda Kaşgar'a kadar Karahanlılar Devleti ve en doğuda ise Nan-şan çevresinde Sarı Uygarlar

bulunmaktadır. Huang-ho nehri dolaylarında ise Türkçe konuşan Nesturi Hristiyan Öngütler yer almaktadır. Czegledy'e göre Kunlar da tam olarak yeri tespit edilemese de bu çevrede bir alanda yerleşik haldedir. X. yüzyıl sonunda Kıtayların tazyiki sonrası diğer bazı etnoslar gibi Kunlar da batı yönlü bir göç dalgası içerisine girmiş ve Uzları doğuya doğru sürükleyip akabinde Kıpçaklar ile homojen bir karışım içerisine dahil olmuştur. Malum etnik birlikteliğin ardından Kuman adı da tarihi kaynaklarda kendisine yer bulmaya başlamıştır. Czegledy'e göre Kuman adının kökeninde Kıtay tazyiki sonrası ortaya çıkan Kun-Şarı-Kıpçak etnik birlikteliğinin izleri bulunmaktadır (Rasonyi, 1983, s. 29-30).

İndo-Avrupai Köken Meselesi

Kıpçak etnik unsurunun gayri Türk bir kavim olarak nitelendirildiği bir diğer görüş ise Marquart, Barthold, Pelliot, Grum-Grjimaşlo gibi alimler tarafından desteklenen Ari/Hindo-Avrupai teoridir. Bu fikre göre Kıpçak/Kuman unsuru sahip olduğu tipoloji dolayısıyla Moğol coğrafyasında Türkleşmiş bir Hindu-Avrupai kavim olarak görölmüşür. Grum-Grjimaşlo teorisini bir adım ileriye taşımış ve Çin'in kuzeyinde Hindu-Avrupai köklere sahip bir kavmin yaşadığını ve bu kavmin zaman içerisinde Türkler arasında asimile olduğunu ileri sürmüştür (Kafesoğlu, 1998, 186-187).

Grum-Grjimaşlo'nin işaret ettiğı kavim ise kurt ve karga totemlerine sahip, Türk dilli bir halk olarak kabul edilen ve siyasi tarihleri asırlar boyunca Hun siyaseti ile beraber gelişen Wu-Sun kavmidir (Şahin, 2006, 77-88; Taşagıl, 2004a, 17-28).

Grum-Grjimaşlo teorisini, Çin kaynaklarında Wu-Sun kavminin Kıpçak/Kuman kavmi ile benzer tipolojik özelliklerle anılmış olması ile desteklemiştir. Çin Kaynaklarına göre Wu-Sunlar yeşil gözlere ve kırmızı saçlara sahip maymun yüzüne benzeyen çehreleri olan bir topluluktur (Eberhard, 1996, s. 104). Şu durumda Grum-Grjimaşlo'nin görüşlerini kanıtlamaya yönelik antropolojik ya da arkeolojik bir verinin varlığı şüphelidir ve tarihi kaynaklarda Çin'in kuzeyine kadar bir Hindu-Avrupai kavimin yerleşmiş olduğuna dair herhangi veriye rastlanılmamaktadır (Kurat, 1937, s. 187). Görölmektedir ki Kıpçak/Kuman unsurunun Moğol ya da İndo-Avrupai köklere sahip olduğuna yönelik görüşler antropolojik ve arkeolojik veriler doğrultusunda kanıtlanabilirliği zayıf ihtimalli teorilerdir.

Sir-Kıpçak Meselesi

Kıpçakların etnogenetik köklerinin tespiti noktasında ortaya konulan çalışmalardan biri de Kıpçak-Sir etnonimlerinin özdeşliği meselesidir. Buna göre Kıpçak etnonimi bugün dahi kullanıldığı şekliyle en erken 759 yılında dikilen Şine Usu Kitabesi üzerinde görülmektedir. Fin bilim insanı Ramstedt 1909 yılında Selenge Nehri'nin güneyinde keşfettiği kitabede “Türük kagan ...çag alig yıl olurmuş.” (Aydın, 2007, s. 34) şeklinde geçen cümlede deforme olmuş kısmını Kıpçak olarak değerlendirip “Türk-Kıpçaklar (üzerimizde) elli yıl hakimiyet kurdukları zaman” şeklinde çevirmiştir. Söz konusu okuma Klyashtorny tarafından kabul görülüp desteklenmiştir (Golden, 2014, s. 195-196).

Şine Usu Kitabesinde geçen cümle Türk ve Kıpçak topluluklarının 50 yıl Uygurlar üzerinde hakimiyet kurduğunu ve bu doğrultuda Kıpçak etnik unsurunun VIII. yüzyılda güçlü bir kavmi birliktelik oluşturduğunu destekler niteliktedir. Ancak söz konusu dönemde Kıpçak topluluklarının güçlü bir teşkilatlanma ile Türklerle müttefik olup Uygurlara karşı başarılı mücadeleler vermiş olmasının dönemin diğer önemli kaynakları olan Orhun ve Yenisey Kitabelerinde kendine yer bulmaması önemli bir soru işareti doğurmaktadır (Ahincanov, 2014, s. 49). Klyashtorny Türkler ve Kıpçakların Şine Usu'da ortaya konulan federatif birlikteliğini diğer kitabelerde de ortaya koymanın elzem bir durum olduğunu kabul etmiş ve bu doğrultuda yaptığı çalışmalardan sonra Uygurlara ait Şine Usu Kitabesinde geçen Türkler ve Kıpçaklar etnonimlerinin Türk Kitabelerinde Türkler ve Sirlar olarak aktarıldığı sonucuna varmıştır. Bu doğrultuda Türk kitabelerindeki Sir etnonimi ile Uygur kitabelerindeki Kıpçak etnonimi özdeş iki etnonim olarak kabul edilmiştir. Klyashtorny Kıpçak etnoniminin runik kitabeleri içerisindeki yerini tespit ettikten sonra Çin yazmalarındaki izlerinin peşine düşmüştür. Bu doğrultuda Çin kaynaklarında geçen Seyanto etnoniminin Türk kitabelerindeki Sir'e özdeş olduğu sonucuna varmıştır (Klyashtorny ve Sultanov, 2019, s. 127).

Klyashtorny, 1909 yılında keşfedilen Şine Usu Kitabelerinde Türklerle federatif bir yapı içerisinde yer aldıkları aktarılan Kıpçak etnoniminin, Türk kitabelerinde ve Çin kaynaklarındaki karşılıklarını tespit ederek Kıpçak etnoniminin VIII. yüzyıldan önce geçirdiği tarihi serüveni ortaya koyma yolunda önemli ipuçlarına sahip olmuştur. Aydınlatılması gereken bir diğer soru işareti ise Kıpçak etnoniminin Sir etnoniminin yerini hangi sebeple aldığıdır. Bu noktada söz konusu etnonimler arası geçişin sebebi

Sirlerin Uygurlar ve Çinlilerle girdiği mücadelelerde aranmıştır. Çin kaynaklarına göre Seyantolar (Sirler) Çinliler karşısında önce Ötüken Sıradağlarının kuzeyinde 5000 kayıp 30 bin esir vermiş daha sonra 648 dolaylarında Altay bölgesinde ve Doğu Kazakistan dolaylarında olmak üzere iki kez daha kılıçtan geçirilmiştir. Çin kaynaklarında belirtildiği üzere Seyantolar bütünüyle yok edilmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki yok edilen Seyantoların halk kitlesinin tamamı değil devlet organizasyonlarıdır. Seyantoların (Sirler) halk kitleleri ise trajik sonuçlar doğuran Çin mücadelesinin ardından Asya'nın çeşitli bölgelerine dağılım göstermiştir (Ahincanov, 2014, s. 58).

Bundan sonra Sir topluluğunun kaderi Türk unsurunun baskın rol oynadığı federasyonun sadık müttefikleri olmak üzere kurgulanmıştır. Sahip oldukları askeri kuvvetlerle beraber İltiş Kağan ve Tonyukuk'un komuta ettiği ordunun saflarında Çin'e ve Uygurlara karşı girişilen mücadelelerde yer aldılar ve kitabelerde rastladığımız Türk-Sir etno-politik birlikteliği gerçekleşmiş oldu. Bu tarihten sonra Türk adı kapsamını genişletip belli ortak özelliklere sahip halkları tanımlama noktasında siyasi bir anlam kazanırken Sir etnonimi 735 yılından sonra hiçbir kaynakta kendisine yer bulamamıştır. Ancak aynı yüzyılın ikinci yarımından itibaren runik metinlerde ve Arap kaynaklarında Kıpçak etnoniminin ortaya çıkması Sir ve Kıpçak etnonimleri arasında bir bağın olup olmadığını düşündürür niteliktedir. Klyashtorny (2019) Sirlerin, Uygur-Çin ittifakı ile yaşadığı trajik olayların Sir etnoniminin Kıpçak etnonimine tercih edilmesi sonucunu doğurduğunu savunur. Bu tercihin sebebini ise Kıpçak etnoniminin anlamında aramaktadır. Kıpçak etnoniminin eski Türk kitabe dilinde "talihsiz", "bedbaht", "bahtı kara" gibi tezlil edici anlamlara sahip olduğunu ortaya koyan Klyashtorny, Sirlerin kendilerine lakap ya da yeni bir isim olarak bu adı tercih etmesinin sebebini Türk-Moğol inancına dayandırmaktadır. Söz konusu inanca göre kişi adlarının yaşanılan trajik bir olay ya da hastalık sonrası değişmesi kötü güçlerden korunma beklentisi ile gerçekleşmektedir. Sirler de yaşadıkları talihsiz mücadelelerin ardından primajenitor ataları kurt olan Uygurlardan ve kötü ruhların şerrinden kurtulmak amacıyla tezlil edici bir anlam taşıyan Kıpçak adını almışlardır ve zamanla Sir etnonimi unutulup yeni bir efsane ile anlamı desteklenen Kıpçak etnonimi topluluğun yaygın adı olarak kalmıştır. Türkler yakın dönemlerde kitabelerinde Sir etnonimini kullanırken, Uygurların Kıpçak etnonimini kullanmasının sebebi de Kıpçak adının tezlil edici anlamı dolayısıyla olmalıdır, bu durum Uygurlara siyasi bir üstünlük

kazandırmakta ve geçmişte yaşanan zaferin izlerinin silinmesini engelleme çabası göstermektedir (Klyashtorny ve Sultanov, 2019, s. 125-137).

Klyashtorny'nin Kıpçak etnoniminin tarihi arka planını ortaya koymaya yönelik görüşlerini akademinin önemli bilim insanları desteklerken bu fikre sıcak bakmayan kesimin argümanı ise Çin kaynaklarında Seyantoların tamamen yok edilmiş olduğu bilgisi üzerinedir. Yukarıda aktarıldığı gibi Klyashtorny (2019) ve Ahincanov (2014) bu duruma el cevap Seyanto topluluğunun girdiği mücadelede devlet teşkilatlanmasının tamamını kaybettiği ve halkının Asya'nın çeşitli bölgelerine daha sonra Türklerle federatif bir birliktelik yaşamak üzere dağıldıkları yönündedir. Klyashtorny'nin ortaya koyduğu, Kıpçakların VIII. yüzyıl öncesi bilinmezliğini aydınlatan görüşlerinin akademinin şüphelerini ortadan kaldıracak kanıtlara sahip çalışmalarla desteklenmesi gerektiği aşikardır.

Ting-Ling Meselesi

Kıpçak unsurunun kökenine dair yapılan çalışmalar içerisinde önemli bir konuma ulaşmış görüşlerden biri de Kıpçak Ting-Ling bağlantısı üzerinedir.

Türklerin İslamiyeti kabulünden önce Orta Asya'da organize ettiği siyasi oluşumların yanında yer alan ve kendinden sonraki boyların etnik çerçevesinin oluşmasında büyük rol oynamış üç ana boy gurubu bulunmaktadır. Bunlar birbirlerinin ardı sıra oluşum göstermiş olan Ting-ling, Kanglı ve Töles boy gruplarıdır. M.S. IV. yüzyıla kadar Ting-ling adı bölgedeki konfedere unsurların çatı ismi olarak varlığını sürdürmüştür (Taşağıl, 2020, s. 52)

Ting-ling'lerin tarihi kaynaklardaki ilk ifadelere göre Hunların kuzeyinde, Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya Yenisey Havzasına kadar uzanan sahada yaşadıkları görülmektedir. Büyük Hun İmparatorluğunun kurulmasıyla beraber bölgedeki Türk boyları zamanla Hun hakimiyeti içerisine girmeye başlamış ve Ting-ling'ler de Motun'un iktidarı ele almasının ardından muhtemelen M.Ö.206-201 yılları dolaylarında Hun hakimiyeti altına girmiştir (Taşağıl, 2004a, s. 8). M.Ö. 56 yılından sonra ise Doğu ve Batı olmak üzere iki gruba ayrılarak siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir (Ögel, 1948, s. 806). M.S. III. yüzyıldan itibaren Ting-ling'lerin Doğu grubu Kuzey Moğolistan dolaylarında, Batı grubu ise Kazak Bozkırlarında yaşamıştır (Czegledy, 1998, s. 77).

Kıpçaklar ile Ting-linglerin etnogenetik bağlarını savunan Grum-Grjimaýlo, Aristov ve Rasovsky gibi alimler Kıpçakların batı Ting-linglerin torunları olduğunu savunmaktadır

(Ahincanov, 2014, s. 84). Artamonov'da bu bahsi ileriye taşıyıp Ting-linglerin karakteristik tipolojileri ile Kıpçak unsurunun tipolojisinin aynı olduğunu aktarmış ve Kıpçakların batı yönlü göçlerinin ardı sıra Ruslar tarafından nitelendikleri sarı, sarımtırak gibi benzetmeler bu özdeşliği destekler nitelikte görmüştür (Artamonov, 2008, s. 541-543). Bu malum benzerlikler Ting-linglerin Çin kaynaklarındaki beyaz tenli, kızıl yanaklı, sarı saçlı ve parlak gözlü tasvirleri doğrultusunda desteklenmiştir (Gumilev, 2006, s. 159). Zeki Velidi Togan da Kıpçak Ting-ling etnogenetik bağının geçerliliğini savunan alimler arasındadır (Togan, 1981, 401).

Ting-linglerin M.S. IV. yüzyılda meydana gelen iç Asya göç dalgasının ardından konumlarının değiştiği ve Batı grubunun Kazakistan'ın güneyine doğru, merkezi gruplarının Altay ve Tienşan Dağları dolaylarına doğru, Doğu guruplarının ise Çin sınırına doğru ilerlediği görülmektedir (Czegledy, 1998, s. 117). Ting-ling Kıpçak özdeşliğini savunan araştırmacılar bu yerleşim planı içerisinde Kıpçak unsurunu merkezi Ting-ling grupları ile özdeşleştirmiştir (Yalvar, 2018, s. 93).

Ting-ling'lerin bölgedeki ana unsur olarak varlığının son bulmasının ardından Kıpçakların da içerisinde bulunduğu konfedere topluluklar Kanglı çatısı altında varlıklarını devam ettirmeye başlamıştır. Bu birliktelik sonraki yüzyıllara ait kaynaklarda kendine sıkça yer bulmuştur.

Kazakistan bozkırları başta olmak üzere oldukça geniş bir sahada önemli bir boy grubunu ifade eden Ting-ling unsurunun varlığını yitirmesinin ardından Kanglı ya da Çin kaynaklarında kullanıldığı haliyle Kao-ch'e boy grup adı ön plana çıkmaya başlamıştır. Genel bir boy grubu adı olarak Kao-ch'e adının 200 yıl etkisini devam ettirdikten sonra yerine Töles adının geldiği anlaşılmaktadır (Taşağıl, 2020, s. 52).

Kıpçaklar Ting-ling ve Kao-ch'e boy grupları arasında yer aldıktan sonra ortaya çıkan bu yeni oluşumda da baş göstermişlerdir. Kıpçakların Töles boyları arasındaki yeri Çin kaynaklarındaki Kebisi etnoniminin çözülmesi ile mümkün görülmektedir. Batı ve merkez Kazakistan'ın tamamında göçebe bir şekilde varlıklarını sürdüren ve Töles boyları içerisinde yer alan Kebisi etnonimi, Kıpçak etnoniminin Çin varyantı olarak görülmektedir. Bu durumda Kıpçakların Töles boyları içerisinde yer aldığı fikri Çin kaynaklarında yer alan Kebisi etnoniminin desteği ile kanıtlanabilir görülmektedir (Ahincanov, 2014, s. 66).

Kıpçakların Töles boyları içerisindeki varlığını kanıtlamaya yönelik bir diğer argüman ise Kıpçakların özellikle Selçuklular devrinde Yugur Oğulları-Uygurlar olarak anılmasının ve ayrıca Oğuznamenin Çağatayca nüshasında Ogur/Yugur isminin Uygur, Oğuz, Kıpçak, Kanglı gibi kavimlerin isimleri olduğuna yönelik aktarılanların üzerine kurulmuştur (Togan, 1981, s. 148-149). Söz konusu Uygur etnoniminin Kıpçakların siyasi varlığını kapsar niteliklere sahip olması Uygurların Töles boyları içerisinde lider bir konumda yer alması (Çandarlıoğlu, 2012, s. 242-244) ile bağlantılı görülmüş ve Kıpçakların da bu boy organizasyonu içerisinde yer aldıkları için Uygur olarak anıldıkları savunulmuştur (Yalvar, 2018, s. 95).

Akademiklerin önemli çevreleri sunulan argümanlar dolayısıyla Kıpçakların, Orta Asya'nın önemli boy grupları olan Ting-ling, Kao-ch'e ve Töles boyları arasında yer aldığını ve malum oluşumların tarih sahnesinden çekilmesinin ardından Kimek Federasyonu içerisinde konfedere bir hale büründüğünü ortaya koymaktadır.

KIPÇAK COĞRAFYASI

Türk etnogenezli bir topluluk olduğu noktasında herhangi bir şüpheyi sahip olmadığımız Kıpçak etnonimi, gelenekleri ve kökeni bakımından, bağlı olduğu çatı unsur olan Türk kültürünün özellikle Orta Çağ dönemi boyunca sahip olduğu yayılcı ve baskın karakterini üzerinde taşımayı bilmiştir. Devletleşme sürecindeki aksaklıklar akademiklerin tartışmalı bir alanı olarak sıcaklığını korusa da yayıldığı coğrafyalar üzerinde gösterdiği kültürel baskınlığı şüpheyi mahal vermeyecek derecede önemli bir gerçeklik arz etmektedir. Kıpçak coğrafyasının tespiti noktasında ilerleme kat edebilmenin en önemli şartlarından biri çatı unsurun yani Türk varlığının coğrafi detayları üzerine yoğunlaşıp genelden özele doğru bir seyir izlemek olmalıdır. Hemen bütün Türk tarihi araştırmalarında işin coğrafi kısmında etkin bir şekilde yer alan ve anayurt olarak kabul görmüş saha Orta Asya olarak görülmekte ve Türk varlığı için malum terim siyasi ve demografik doğuşu temsil etmektedir.

Orta Asya terimi coğrafi olarak batıda Hazar Denizi, kuzeyde Kırgız Bozkırları ve Altay Dağları, doğuda Moğolistan ve Doğu Türkistan, güneyde Tibet platosu, Karakorum-Hindikuş-Lopet dağları arasında kalan Asya kıtasının merkezinde yer alan sahayı ifade etmektedir (Atalay, 2002, 242). Türklüğün anavatanı olarak Tiyanşan Dağlarının batı ve kuzey kısımları ile Aral Gölü arasındaki sahayı işaret eden Togan (1981), Türklerin

anavatanı üzerine yapılan çalışmalarda Anadolu'nun ve Karadeniz'in kuzey hattı boyunca uzanan coğrafyanın arka plana itilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (Togan, 1981, s. 7-10). Malum bölgeler, Türk topluluklarının anavatandan göçleri sonrası, demografik nicelikleri bakımından önemli bir hacme sahip olan kısımlarının etkinlik sahası olması bakımından göz ardı edilmeyecek hususiyetler içermektedir. Türk topluluklarının anayurdunu daha dar bir alanda tespit etmek göçebe faaliyetleri doğrultusunda geniş bir alana izlerini bırakmış olmaları sebebiyle pek mümkün görülmemektedir.

Bugün elimizde bulunan en eski arkeolojik veriler Afanesyova (M.Ö. 2500-1700) ve Andronova (M.Ö. 1700-1200) kültürlerinin Türk topluluklarının prototip atalarına ait olduğu yönündedir. Bu doğrultuda Türk varlığının erken dönemine yönelik coğrafi tespitimiz Altaylar-Sayan Dağlarının güney-batı bölgesi: Minusinsk, Tuva, Abakan bozkırları olduğuna yöneliktir (Kafesoğlu, 1998, s. 48-49).

Altayların Türk kültürünün her döneminde kültür ve medeniyet bakiyelerinin hemen hepsinde kendisine yer bulmuş iki önemli dağ silsilesinden biri olarak Tanrı Dağlarıyla beraber kendisine yer bulmuş olması, tesadüfi değil erken dönem varlıkları ile ilgili bir tasarruf olarak görülmektedir (Gömeç, 2013, s. 15). Türk varlığının erken dönem kalıntıları üzerine yapılan yorumlar özelde ufak bazı farklılıklar gösterse de genelde aynı coğrafi işaretler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Türk tarihi için Orta Asya kavramı coğrafi ve antropolojik olarak önem arz ettiği gibi siyasi ve kültürel olarak da Anadolu ve Karadeniz'in kuzey hattı göz ardı edilmeyecek derecede önem arz etmektedir. Sahip oldukları etnografik özellikler Türklerin Orta Asya'dan, Orta Çağ boyunca, bilinen dünyanın önemli bölgelerine yayılmalarında önemli rol oynamış gözükmemektedir. Bu noktada İbn-i Haldun'un aktardıkları durumu gözler önüne sermektedir: *“Bunların bereketli toprakları ve sığınacak şehirleri yoktur. Onlar için her bölge ve yurt birdir. Bundan dolayı sahip oldukları ülkelerle yetinmedikleri bir yana, komşu devletleri ele geçirmekle kanaat etmezler. Hiçbir sınır tanımazlar. Uzaklardaki halklarla savaşmaktan hoşlanırlar.”* Yine batılı müelliflerde yer alan kayıtlarda Türkler benzer ifadelerle anılmışlardır: *“Türkler bir kere atlarına binip, kılıç sallamak için yola çıktıklarında, artık hiçbir şeyi gözleri görmez. Ancak korkulması gerekenden korkarlar.”* (Gömeç, 2018, s. 106).

Görüldüğü üzere Türkler tarihleri boyunca içerisinde bulundukları etnografik atmosfer dolayısıyla dinamik bir yapıya sahip olmuş ve Orta Asya başta olmak üzere Anadolu ve Kuzey Karadeniz hattı boyunca Doğu Avrupa'nın önemli bölgelerinde siyasi ve demografik olarak önemli izler bırakmışlardır. Kıpçaklar bu doğrultuda ait oldukları Türk kültürünün ve siyasi geleneğinin bir yansıması olarak aktif bir göç anlayışına sahip olmuşlardır. Bu durumun en açık göstergesi ise kavmi araştırmalarda en önemli kıstas olan dil bilimsel araştırmalar olmalıdır. Kıpçak Türkçesinin yayılma alanı ve geride bıraktığı edebi içerikler Kıpçak coğrafyasının alanının tespiti noktasında önemli çıkarımlarda bulunulmasına imkan tanımaktadır.

Kıpçak Türkçesi ve Etki Sahası

Kıpçak unsuru, batı yönlü aksiyonları sonrası temas ettiği topluluklarda edebi ve dil bilimsel manada etkiler bırakmayı başarmıştır. Bu durum Kıpçak tarihi araştırmalarına önemli filolojik ipuçları sunmaktadır.

Kıpçak diline ait dil bilimsel ve edebi bakiyeler özellikle XVIII. yüzyıla kadar olan süreçte Rus vakayinamelerinin verdiği bilgiler, Mısır'da Türk hakimiyetinin altın çağını yaşadığı dönemde ortaya konulmuş olan sözlükler, gramer kitapları ve Gregoryen Kıpçaklarının dilinde yazılmış olan belgelerden haiz görülmektedir (Aynakulova, 2019, s. 114). Özellikle Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliklerini yansıtmaları bakımından büyük bir öneme sahip olan Codex Cumanicus, İtil Irmağı boyları ile Karadeniz ve Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Türk boylarının ortak anlaşma dilinin Kıpçak Türkçesi olduğuna dair net bilgilere sahip olmamızı sağlamaktadır (Tavkul, 2003, s. 3).

Kurışçanov (1970) günümüze kadar varlığını korumuş olan Kıpçak dil yadigarlarını iki büyük başlık altında organize etmiştir: 1.Grup: *Erken Ortaçağ, Ortaçağ ve Geç Ortaçağ dönemlerinde Kıpçakların konuşma dilinde yazılmış olan eserler*; 2.Grup: *Kıpçakça ve Kıpçakça-Oğuzca edebi dillerinde yazılmış olan eserler*. Ayrıca 1.Grup olan *Kıpçak Türkçesinin konuşma diliyle yazılmış olan eserler* bölümü kendi içerisinde: a) Codex Cumanicus'un içerisinde yer aldığı, *Kuman Kıpçakçasıyla yazılmış eserler*; b) XI-XIII. yüzyılda yazılmış olan Rus Vakayinameleri, Doğu Avrupa kronikleri, Polovets-Rusça sözlüklerine yansımış olan içeriklerin yer aldığı, *Polovets Kıpçakçasıyla yazılmış eserler*; c) XIII-XV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de yaşamış olan Memlük Kıpçaklarının dilinde yazılmış eserler; d) XVI-XVII. yüzyıllarda Kamanets-Podolsk'te Gregoryen Kıpçakların dilinde yazılmış eserler; olmak üzere 4 gruba ayrılmıştır (Aynalkulova,

2019, s. 114-115). Görüldüğü kadarıyla Kıpçaklar yaşadıkları hemen her coğrafyada önemli edebi ve dil bilimsel yadigarların var olmasına doğrudan etki etmiştir.

Kıpçak Türkçesinin etkin olduğu ve edebi olarak nüfuz ettiği bölgelerin başında Harezm-Altın Ordu sahası gelmektedir. Kıpçakların yaşadıkları coğrafyalar içerisinde büyük öneme sahip alanlardan biri de şüphesiz İtil dolaylarıdır. Kıpçak Türkçesinin bu bölgede Bulgar Türkçesine karşılık daha nüfuzlu bir konumda yer aldığı görülmektedir. Ayrıca İtil dolaylarında var olan Kıpçak Türkçesi etkisini Kafkasya'da, Macaristan'da, Romanya'da ve Balkanların birçok bölgesinde görmekteyiz (Özyetgin, 2013, s. 159-160).

Kıpçak Türkleri gittikleri hemen her bölgede oynadıkları kolonizatör rolleri ile Türklüğün bu denli geniş bir sahaya yayılmasına vesile olmuştur. Bu kadar geniş bir sahada oynadıkları etkin rolle Kıpçak Türkçesi de birden fazla coğrafyada farklı dil ve kültür çevrelerinde birden çok kolu ile konuşulan ve yazılan bir dil olarak varlığını sürdürmüştür (Özyetgin, 2013, s. 159). Çeşitli çalışmalarda defalarca ortaya konulduğu gibi Kıpçak Türkçesi Orta Çağ'da varlığını kaybetmiş bir dil olarak değil günümüze kadar varlığını sürdüren, Avrupa dillerinin bölünmüş etnik yapısından uzak, dil birliğini sağlamış, etnik bir birleşim sonucu diğer Türk lehçelerinden beslenerek gelişmiş, yaşayan bir dil olarak varlık göstermektedir (Öner, 2008, s. 20).

Erken Dönem Kıpçak Coğrafyası

Kıpçaklar, Türk etnogenezinin bir parçası olarak sahip oldukları karakteristik özellikleri doğrultusunda dinamik bir muhaceret politikasıyla Avrasya'nın çeşitli bölgelerinde kavmi esaslara bağlı olarak önemli oluşumlar organize etmiştir. Kıpçak unsurunun coğrafi etkinlik sahası, özellikle VIII. yüzyıl itibarıyla şüpheye mahal bırakmayan net verilerle, Kimek birlikteliği doğrultusunda açıklanabilir görünse de öncesi dönem bilinmezliğini koruyan bazı araştırmalarla tartışmalı bir boyutta değerlendirilmektedir. Erken dönem Kıpçak coğrafi dinamiklerinin aydınlatılması menşei çalışmaların ispatı ile paralellik göstermektedir. Bu noktada coğrafi işaretlerin, menşei çalışmalar ile analiz edilmesi mecburi konumdadır.

Kıpçak etnoniminin Çin kaynaklarındaki izlerini aramaya yönelik araştırmalar içerisinde en eski döneme tarihlenen çalışma Bernştam'ın, Çin vakanüvisi (M.Ö. II. yüzyıl) Sih-ma Ch'ien'in eserinde geçen Yüi-she etnonimini Kıpçak etnoniminin Çin kaynaklarındaki telaffuzu olarak görmesidir (Ahincanov, 2014, s. 46). Bu doğrultuda

Yüi-she etnoniminin sahip olduğu coğrafyanın tespiti konumuz açısından önem arz etmektedir.

Sih-ma Ch'ien'in eserinde Yüi-she etnonimi Hunların dört kuzey halkına karşı giriştiği mücadele sırasında aktarılmaktadır. Sih-ma Ch'ien'in aktardıklarına göre Yüi-sheler Hun saldırılarına maruz kalmadan evvel Nanşan Dağlarının kuzey eteklerinde yaşamış, Hun tazyikinden sonra ise önce Wu-sun topraklarına doğru harekete geçmiş daha sonra ise Isık Göl dolaylarına yerleşmişlerdir (Ögel, 1957, s. 258).

Kıpçakların etnogenetik izlerini arayan bir diğer çalışma ise söz konusu Wu-Sun kavmi üzerine kurgulanmıştır. Özellikle Grum-Grjımaylo tarafından tipolojik benzerlikler üzerinden ortaya konulan çalışmada Kıpçak etnonimi, İndo-Avrupai bir kavim olarak nitelendirilen Wu-Sunlar ile özdeş görülmüştür (Kafesoğlu, 1998, 186-187). Wu-Sunların erken dönemde sahip olduğu coğrafi saha Çin'in kuzeybatısındaki Kansu bölgesi olarak gösterilse de zamanla yaşadıkları siyasi gelişmeler ile asıl yurtlarının İli Irmağı ile Tanrı Dağları dolayları olduğu düşünülmektedir (Taşağıl, 2004a, s. 18).

Kıpçakların etnik köklerine dair diğer bir çalışmanın ana unsuru olan özdeşlik ise Kıpçak-Sir etnonimleri üzerinedir. Klyashtorny'nin (2019) ortaya koyduğu çalışmada Kıpçak etnonimi ile Türk kitabelerinde geçen Sir etnonimi ve Çin kaynaklarında geçen Seyanto etnonimleri özdeşleştirilmiştir (Klyashtorny ve Sultanov, 2019, s. 127). Sir toplulukları ile ilgili elimizdeki coğrafi verilere göre VI. yüzyılın sonlarına doğru Sirler Oğuz kabileleri ile beraber Doğu Tanrı Dağları ile Altay Dağlarının güneybatı dolaylarında varlık göstermiştir. 630'dan sonra I. Türk Kağanlığı siyasi serüvenini tamamlayınca Sirler siyasi bir oluşum içerisine girip Kağanlık vasfına erişmişler ve Altay Dağları, Hinggan Dağları, Gobi Çölü ve Kerulan Nehri arasında kalan bölgede siyasi hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir (Klyashtorny, 2017, 141). 646 Yılından sonra Uygur-Çin ittifakı ile girdikleri mücadeleler dağılmalarına sebep olmuş ve malum mücadelede yaşanan hezimet Klyashtorny'nin (2019) teorisine göre Kıpçak adının Sir adının yerini almaya başladığı dönemin ilk safhası oluşturmuştur. Malum teoriden bağımsız olarak Sir etnonimine 735 yılından sonra hiçbir şekilde rastlanmamaktadır (Ahincanov, 2014, s. 59). Sir topluluklarına dair kaynaklarda rastladığımız son coğrafi veri ise II. Göktürk Devleti döneminde Sir adının Tola Irmağı kenarında varlık gösteren boy gruplarını nitelemek için kullanıldığına yöneliktir (Taşağıl, 2004a, s. 102).

Erken dönem Kıpçak varlığının işaret edildiği bir diğer çalışma ise Kıpçak ile Ting-ling bağlantısı üzerinedir. Orta Asya'da organize olmuş Türk boy birlikleri arasında ilk sırada yer alan Ting-lingler Baykal Gölünün batısından Güney Sibirya'ya kadar uzanan sahada egemen bir güç olarak varlık göstermiştir. Kıpçakların içerisine dahil olduğu düşünülen batı Ting-ling grupları (Ahincanov, 2014, s. 84) İrtiş Irmağı dolaylarında, güney grupları Gobi Çölünden Çin'e uzanan sahada, kuzey grupları Baykal-Yenisey dolaylarında yaşamakta idi (Taşağıl, 2004a, s. 7). M.S. IV. yüzyılda meydana gelen iç Asya göç hareketi sonrası Ting-linglerin batı grubu yaşadığı coğrafyadan Güney Kazakistan dolaylarına göç etmiştir (Czegledy, 1998, s. 117).

Kıpçakların Orta Asya Türk boy birlikleri arasındaki varlığına yönelik etnogenetik savunmalar Ting-linglerin tarih sahnesinden silinmesinden sonra onların yerini alan Kao-ch'e ya da Türkçe varyantıyla ifade edilecek olursa Kanglı boy birliğiyle devam ettirilmiştir. Kao-ch'eler Ting-ling boy birliğinin siyasi varlığını üstlenmeden hemen önce Gobi Çölünün kuzey ve güney kesimlerinde avcılık ve hayvancılık yoluyla varlıklarını sürdürmektedir (Taşağıl, 2004a, s. 28-29).

Kao-ch'elerin 200 yıllık boy liderliğinin ardından malum boy birliği Töles adıyla anılmaya başlamıştır (Taşağıl, 2020, s. 52). Kıpçakların Tölesler arasındaki varlığı Kebisi etnonimi ile özdeşleştirilmiştir. Kıpçak etnonimi birçok araştırmacı tarafından Çin kaynaklarındaki Kebisi etnonimi ile aynı sayılmıştır (Ahincanov, 2014, s. 66). VI. yüzyıldan itibaren Kao-ch'elerin yerini aldığı aşikar olan Töles boyları hakkında bilgi veren Çin kaynakları Suei Shu ve Pei Shih'da Moğolistan'ın doğusunda bulunan Kerulen Irmağından, Doğu Avrupa'da Karadeniz kıyılarına kadar oldukça geniş bir sahanın Töles Boyları hakimiyetinde olduğu aktarılmaktadır (Taşağıl, 2014, s. 312). Ayrıca Töles Boylarını özel kılan bir diğer etken de Çin'in diğer komşularına göre çok daha fazla boya sahip olmalıdır. Bu Durum bölgedeki siyasi varlıkları açısından önemli bir güce sahip olmalarını sağlamıştır (Taşağıl, 2004a, s. 41).

Kıpçak etnoniminin erken dönem coğrafi izleri hakkında kesin ifadelerle sahip olmak menşei problemleri dolayısıyla mümkün gözükmemektedir. Diğer taraftan Orta Asya siyasi geleneğinin temel belirleyici unsuru olan hakim boyun itaat altındaki boyların isimlerini örtmüş olması durumu erken dönem Kıpçakların mensubu oldukları boy ve boy birlikleri içerisinde arka plana itilmelerine yol açmış olabilir. Pek tabi sahip oldukları göçebe dinamikleri de erken dönem Kıpçak unsurlarının coğrafi ve

etnogenetik izlerini tespit etmeye engel olan bir diğer unsur olarak gözükmektedir. Bu noktada daha genel ifadeler ile erken dönem Kıpçak coğrafyası hakkında çıkarımlarda bulunan araştırmacılar Kıpçak adının en erken izlerinin Tobol-İşim Irmakları dolaylarında olabileceğini ortaya koymuşlardır (Taşağıl, 2004a, s. 72)

VIII-X. Yüzyıllar Arası Kıpçak Coğrafyası

Kıpçaklar için VIII. yüzyıl ve sonrası dönem, sahip oldukları etnonimin kesin ifadelerle telaffuz edildiği ve coğrafi olarak yerleşim bölgelerinin sınırları hakkında daha özel ifadelerin yer aldığı bir süreci ifade etmektedir. Doğrudan Kıpçak etnonimi üzerine ulaştığımız ilk bilgiler Arap ve Fars kaynakları içerisinde görülmektedir. Elimizdeki veriler Kıpçak etnoniminin bağımsız bir halde aktarıldığı ilk eser olarak İbn Hurdazbih'in eserini işaret etmektedir. Hurdazbih dışında Kıpçakların VIII. yüzyıl dolaylarında bağımsız olarak varlık gösterdiğine yönelik çıkarımda bulunabileceğimiz herhangi bir verinin varlığı şüphelidir. Kıpçakların VIII. yüzyıl dolaylarında sahip olduğu siyasi varlığın bağımsızlık boyutu tartışmaya müsait bir alan olarak karşımızda dursa da, yaşadıkları bölgede Kimeklerle olan birliktelikleri tartışmaya mahal vermeyecek derecede aşikar gözükmektedir (Kumekov, 2013, s. 45). Bu doğrultuda Kıpçak unsurunun sahip olduğu coğrafyanın tespiti noktasında Kimeklere ait coğrafi işaretleri takip etmek öncelikli bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kimeklerin hakim olduğu coğrafi saha hakkında en açık ifadeler VIII. yüzyıla ait kaynaklardan aldığı bilgilerle eserini derlemiş olan Gerdizi'ye aittir (Ahincanov, 2014, s. 154). Gerdizi'de aktarılanlara göre Kimek coğrafyası İrtiş Nehrine sınırdır ve ancak İrtiş'i aştıktan sonra Kimek çadırlarına ulaşılabilir. Bu noktada çalışmamız açısından önem arz eden diğer bir malumat ise Gerdizi'nin Kimeklerin mitolojik atasına yönelik aktardığı destanda yer almaktadır. Aktarılanlardan anlaşıldığına göre Kıpçak adı Kimek varlığını destekleyen 7 destansı karakterden biridir (Şeşen, 2017, s. 78-79). Mitolojik verilerin tarihi gerçekliklerin yansıması olarak kabul edilmesi mümkün gözükme de topluluklar arası ilişkilerde kullanılabilecek ipuçlarına sahip oldukları su götürmez bir gerçektir (Ögel, 1971, s. 147). Gerdizi'nin elindeki verilerin önemli bir kısmını VIII. yüzyıla ait kaynaklardan derlemiş olması, Kıpçakların VIII. yüzyıl dolaylarında İrtiş Nehri çevresinde yaşadığı ihtimalini güçlendirmektedir (Kumekov 2014, s. 56). Kıpçakların VIII. yüzyıl itibarıyla İrtiş dolaylarındaki varlığı birçok araştırmacı tarafından Kimek siyaseti ile ilişkili görülmüştür. Bu durumu ortaya koyan en önemli

unsur ise Arap-Fars kaynaklarında aktarılan bilgiler olmalıdır. İrtiş dolaylarının Kıpçakların VIII. yüzyıl itibariyle yaşam sahası olduğuna yönelik ifadelerin birçoğunda Kıpçak unsurunun Kimek siyasetinin batı kolunu teşkil ettiği bilgisi aktarılmaktadır (Artamonov, 2008, s. 316).

Kimeklerin İrtiş dolaylarındaki varlığı sırasında Kıpçakların Merkezi Kazakistan bozkırlarında egemen bir siyasete sahip olmaları Peçenek ve Başkurtlarla sınırdaş oldukları gerçeğini ortaya koymaktadır (Ahincanov, 2014, s. 155). Kıpçak ve Kimeklerin bölgedeki siyasi birliktelikleri komşu unsurların güçlü varlıklarına rağmen VIII-X. yüzyıllar arasında Altay, İrtiş ve Doğu Kazakistanda hakim güç olmalarını sağlamıştır (Klyashtorny, 2017, s. 140). Bölgede varlık gösteren önemli bir unsur olan Oğuzlarla olan sınırdaşlık ise ancak IX. yüzyıl itibariyle başlamış olmalıdır. Kimek siyasetinin IX. yüzyıl itibariyle çözülmeye başladığını savunan Sümer (1972) Kıpçakların bu tarihten itibaren bağımsız niteliklere sahip olduğunu ve batı yönlü göçleri sonrası Oğuzlar ile komşu olduklarını aktarmaktadır (Sümer, 1972, s. 32). Bu yeni sınırdaşlık Oğuz unsurlarının Kıpçak tazyikine uzun süre dayanamayıp batı yönlü muhaceretinin başlamasına sebep olmuştur. Bu noktada X. yüzyıl itibariyle Kimek, Kıpçak ve Kun birlikteliğinin federatif bir hal almış olması Oğuz unsurunun bölgedeki kaderinde belirleyici rol oynamış olmalıdır (Taşağıl, 2014, s. 73). Malum birlikteliğin liderlik vasfı ise X. yüzyıl itibariyle Kıpçak lehine şekillenmiş olarak değerlendirilmektedir (Rasonyi, 1993, s. 139).

X. yüzyıl itibariyle Kıpçak varlığı bölgede siyasi açıdan güç kazanmış federatif bazı teşekküllerin gerçekleşmesinde önemli rol oynamış halde gözükmektedir. Ancak X. yüzyıl itibariyle Kimek varlığını net bir biçimde bölge siyasetinin dışına itmek olası değildir. X. yüzyıl Kıpçak coğrafyasının tespiti noktasında Kimek-Kıpçak unsurlarının birlikte değerlendirilmeye devam etmesi yapılan analizin doğruluğunu güçlendirecektir. Bu doğrultuda tespitimize yardımcı olma noktasında en detaylı bilgiyi *Hududü'l Alem* içermektedir. *Hududü'l Alem*'in anonim müellifine göre Kimek toprakları doğusunda Kırgızların bir kabilesinin, güneyinde İrtiş ve Atıl Nehirlerinin, batısında ise Kıpçakların bulunduğu bir sahada yer almaktadır (Hududü'l Alem, 2018, s. 54). Bu noktada *Hududü'l Alem*'in yazarının Atıl nehri diye aktardığı nehrin Rasovsky'e göre Asus nehri olduğunu aktarmakta fayda görmekteyiz. Ayrıca Marquart malum Asus Nehrinin bugünkü İşim olduğunu vurgulamıştır (Ahincanov, 2014, s. 162).

Hududü'l Alem'de Kıpçaklarla ilgili aktarılanlara göre Kıpçakların güneyinde Peçenekler yaşamaktadır. Diğer sınır bölgeleri ise kuzeyin yaşam olmayan toprakları ile çevrilidir (Hududü'l Alem, 2018, s. 55). El-Bekri, Gerdizi ve Mervezi'nin Peçenekler ile ilgili aktardıkları *Hududü'l Alem*'de aktarılan bilgileri destekler niteliktedir. Kıpçakların Peçenekler ile malum komşuluğunun sağlanması için Kıpçakların Güney Ural'ın güneydoğu dolaylarında bulunuyor olması gerekmektedir. Kıpçakların yerleşimlerinin Güney Ural Dağları olduğu Marquart tarafından da doğrulanmıştır (Kumekov, 2013, s. 59). Böylece Kıpçakların X. yüzyılda üzerinde bulunduğu coğrafi saha net bir şekilde ortaya konulmuştur.

XI. yüzyıl, Asya ve Avrupa siyasi tarihini, sosyal ve demografik yapısını derinden etkileyecek büyük bir göç zincirinin oluşmasına sahne olmuştur. X. yüzyılın sonlarına doğru Kıtayların Pekin'in kuzeyinde yaşadıkları devletleşme süreci Asya'nın göçebe etnoslarını bir göç dalgasının içine itmiş ve XI. yüzyıl itibariyle Kitanlar ile başlayan tazyik Kay, Kun, Şarı, Türkmen, Oğuz, Peçenek etnoslarının batı yönlü hareketlerine sebep olmuştur (Golden, 2006, s. 324). Bozkırın savaşçı unsurlarının dahil olduğu malum göç hareketi Tuna Nehri'ne kadar sürecek siyasi ve sosyal bir erozyonun fitilini ateşlemiştir. Muhaceret öncesi Asya'nın, etnokültürel haritasının tespiti çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Czegledy'e göre İtil, Sirderya ve İrtiş'in Orta alanları göç hareketi öncesi Oğuzların yerleşim sahasıdır. Oğuzların kuzeyinde kalan Tobol ve İşim dolayları Kıpçakların, onların doğusunda Altaylara kadar uzanan saha Kimeklerin yaşam alanlarıdır. Isık Göl dolaylarında Türkmenler ve Karluklar onların doğusundan Kaşgar'a kadar olan sahada ise Karahanlı Devleti bulunmaktadır (Rasonyi, 1993, s. 137).

Kıpçakların VIII-X. yüzyıllar arası iç Asya siyasetindeki konumunu Kimek Federasyonu'ndan bağımsız olarak analiz edebilmek mümkün görülmemektedir. Özellikle söz konusu periyotta Kimek ve Kıpçak gruplarının sahip oldukları federatif güçle beraber önce Altay, İrtiş ve Doğu Kazakistan'da daha sonra Ural ve Merkezi Kazakistan'da baskın siyasi yapıyı teşkil etmeleri oldukça ilgi çekicidir. Kıpçakların XI. yüzyıl itibariyle Kimek Federasyonu içerisinde oynadıkları rolün liderlik özellikleri taşınması malum coğrafyadaki Kıpçak etkisini arttırmıştır. Bölgedeki Kıpçak varlığı doğudan gelen Kitan tazyikli göçebelerle beraber sekteye uğramış ve XII. yüzyıl itibariyle yaşanan göçler Kıpçak etnik unsurunun beş coğrafi bölgede varlığını

sürdürmesine sebep olmuştur. Kıpçak unsurunun XII. yüzyıl itibariyle dağılım gösterdiği coğrafi sahalar şunlardır: Altay-Sibirya bölgesi, Kazakistan-Ural bölgesi, Don üstü, Dinyeper ve Tuna dolayları (Klyashtorny, 2017, s. 140; Rasonyi, 1993, 140).

Deşt-i Kıpçak Coğrafyası

İslami kaynaklarda Kıpçak, Batılı kaynaklarda Kuman, Rus kaynaklarında ise Polovets adıyla anılan Kıpçak etnik unsuru, özellikle XI. yüzyıl itibariyle parçası olduğu göç zincirinin yıkıcı hareketiyle beraber çeşitli bölgelerde varlığını sürdüreceği demografik bir parçalanma yaşamıştır. X. yüzyılın son dönemlerinde Pekin'in kuzeyinde doğan Kıtay siyaseti önüne kattığı unsurlar için göç etmekten başka şans bırakmamış ve Kıpçakların, daha sonra hareket alanları olan sahalarda anıldıkları adıyla Kumanların, doğuda Amur Nehrinden batıda Tuna'ya kadar uzanacak olan yayılışlarının başlamasına sebep olmuştur (Rasonyi, 1993, s. 137). Söz konusu göç faaliyeti ile doğuda bulunan Kay, Kun, Şarı, Türkmen, Oğuz ve Peçenek unsurları da yerleşim sahalarını terk etmek zorunda kalmıştır (Golden, 2006, s. 324).

Kıpçakların yaşam sahalarını terk etmesiyle beraber adım attıkları coğrafyada uzun süre etkisini sürdürecektir siyasi ve demografik manada geniş çaplı bir buhran dönemi başlamıştır. Kıpçakların 1060 yılından sonra Oğuzların peşi sıra takip ettikleri göç yolu Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır sahasında yeni yerleşim alanlarına sahip olmalarını sağlamıştır (Kurat, 2019, s. 73). 1030 ile 1064 yılları arasında gerçekleşen bu güçlü Kıpçak tazyiki ile Peçenekler ve Oğuzlar ciddi bir nüfusa sahip boylarıyla batı yönlü bir göç dalgası içerisinde yer almışlardır (Kurat, 1937, s. 188). Malum muhaceret ile Oğuz boyları Sır Derya ve Aral çevresindeki topraklarını terk ederek Tuna'ya kadar ilerlemek zorunda kalmıştır (Agacanov, 2019, s. 59). Oğuzların yaşam alanlarını terk etmesi ile beraber uzunca bir süredir sahip oldukları coğrafyaya verdikleri Oğuzeli ya da Oğuz Sahrası adları yerini XI. yüzyıl itibariyle Kıpçak Bozkırı ya da Deşt-i Kıpçak adlarına bırakmıştır (Barthold, 2019, s. 94).

Kıpçakların batı yönlü muhaceretlerinin devam etmesi bölge siyasetinin tarih boyunca aktif figürlerinden biri olan Rus topluluklarının da bölgedeki siyasi varlığını tehlikeye atmıştır. Rus topluluklarının varlık sahasına uzanan Kıpçak taarruzunu engellemek için tehlikeyi yakinen hisseden Knezlikler daha önce Peçenekleri durdurmak için yaptıkları gibi müstahkem şehirler, kilometrelerce uzunluğa sahip hendekler ve tabyalar inşa etmiştir. Kıpçak taarruzlarının boyutunu Rus vakayinameleri açıkça gözler önüne

sermektedir. Vakayinamelerdeki kayıtlara göre 1061 ile 1210 yılları arasında 50 büyük Kıpçak akını yapılmış ve bu akınlar sırasında köyler ve şehirler yağma edilip köle pazarlarında satılmak üzere birçok esir rehin alınmıştır (Kurat, 1987, s. 41).

Gerçekleşen güçlü baskı Kıpçakların bölgedeki hakimiyetini tasdik etmesinin önünü açmıştır. Sonuç olarak daha önce sırasıyla Deşt-i Hazar ve Deşt-i Oğuz adlarıyla anılan malum coğrafyaya (Kıldıroğlu, 2013, s. 77) Ruslar Kıpçak Bozkırı anlamında Pole Poloveckoe/ Polovetskoye Pole adını vermiştir (Vasary, 2018, s. 148). Bazı kaynaklarda ise Kıpçak hakimiyetinin etkisini hissettirdiği alanlar, özellikle XIII. yüzyıl itibariyle Kumanya olarak da anılmıştır (Aygil, 1995, s. 24; Vasary, 2018, s. 77). Ayrıca Kumanya, İdrisi'nin Nüzhetü'l-müştak Fi İhtiraki'l-afak adlı eserinde sahip olduğu bölgesel nitelikleri itibariyle *Ak Kumaniye* ve *Kara Kumaniye* adları ile aktarılmıştır (Şeşen, 2017, s. 119).

Deşt-i Kıpçak adı Farsça Kıpçak Bozkırı anlamına gelen, siyasi köklere sahip coğrafi bir terim olarak ilk defa XI. yüzyıl itibariyle Nasır Hüsrev'in Divan'ında kendisine yer bulmuştur. Başlangıçta Oğuzların terk ettiği toprakları yani Harezm'in kuzeydoğu sınırına kadar olan toprakları betimliyorken daha sonra Sır Derya'nın kuzeyinden başlayıp İtil'e kadar Kıpçak siyasetinin etkisini hissettirdiği bölgelere kadar yayılmıştır (Ahincanov, 2014, s. 17).

Kafalı (1971) Deşt-i Kıpçak adını dar ve geniş manaları itibariyle iki alanda inceleme altına almıştır. Dar manada Deşt-i Kıpçak: Kıpçak Hanlığının batı yönlü göçleri ile Moğol istilasına kadar geçen sürede hakimiyet kurdukları saha anlamına gelmektedir. Deşt-i Kıpçak adı bu manası ile doğuda İrtiş Nehrinden, Batı Sibiry'a'yı Hazar'ın ve Karadeniz'in kuzey hattını içerisine alarak Karpat Dağlarına kadar; güneyde Kırım dahil olmak üzere Kuzey Kafkasya'da Kuban ve Terek Irmakları sınır olarak; kuzeyde ise Slav prenslikleri ve Bulgar Hanlığına kadar olan sahayı tasvir etmektedir. Diğer taraftan Deşt-i Kıpçak adının geniş manası, Altın Ordu Devleti'nin hakimiyetinde dahi bölgenin aynı adla anılmasına dayandırılmış ve Kıpçak unsurunun bölgeye kültürel ve siyasi manada gerçekleştirdiği tesir vurgulanmıştır. Deşt-i Kıpçak sahasının sınırları Altın Ordu hakimiyetinde Bulgar Hanlığı topraklarına, Kuban ve Terek dahil olmak üzere Derbent'e kadar olan kuzey Kafkasya topraklarına ve Harezm'e kadar genişleyerek Deşt-i Kıpçak'ın geniş manasını ortaya koyan sahaya yayılmıştır (Kafalı, 1971, s. 180-181; Tiesenhhausen, 1941, s.54-61).

Deşt-i Kıpçak adı Moğol hakimiyeti altında dahi varlığını sürdürmüş ve hatta dönemin kültürel külliyatında kendine yer bularak Çin'den Endülüs'e kadar uzanan sahada yayılım göstermiştir. Moğol unsurları sayıca, kontrol altına altıkları Deşt-i Kıpçak sahasının yerli sakinlerinden fazla olsa da bu yeni topraklar onlar için siyasi bir yaşam alanı olmaktan öteye gidememiştir. Bu durum Moğol ana kitlesinin anavatanında kalmasını sağlamış ve bölge siyasi kontrolün sağlandığı bir alan olarak görülmekten öteye gitmemiştir.

Moğolların bölgedeki hakimiyet idealleri Deşt-i Kıpçak adının ya da bölgedeki Kıpçak etkisinin son bulmasını önlemiş aksine Moğol topluluklarının Kıpçak harcında erimesine vesile olmuştur. Bu durum El-Ömeri'nin Deşt-i Kıpçak hakkında aktardıklarında daha net bir şekilde görülmektedir:

“Bu devlet eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra (Tatarlar) onlarla (Kıpçaklar) karıştılar ve akraba oldular. Toprak, onların (Tatarların) tabiat ve soylarına galip geldi. Tamamıyla Kıpçaklaştılar. Çünkü Moğollar Kıpçakların yurtlarına yerleştiler, onlardan kız aldılar ve onların yurtlarında kaldılar.” (Yakubovskiy, 1976, s. 48-49).

XI. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Karadeniz'in Kuzey bozkırları başta olmak üzere İrtiş'ten Tuna'ya kadar geniş bir sahada dönem dönem farklı niteliklere sahip olarak kullanılan Deşt-i Kıpçak adı, Kıpçakların bölgede kurdukları hakimiyetin ana sembolü olarak görünmektedir. Kıpçakların bölgedeki varlığı zamanla federatif bir yapıya ulaşmış ve Kıpçak adı hakimiyet kurduğu toplulukların çatı ismi olarak yeni bir nitelik kazanmıştır. Bu durumu bölge hakimiyetini ele alan Moğollar dahi sonlandıramamış ve Kıpçak adı zamanla Altın Ordu idaresinin temsil ettiği politik adlandırmaların önüne geçmiştir. Rus topluluklarının Kıpçak yerleşimi olan bozkırları tamamıyla ele geçirmesine kadar da Deşt-i Kıpçak adı tüm heybetiyle bilinen dünyanın en önemli transit güzergahlarından birinin adı olmuştur. Böylece *Kıpçak* adı bir etnonim olarak sahip olduğu etkiyi zamanla kaybetse de toponim olarak uzun yıllar varlığını güçlü bir şekilde sürdürmeyi başarmıştır (Drobny, 2012, s. 205-217).

1.BÖLÜM

KİMEK-KIPÇAK FEDERASYONU VE XI. YÜZYIL KIPÇAK GÖÇLERİ

1.1. İÇ ASYA SİYASETİNDE KİMEK VARLIĞI

Doğu Kıpçaklarının siyasi varlıklarını aydınlatma noktasında analiz edilmesi gereken hususların başında Kimek siyaseti ile olan ilişkileri gelmektedir. Kıpçakların erken dönem siyasi varlıkları, bölgede federatif bir yapıya ulaşmış olan Kimeklerin bir parçası olarak gelişmiş ve ilerleyen süreçte doğudan gelen etnos zincirinin tazyiki sonrası güçlenerek federasyon liderliğine uzanmıştır. Kimek Federasyonu'nun Merkezi Asya'da özellikle Güney Sibirya ve Kazakistan topraklarında kurduğu erken siyasi teşkilatlanma onları Batı Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasının ardından gerçekleşen oluşumlar içerisinde önemli bir noktaya taşımıştır. Kimekler bu dönemde Karluk kabile birliği ve Oğuz Yabgu Devleti ile beraber bölgedeki Türk varlığının yegane temsilcisi olmayı başarmıştır (Kumekov, 2002, s. 767).

Tarihsel süreçte gerçekleşen gelişmeler, komşularının değişmesi ve sahip oldukları kavmi esasların zenginleşmesi; Kimek varlığının siyasi olarak çatı güç halini almış geniş bir politikaya sahip olmasını sağlamıştır. Pek tabi bu federatif yapının tahsisinde üzerinde bulunulan coğrafyanın jeopolitik yapısının etkisi azımsanmayacak derecede olmuştur. Kimek organizasyonunun yaşam alanı olan Kazak Bozkırları tarih boyunca Doğu ve Batı arasında kültürel ve siyasi geçişin bağlantı noktası olmuştur. Bölge üzerinden yapılan her muhaceretin, bölge demografisine olan katkısı siyasi tutumun şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu durum yeni gelen kavmi esasların, belirli bir siyasi çatı altında kendisine yer bulmasının önünü açmıştır. Bu anlamda Kimekler ve onların halefleri konumunda gördüğümüz Kıpçaklar, etnopolitik açıdan bölge sınırlarının çizilmesinde ve zengin kavmi yapının şekillenmesinde etkili unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (İsmagulov, 2007, s. 41).

Kimek ve Kıpçak siyasi varlığı arasındaki halef-selef ilişkisi Kıpçak etnik yapısının politik varlığı hakkında önemle araştırılması gereken içeriklere sahip görülmektedir. Farklı

yorumlarla açıklanmaya çalışılan bağlantılar; dil bilimsel kanıtlar ile etnik ya da kavmi esaslara bağlı olsun veya olmasın iki grubun yakınlığını net bir şekilde ortaya koymaktadır (Ahincanov, 2014, s. 99). Bu durum Kimek varlığının erken dönem problemleri üzerine yoğunlaşmak, etnik ve siyasi birlikteliğin esaslarını açıklamak bakımından önem arz etmektedir.

1.1.1. Kimek Adı Üzerine Yapılan Çalışmalar

Göktürk ve Uygur yazıtlarının hiçbir kısmında karşılığına rastlamadığımız Kimek adına aynı şekilde Çin yıllıklarında da rastlanılmamaktadır (Sümer, 2002). Kimek adı genel kabul gördüğü haliyle *Kimak/Kimek* şeklinde özellikle IX-X. yüzyıl Arap-Fars kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır (Golden, 2002, s. 757). Kimek etnonimi ile ilgili yapılan çalışmalar ise birbirinden farklı yorumlar içermektedir. Pelliot (1920) Kimek kelimesini etimolojik olarak Türkçe *Kum* ve Moğolca *Humah-Kum* kelimeleriyle; Petrov (1963) Kıpçak adı ile paralel olarak Kimek adını *Kyw, Kum, Kom, Kob* gibi “sarı” anlamları taşıyan köklerle özdeşleştirmiştir (Kumekov, 2013, s. 36). Marquart ise Kimek adının *İki-İmek* kelimelerinin isimleşmesi ve kısaltılması sonucu ortaya çıktığını savunmaktadır (Gökbel, 2000, s. 35).

Barthold tarafından zayıf görülen fikre göre Kimek unsurunun İmek ve Kıpçak uruglarından meydana gelmesi itibarıyla İki İmek adını taşıdığı ve zamanla bu adın federatif bir anlamla *Kimek* değişimine uğradığı ortaya konulmuştur (Barthold, 2019, s. 93). Diğer taraftan Togan (1981) Kimek adını erken dönem batılı kaynaklar olan Strabon, Ptolemaus, Plinius ve Pomponius Mela gibi Yunan ve Latin kaynaklarında aramıştır. Doğu Avrupa’dan Çin sınırlarına kadar olan saha ile ilgili malumatlar barındıran kaynaklardaki *Camac* etnonimini *Kemak* olarak değerlendirmiştir (Togan, 1981, s. 40-41).

Togan’ın okumasının uygun bir okuma olmadığını savunun Özergin (1992) Kimek adını etnonimin sahip olduğu coğrafyanın özelliklerinde aramıştır. Buna göre Kimek adı çevrelerindeki akarsuları geçmek için faydalandıkları kayık veya gemi anlamlarına gelen *Kime* kökünden türemiş ve dilsel özellikleri dolayısıyla zamanla Kimek halini almıştır (Özergin, 1992, s. 160). Her açıdan Kimek adı ile ilgili net etimolojik bilgilere ulaşmak oldukça güç gözükmemektedir. Ancak birçok araştırmacı Kimek adının tarihi ve dilbilimsel köklerinin etimolojik olarak aydınlatılması için *Ku* isim kökünün ses değişimine uğraması

sonucu Kimek etnoniminin doğduğu ihtimalini göz ardı etmemek gerektiğini savunmuştur (Kıldıroğlu, 2013, s. 43).

Kimek etnoniminin Çin kaynaklarında aranmasına yönelik çalışmalar ise *Kumohi* etnonimi üzerine şekillenmiştir. Özellikle Grigoryev (1873) ve Pelliot'un (1920) çalışmaları sonrası güç kazanan görüş *Kumahi* ve Fars kaynaklarında da rastlanan *Kimaki* etnonimleri Çin kaynaklarındaki *Kumosi* etnonimi ile doğal olarak Kimek adı ile özdeş görülmüştür. Tugolukov (1984) tarafından desteklenen bu görüşe göre Kimekler erken dönemlerinde Uygurların bünyesindeki Kumohilerdir (Ahincanov, 2014, s. 115-117).

Görüldüğü üzere Kimek adı ile ilgili etimolojik veriler henüz netlik kazanma aşamasında olmayan birçok çalışmanın, benzer eksende değerlendirilmesi sonucu ortaya konulmuş teorilerden ibarettir.

1.1.2. Kimek Etnik Menşei Üzerine Mülahazalar

Kimeklerin etnogenetik varlıkları üzerine yapılan yorumlar içerisinde en özgün içeriğe sahip olanı Sümer'in (1972) ortaya koyduğu çalışma olmalıdır. Sümer, Kimekleri doğrudan Türk topluluklarından biri olarak nitelediği çalışmasında Kimek adının Orhun Kitabeleri üzerinde kendisine yer bulmamış olması şüphesini temel dayanak olarak ele almıştır. Bu doğrultuda Kimeklerin VIII. yüzyılda başka bir federatif yapı içerisinde yer almış olabileceğini düşünüp, Kimek unsurunun izlerini Çik siyaseti içerisinde aramayı denemiştir. VIII. yüzyıl itibariyle Çik varlığının Kem ve İrtiş nehirleri arasında kurduğu siyasi hakimiyet Uygurlar tarafından kontrol altına alınmış ve onlara *Tutuk* unvanlı idareciler tayin edilmiştir. Bu noktada Çik yurdunun Kimek coğrafyası ile örtüşüyor olması ve Kimeklerin liderlerine Tutuk unvanı vermiş olması Sümer'in tezini güçlendiren unsurlar olarak görülmektedir (Sümer, 1972, s. 31-32). Şimdilik malum teorinin kanıtlanması eldeki kaynakların zayıflığı itibariyle oldukça güç görülmektedir (Golden, 2006, s. 237).

Filolojik veriler ışığında Kimeklerin kökenini tespit etmeye yönelik yapılan çalışmaların hemen hepsi Kaşgarlı'nın külliyatına dayandırılmaktadır. Kaşgarlı'nın eserinde *Yemek* adıyla aktardığı Kimeklerin dillerini Kıpçak, Oğuz, Başkurt, Yağma, Çiğil gibi Türk boylarının dillerine yakın göstermesi araştırmacıların Kimek unsurunu Türk varlığı içerisine dahil etmesine sebep olmuştur (Kaşgarlı, 1985, s. 30). Kaşgarlı'nın aktardığı

dilbilimsel verilere rağmen araştırmacıların Kimeklerin Türklüğüne yönelik şüpheleri sıcaklığını korumaktadır. Diğer yandan Kimek unsurunun, Türklüğü aşık Yemekler ile olan bağlantısı şüpheli görülen bir diğer başlığı ortaya koymaktadır (Kumekov, 2013, s. 33).

Kimeklerin menşei Çin kaynakları üzerinden keşfetmeye çalışan araştırmalar ise *Kimek-Kumohi* özdeşliği üzerine şekillenmiştir. Özellikle Grigoryev (1873) ve Pelliot'un (1920) çalışmaları sonrası güç kazanan fikre göre *Kumahi* ve Fars kaynaklarında rastlanan *Kimaki* etnonimleri Çin kaynaklarındaki *Kumosi* etnonimi ile doğal olarak Kimek adı ile özdeş görülmüştür. Tugolukov (1984) tarafından desteklenen bu görüşe göre Kimekler erken dönemlerinde Uygurların bünyesindeki Kumohilerdir. Ahincanov (2014) *Kumohi-Kimek* özdeşliğinin gerçekliğini kanıtlama yolunda İslami kaynaklardaki Kimek verileri ile Çin kaynaklarındaki Kumohi verilerini karşılaştırma yoluna gitmiştir. Nihayetinde malum çalışma etnografik açıdan birçok benzerlik ile güçlendirilmiştir (Ahincanov, 2014, s. 115-117).

Kimeklerin geneolojik efsanelerine yönelik kayıtlara ise Kimek-Kıpçak bağlantısının mitolojik kalıntıları üzerine değerlendirmeler yapma amacıyla sık sık başvurduğumuz Zeynü'l Ahbar'da rastlamaktayız.

“Tatarların büyüğü ölünce iki oğlu kalmıştı. Büyük oğul padişahlığı ele geçirdi. Küçük oğul ağabeyisini kışkandı. Küçüğün adı Şed idi. Ağabeyini öldürmek istediye de muvaffak olamadı. Hayatından korktu. Sevdği bir cariyesi vardı. Bu kızı alıp biraderinin önünden kaçtı...Nihayet Tatarlar'ın çocuklarından yedi kişi onların yanına geldi. Bu yedi kişiden biri İmi, biri İmak, üçüncüsü Tatar, dördüncüsü Balandur, beşincisi Kıpçak, altıncısı Linkaz, yedincisi Eclad idi...Nihayet 700 kişi toplandı. Uzun müddet Şedd'in başkanlığında kaldılar. Sonra çoğalınca etraftaki dağlara dağıldılar. Zikrettiğimiz yedi kişinin adını taşıyan yedi kabile oldular.”(Şeşen, 2017, s. 77-78).

Görüldüğü gibi Kimeklerin geneolojik kayıtları Tatar kökenli oldukları yönünde şekillenmiştir. Etnik menşelerine yönelik tartışmalar Kimek varlığının Tatar ya da Türk etnogenezinin bir parçası olduğuna yönelik güçlü ifadeler barındırmaktadır.

1.1.3. Erken Dönem Kimek Yurdu Tespiti

Kimek coğrafyasının tespiti, Kıpçak unsurunun XI. yüzyıl yerleşim alanlarından bilinen Dünya'nın önemli noktalarına yayılışını ve bir set halinde İç Asya ve Avrasya hattı boyunca gerçekleştirdiği domino etkisinin analizi açısından büyük önem arz etmektedir. Kimek coğrafyasının ana hatlarının saptanması noktasında Arap-Fars kaynaklarındaki coğrafi ifadeler ve verilen güzergah tarifleri önemli bir konumda yer almaktadır.

Kimek yurdu ile ilgili erken dönem bilgiler, Arap-Fars coğrafyacılarının derleme eserlerine kaynak oluşturan Tamim İbn-i Bahr'ın eserine dayanmaktadır. Minorsky tarafından tercüme ve tahlilleri yapılan eserde Kimek Yurdu ile ilgili bazı önemli detaylara ulaşılmaktadır. Tamim'in aktardıklarına göre Kimek Yurdu:

“Tarazdan yola koyulursanız, gelişen ve kalabalıklaşan K.wak.b adlı köye varırsınız. Tarazdan uzaklıkları 7 fersah kadardır. Bu yerden Kimek kağanının ikametgahına kadar erzakını yanına alan iyi bir at binicisi seksen günde oraya ulaşır. Kimek ülkesi otlakların, su kuyularının ve çayırların bol olduğu, çöller, stepler ve ovalarla uçsuz bucaksızdır.”(Sağır, 2006, s. 9).

Bu noktada Tamim'in Kimek yurdu tarifine Taraz üzerinden başlaması önemli bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Taraz şehri Batı Türklerinin, Karluk ve Karahanlıların baş şehri olmuş, VII. yüzyılın önemli ticari merkezlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Arapların 893 yılında Taraz'ı hakimiyetleri altına almalarıyla beraber Halifelik merkezinden Doğu'nun önemli ticari merkezlerine ulaşan güzergahın en önemli parçalarından biri haline gelmiştir (Ramazanoğlu, 2002, s. 127-130). Tamim'in aktardıkları bize bu noktada dönemin önemli ticaret yollarından biri olan Taraz'ın Kimek yurdu güzergahında yer aldığını düşündürmektedir.

Kimek coğrafyasının tespiti noktasında önem arz eden diğer bir kaynak ise Kudame İbn Cafer'in, devlet dairelerinde görev alan katip ve memurlara önemli önerilerde bulunmak amacıyla kaleme aldığı eseri *Kitabü'l Harac*'dır (Kudame İbn Cafer, 2018). Eserinin Coğrafi veriler aktardığı kısmında kaynak olarak Tamim'in eserinden faydalandığı anlaşılan Kudame, Kimek coğrafyasını Taraz güzergahı üzerinden tarif etmektedir. (Kallek, 2002). *“Tarazdan Kimaklar'a giden yola dönelim, Taraz'dan Kevaket denilen yerde bulunan mamur ve halkı kalabalık iki köyün yolu tutulur. Burasıyla Kimaklar'ın*

hükümdarının bulunduğu yer hızlı giden atlı için seksen günlük yoldur.” (Şeşen, 2017, s. 186). Tamim’in eserinde de zikredilmiş olan malum iki köy Bernştam tarafından Adahkes ve Deh Nucikes olarak değerlendirilmiş ve Taraz’ın batısında bulunan Köktöbö’deki iki yerleşim birimine ait arkeolojik kalıntılar ile özdeşleştirmiştir (Kumekov, 2013, s. 52).

Kudame’nin, “*Kum Taraz ile Kulan’ın arasında kuzeyde kalır. Kum’dan sonra çöller, kumluklar ve taşlıklar gelir. Burada yılanlar çoktur. Kum’dan Kimak hududuna kadar 2 fershahtır.*” (Şeşen, 2017, s. 186) şeklinde aktardığı bilgiler içerisinde yer alan çöl, kumluk ve taşlık sahalar, galip ihtimalle Taraz’ın kuzeyi boyunca uzanan Betpak Dala ve Moyankum çölleri olmalıdır (Akdilkhakim, 2019, s. 95).

Kudame eserinin başka bir bölümünde ise Kimek yurdunun komşuları ile ilgili önemli bilgiler aktarılmıştır.

“Türklerin büyük kalabalığı Horosan’da Nüşcan denilen huduttur. Burası Semerkant’ın ötesinde 60 fersah kadar doğuda, Şaş ve Fergana tarafındadır. Burası Kimak hududuna kadar Karluklar’ın ordugahlarının başlangıcıdır. Bu huduttan Doğuz Oğuzlar’ın şehrine pınarlar ve otlaklar bulunan bozkırlardan geçen kırk beş günlük yoldur.” (Şeşen, 2017, s. 187).

Kudame ve Tamim’in aktardıklarından yaptığımız çıkarımlar Taraz istikametinden kuzey yönlü hareketle Kimek yurdu güzergahına girildiği; su kaynakları, geniş vadiler ve otlak bakımından Kimek yurdunun zengin bir coğrafi sahaya sahip olduğu yönündedir. Tüm bu veriler ve Kimek unsuruna komşu boy ve devletlerin coğrafi konumları, Kimek yurduna giden yolun merkezi Kazakistan üzerinden İrtiş ve İrtiş’in batı dolaylarına ulaştığı yönünde çıkarımlar yapmamıza imkan sağlamaktadır (Kumekov, 2013, s. 51-53).

Kimek unsurunun İrtiş ve dolaylarındaki yerleşimlerinin başlangıcına dair rivayetler ise Gerdizi’nin *Zeyn’ül Ahbar*’ında aktarılan Kimek geneolojisinde kendine yer bulmuştur. Mitolojik içeriklere sahip olması güvenilirliğini etkilese de coğrafi olarak birçok çıkarımda bulunmamızı sağlayacak önemli unsurlar barındırmaktadır. Gerdizi’nin aktardığı destanda Kimeklerin atası olan ve Tatar yurdundan göç eden Şed daha sonra kendi birliğine katılan 7 boyla beraber “*Büyük bir suyun, çok ağaçların, bol avın olduğu...*” (Şeşen, 2017, s. 77-78) bir bölgede bağımsız bir siyasi varlığın temellerini atmıştır. Destanın devamında ise malum nehre İrtiş adının destanın ana karakteri Şed’in cariyesi tarafından verildiği görülmektedir.

Kimek unsurunun bağımsız siyasi varlığının başlaması ile İrtiş nehri arasındaki mitolojik bağlantılar Kimek siyasetinin erken dönem varlığının İrtiş dolaylarından bağımsız düşünülemeyeceği çıkarımında bulunmamızı sağlamaktadır.

Gerdizi'nin Kimek coğrafyasına ulaşan yol ile ilgili aktardığı rota şu şekildedir: “*Farab’dan Dih-i Nev’e, oradan Kimak tarafına gider...sonra yol bir ırmağa varır ki bu suya Uşfuk derler...*” Marquart bu ırmağın Sarısu Nehri olduğunu tespit etmiştir. “*...sonra bir dağa varır. Bu dağa Kündaver dağı derler... yol Kündaver dağından Sis ırmağı tarafında iner... Yol nihayet bir nehre varır ki bu nehre İsis derler... Yol İsis nehrinden Kimaklar’ın ülkesinin hududu olan İrtiş nehrine varır. Yol İrtiş nehrini geçince Kimaklar’ın çadırlarına varır...*” (Şeşen, 2017, s. 78-79). Gerdizi'nin ortaya koyduğu yol Marquart tarafından analiz edilmiş ve nihayetinde malum güzergahın Orta Çağ’ın önemli kervan yollarından biri olan *Sarısu Yolu* olduğu tespit edilmiştir (Kumekov, 2013, s. 55). Gerdizi'nin aktardıkları arasında Kimek çadırlarının İrtiş ötesinde yerleşmiş olduğuna dair bilgi, Kimeklerin erken dönemlerinde İrtiş’in sağ sahili boyunca yerleşmiş olduklarının en açık kanıtıdır (Ahincanov, 2014, s. 154).

1.1.4. Kimek Unsurunun Devletleşme Süreci

Kimek unsurunun devletleşme sürecinin analizi, sahip oldukları siyasi teşkilatlanmanın ve Türk devlet geleneğinin yansımalarının tespiti noktasında büyük önem arz etmektedir. Pek tabi Kimek devletleşmesini analiz edebilmek için VIII-X. yüzyıl Arap-Fars kaynaklarının ortaya koyduğu veriler oldukça önemlidir.

Tamim İbn Bahr ve Kudama İbn Ca’fer’in eserlerinde ortaya konulan Kimek bağımsız varlığının bölgede aktif bir şekilde rol oynadığına yönelik ifadeler, VIII. yüzyıl menşeli kaynakların derlemesi konumunda yer alan İbn Hurdazbih’in eserinde de yer almaktadır. İbn Hurdazbih’in Türklerin ülkelerini aktardığı bölümde Kimek ülkesinin hudutları da belirtilmiştir (Hurdazbih, 2008, s. 39). Malum müelliflerin eserlerindeki çıkarımlarımız bağımsız bir devlet olarak Kimek varlığını net bir şekilde ortaya koyan El Yakubi’nin IX. yüzyıl sonunda uzun süren araştırmaları ve seyahatleri sonrası tamamladığı *Kitabü’l Buldan* adlı eserinde açıklığa kavuşmaktadır (Yakubi, 2013). “*Türkler çeşitli cinslere ve ülkelere ayrılır. Bunlardan bazıları Karluklar, Dokuz Oğuzlar, Türgişler, Kiymaklar ve Oğuzlardır.*

Türklerden her cinsin ayrı bir ülkesi vardır.”(Şeşen, 2017, s. 185). Keza İstahri de Kimakların bağımsız bir devlet teşkilatlanmasına sahip Türk topluluklarının yaşadığı bir ülke olduğunu aktarmaktadır (Şeşen, 2017, s. 153). Görüldüğü üzere Türkler ve Türk ülkeleri hakkında önemli bilgilere sahip olduğumuz VIII-X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının eserlerinde Kimek varlığı bağımsız bir Türk siyasi unsuru olarak kendisine yer bulmuştur.

Kimek unsurunun devletleşme süreci ve geçirdiği periyotların tespiti için kaynaklarda yer alan ifadeleri takip etmek önemli bazı çıkarımlar yapmamıza yardımcı olabilecek seviyededir. Kumekov (2013) Kimek unsurunun devletleşme sürecini sahip oldukları hükümdar unvanları doğrultusunda üç aşamada tasnif etmiştir. 1. Aşama: Kimek boylarının siyasi bir birlikten uzak düzensiz organizasyonları; 2. Aşama: Kimek boy birliğinin sağlandığı kavmi esaslara bağlı ön teşkilatlanma süreci; 3. Aşama: Kimek unsurunun sahip olduğu halk kitlesi ile devletleşme sürecinin gerçekleşmesi. Kumekov’un oluşturduğu şemada dayanak olarak belirlediği temel unsur ise Kimeklerin siyasi liderlerinin farklı kaynaklarda birbirinden farklı hiyerarşik dereceye sahip unvanlarla anılmasıdır (Kumekov, 2013, s. 123).

Gerdizi’nin Kimek geneolojisine yönelik aktardığı hikaye içerisinde Kimek unsurunun destansı atası olan kişi *Şed* adı ile aktarılmıştır (Şeşen, 2017, s. 77-78). Türk tarihinin birçok safhasında kendisine yer bulmuş bir unvan olan *Şad*’ın Kimeklerin destansı atası ile bağdaşmış olması Kimek devletinin kuruluş aşaması hakkında önemli bazı çıkarımlarda bulunmamıza imkan tanımaktadır. Göktürk teşkilatlanması içerisinde kendisine yer bulmuş önemli bir unvan olarak karşımıza çıkan *Şad* unvanı (Gedikli, 2015, s. 4) Türk teşkilatlanması içerisinde ordu komutanlığı ya da valilik düzeyinde bölge idareciliklerine sahip olan Teginler tarafından kullanılmıştır (Odabaşı, 2019, s. 180). Gerdizi’nin aktardıkları doğrultusunda, *Şed* ile başlayan Kimek siyasi serüveni, ilk kısmında daha düşük bir hiyerarşik konuma sahip *Şad* unvanı ile kendisine bağlı boyların bir araya gelme sürecini tanımlamaktadır. Golden’a (2006) göre Gerdizi’nin aktardıkları içerisinde etimolojik bir kaynak hatası ortaya çıkmış ve *Şed’in* oğluna hiyerarşik olarak *Şad*’dan oldukça aşağıda yer alan Çin kökenli Türk unvanlarından *Tutug* adı verilmiştir (Golden, 2006, s. 238).

Gerdizi'nin Kimek yurdunu anlattığı bölümün son kısmında Kimek siyasetinin lideri konumunda olan idarecinin *Yabgu* adıyla anıldığına dair aktardıkları Kimek devletinin gelişim sürecinin ikinci basamağını ortaya koymaktadır (Şeşen, 2017, s. 79). *Yabgu* unvanı Türk tarihinin erken dönemlerinden İslami dönemlere kadar birçok safhasında varlık göstermiş özel bir idari temsili niteleyen önemli bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasi nitelikleri bakımından ekseriyetle henüz devletleşmemiş teşkilatlanmaların, hiyerarşik olarak hükümdarlarının bir rütbe altında bulunan idarecileri için kullanılan bir terim olduğu kabul edilmektedir (Tezcan, 2012, s. 305). Türk tarihi boyunca devlet protokollerinde oldukça önemli yer tutmuş, üst düzey unvanlardan biri olarak görülmüştür. Gerdizi'nin aktardıkları ışığında Kimek liderlerinin çeşitli unvanlarla adlandırılmış olması, eski bir Türk geleneğinin yansıması olarak değerlendirilebilir. *Ad Verme* geleneği devlet teşkilatlanması içerisindeki tayinin gerçekleşmesine yönelik sembolik bir seremoni olarak şekillenmiştir. Göktürk Yazıtlarında geçen ifadeler bu durumu ortaya koyan örnekler taşımaktadır: “*iki oğluma Yabgu, Şad adı verdim*”; “*ona biz kağan adı verdik*.” (Ögel, 2017, s. 255). Kimek devletleşme süreci, reislerinin ad olarak aldığı *Yabgu* unvanı ile ikinci basamak olan boy birliğini gerçekleştirme sürecini tamamlamıştır.

Kimek unsurunun bağımsız bir siyasi yapılanmaya sahip olduğuna dair en net ifadeler ise müellifi anonim Farsça *Hududü'l Alem*'de kendisine yer bulmuştur. İdari teşkilatlanmaya dair aktarılan önemli bilgilerin yanı sıra Kimek hükümdarlarının Hakan unvanını kullandığına yönelik net ifadeler çalışmamızın seyri açısından büyük önem arz etmektedir (Hududü'l Alem, 2018, s. 54). Bu doğrultuda Kimek unsurunun devletleşme süreci Türk devlet geleneğinin siyasal hiyerarşide zirve noktası olan Hakan unvanı etrafında şekillenmiş ve nihayetinde dört başı mamur bir idari biçime ulaşmıştır.

Kimek unsurunun devletleşme sürecinin diğer önemli kanıtları ise Arap-Fars kaynaklarında geçen teşkilatlanmaya yönelik ipuçları içerisinde belirlemektedir. Anonim eser *Hududü'l Alem*'de geçen Kimek Hakanının 11 bölgesel idareciye sahip olduğuna dair veriler (Hududü'l Alem, 2018, s. 54) Kimek siyasetinin mutlak bir hükümdar etrafında, üst düzey bölgesel idarecilerden oluşan, gerçek bir devlet teşkilatına sahip olduğunun en önemli kanıtıdır (Golden, 2006, s. 239). Diğer yandan El-İdrisi'nin Kimek teşkilatlanmasına dair aktardıkları Kimek unsurunun gelişmiş bir teşkilatlanmaya sahip olduğunu net bir biçimde

ortaya koymaktadır: “*Kimakların hükümdarı altından elbise, altın kalensüve giyer. Senede dört defa halkın huzuruna çıkar. Onun hacibi, vezirleri, adaletli ve emniyetli devleti vardır.*”. Ayrıca İdrisi’nin Kimek halkının hükümdarına ödedikleri vergilerden ve hükümet merkezlerinin bulunduğu başkentlerden bahsetmesi Kimek teşkilatlanmasının niteliklerini gözler önüne sermektedir (Şeşen, 2017, s. 110-111). Arap-Fars kaynaklarından elde ettiğimiz tüm veriler Kimek Devleti’nin, devletleşme sürecini ve Türk devlet geleneğiyle olan özdeşliğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

1.2.KİMEK SİYASETİ İÇERİSİNDE KIPÇAK VARLIĞI

1.2.1. İç Asya Siyasi Geleneğinin Yansıması Olarak Kimek-Kıpçak Bağlantısı

Kimek varlığının erken dönem meseleleri ve özellikle devletleşme süreci Kıpçak politikasının içerisine doğduğu iklimi özetlemesi bakımından oldukça önemlidir. Kimek-Kıpçak bağlantısına yönelik yapılan yorumlar İç Asya siyasetinin bazı belirgin esasları üzerine şekillenmiş görülmektedir. Kimek varlığının gücünü yüksek bir seviyede gösterdiği dönemde Kıpçak unsurunun tabi bir halk ya da daha sonraları vasal bir siyasi varlık olarak görülmesi yüzlerce yıldan sonra oluşmuş olan Asya siyasetinin belirgin etkisinden ibaret gözükmemektedir. İç Asya siyasi üslubu özellikle göçebe anlayışı itibariyle baskın gücün kuvvetle hakimiyet kurduğu sahada kendisine vasal olan toplulukları etnopolitik çatı bir isimle kapsaması üzerine organize olmuştur (Ahincanov, 2014, s. 100). Bu durum bölgede oluşan siyasi teşkilatlanmaların birçoğunda kendisini gösteren karakteristik bir kavmi yapılanmanın temelini oluşturmuştur. Bu durum erken dönem Türk tarihinin ana hatlarını çizen Hun siyasetinde kendisine yer bulmuş bir aksiyom olarak kendinden sonraki oluşumlarda varlığını belirgin hale getirmiştir. Hun siyaseti içerisinde soylu grubun mutlak otoritesi altında organize olmuş kabileler, kendi iç kabile denetimlerini korusa bile çatı bir siyasi varlık olarak kabileler birliğinin devlet mekanizmasını elinde tutan federasyonvari yapıya tüm varlıklarıyla itaatkar olmuşlardır (Mori, 1978, s. 84.).

Göktürkler ve Uygurlar başta olmak üzere Türk devlet teşkilatının etki sahası içerisinde benzer boy ve kabile oluşumları üzerine organize olmuş, hiyerarşik yapıları doğrultusunda farklı memuriyetlere sahip politik örgütlenme örneklerine rastlamak mümkündür (Taneri,

2015, s. 115-119). Genel bir ortak ada sahip olarak siyasi bir federasyon teşkil etme durumu, göçebe topluluklarda yerleşik grupların aksine halk kitlesinin bütünleşik bir şekillenmeye ulaşmasını engelleyen birçok faktörden etkilenmiştir. Geniş bir coğrafya üzerinde düşük nüfus yoğunluğuna sahip olmak, hayvancılık faaliyetleri dolayısıyla küçük demografik gruplar halinde sık periyotlarla göçebelik faaliyetlerinde bulunmak ve yerleşik boyuta geçişin üretim mekanizmasının şartları dolayısıyla engellenmiş olması gibi durumlar göçebe federasyonlarda millet-halk gibi kavramların güçlü bağlarla oluşmasını engellemiştir. Bu durum federasyonların çatı unsurunu teşkil eden etnogenezin, bağlı kavim ve boyları asimile etmesinin önüne geçimştir. Böylece vasal statüdeki kavim ve boylar kendi kimliklerini ve etnogenetik köklerine olan bağlılıklarını korumayı başaramamıştır. İç Asya siyaseti tüm bu etkenlerden ötürü boy-kabile bölünebilirliğinin yüksek olduğu siyasi bir atmosfere sahip olmuştur (Abramzon&Potapov, s. 1975, 36).

Göçebe siyaseti içerisinde baş gösteren malum durumlar bölgede varlık göstermiş olan boy-kabile birliğinin yıkılmasının akabinde yeni birliklerin ve konfedere teşkilatlanmaların doğmasına sebep olmuştur. Bölgedeki Kimek varlığı da Batı Göktürkleri'nin egemenlik sahasında doğan birçok unsurdan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kağanlığın bölgedeki varlığının son bulmasının ardından, birlik içerisinde etnogenetik varlıklarını sürdürmeyi başarmış boyların ya da daha sonradan siyasi boşluktan faydalanarak bölgeye muhaceret etmiş olan toplulukların, yeni bir siyasi birlikteliğe imza atacak teşkilatlanmaların temellerini attıklarını görmekteyiz (Golden, 2003, s. 467).

Kıpçak-Kimek siyasetinin çerçevesi de tüm bu İç Asya teşkilatlanmasının yansıması olarak kendisini göstermiş bir unsur olarak karşımızda durmaktadır. Özellikle XI. yüzyıl itibariyle Kıpçakların bölgedeki siyasi yükselişleri, kaybetmedikleri etnogenetik kökleri ile vasal pozisyondan liderliğe uzanan başarılı bir süreci ortaya koymuştur (Gökbil, 2000, s. 38). Her ne kadar Kıpçak unsurunun erken dönemleri gizini koruyan bir unsur olarak görülse de Altayların kuzey etekleri ile İrtiş Nehri arasında organize olmuş olan Kimek Kabileler Birliği ve malum oluşum içerisinde Kıpçakların, siyasi bir varlığa sahip olduğu su götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır (Hizmetli, 2011, s. 24). Özellikle Kimeklerin bağımsız varlıklarının teşkil ettiği güç, El-İdrisi'nin Kimek kağanının oğluna ait yazmalardan faydalanarak derlediği eserinde apaçık bir şekilde ortaya konulmuştur

(Klyashtorny, 2017, s. 144). Siyaseten sahip olunan güç federe birçok unsurun Kimek Federasyonu içerisinde yer almasını sağlamış ve boy birliği olarak teşkilatlanan Kimek unsurunun daha sonra güçlü bir devlet teşkilatlanmasına ulaşmasına vesile olmuştur (Kumekov, 2013, s. 45).

1.2.2. Kimek Federasyonu'nun Bir Parçası Olarak Kıpçaklar

Harita 1. Kazakistan Toprakları VII-X. Yüzyıllar (Klyashtorny ve Sultanov, 2019, s.141)

Kıpçakların Kimek Federasyonu içerisindeki politik konumları ile ilgili en erken ipuçlarına Kimek geneolojisi hakkında ana kaynak niteliği taşıyan Gerdizi'nin eseri *Zeyn'ul Ahbar*'da rastlamaktayız (Sümer, 2002, s. 25-26). *Zeyn'ul Ahbar*'da Kıpçak adının Kimeklerin geneolojik atası olan Şed'e doğrudan bağlılık bildiren 7 boydan biri olarak nakledilmesi siyasi bağlantıların mitleşmiş bir versiyonu olarak karşımıza çıkmış olmalıdır (Şeşen, 2017, s. 77-78). Gerdizi'nin eserinde karşımıza çıkan Kimeklere bağlı 7 boy olduğuna dair bilgiler erken dönem Kimek siyasetinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Kıpçak

etnonimi de malum siyasi yansımanın bir parçası olarak aktarılmış ve Kimek siyaseti içerisindeki konumu açıkça ifade edilmiştir (Ahincanov, 2014, s. 103). Kimeklerin erken dönem siyasi oluşumlarına dair aktarılanlar siyasi teşekküllerinin etnopolitik bazı birlikteliklerle sağlandığına delil oluşturmaktadır. Bu durum bir boy birliği teşekkülünün Kıpçak etnik unsurunu da içerisine alarak geliştiğine işaret etmektedir (Taşağıl, 2004a, s. 86).

Kimek boy birliğinin teşkil ettiği esaslar üzerine yoğunlaşabileceğimiz bir diğer kaynak ise anonim eser *Hududü'l Alem*'dir. Gerdizi'nin aktardıklarından farklı olarak *Hududü'l Alem*'de Kimek boy birliğinin sayısı 11 olarak aktarılmıştır. Üstelik bu aktarım Tamim İbn Bahr ve İbn el-Fakih'in Kimek reislerini Kral olarak adlandırmasına (Golden, 2006, s. 239) paralel bir şekilde "*Kimeklerin kralına Hakan denir.*" ifadeleri ile desteklenmiştir (Hududü'l Alem, 2018, s. 54). Tüm bu durumlar Kimek liderlerinin bölgedeki siyasi vasıflarının artmasıyla beraber devletleşme süreçlerinin tamamlanması ve hitap ettiği bölgelerin genişlemesi sonucunu ortaya koymaktadır (Kumekov, 2013, s. 123). Bu durum Kimek idaresinin belli bazı idari teşkilatlanmalara ayrılmasına sebep olmuştur. *Hududü'l Alem*'de aktarılanlar Kimek Hakanının 11 valisi olduğu ve her bir bölgenin valisinin saltanat usulüyle görevlerini çocuklarına aktardıkları yönündedir (Hududü'l Alem, 2018, s. 54).

Kimek idaresinin geniş bir siyasi düzene ulaşması Kıpçakların bölgedeki teşkilatlanmasını da etkilemiş olmalıdır. *Hududü'l Alem*'in anonim müellifi Kıpçak varlığının Kimek teşkilatlanmasından koparak varlık gösterdiğini belirtmekle beraber idarelerinin Kimekler tarafından görevlendirilen meliklerle yapıldığını vurgulamıştır (Golden, 2014, s. 187; Hududü'l Alem, 2018, s. 54). Bu durum Kıpçak varlığının henüz bağımsız teşekküllerini tamamlamamış olduğunu kanıtlar niteliktedir. Diğer taraftan Kıpçakların Kimeklerden kopmuş bir topluluk olarak vurgulanması, Kimekler tarafından atanan meliklere rağmen bağımsız olma yolunda önemli adımlar atıldığını göstermektedir (Ahincanov, 2014, s. 167). Bu durum Kıpçakların Kimek boy birliği içerisinde yer aldığını ortaya koysa da aradaki bağın güçlü bir bağ olmadığı, en azında net bir şekilde yerleşim sahalarının farklı esaslarla organize edildiği açıkça görülmektedir (Kumekov, 2013, s. 45). Üstelik *Hududü'l Alem*'de Kimek unsurunun Kıpçaklarla ekonomik veya ticari etkileşime sahip olduğuna dair

herhangi bir bilginin aktarılmamış olması iki tarafın sosyo-ekonomik bağlarının da zayıflığını ortaya koymaktadır. İbn-i Hurdazbih'in eserinde Türk ülkelerinin sıralanması esnasında Kıpçak yurdunun Kimeklerden bağımsız olarak ifade edilmesi, bu zayıf bağın önemli kanıtlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Hurdazbih, 2008, s. 39).

Kimek boy birliği ve Kıpçak etnonimi arasındaki bağ, Arap ve Fars kaynaklarındaki ifadelerde zayıf niteliklere sahip olarak görülse de Kıpçak varlığı şüphesiz Kimeklerin istikrarsız organizasyonları için önemli bir siyasi ve askeri gücün kaynağı olmuştur. Üstelik tehlikeli komşular için bu birliktelik zaman zaman başarılı askeri girişimlerin de önünü açmıştır (Golden, 2003, s. 467). Marquart ve Potapov göre malum birlikteliğin politik esasları, Kıpçakların Kimek Federasyonu içerisinde batı organizasyonlarını üstlenen siyasi bir teşekkül olması şeklinde coğrafi paylaşımaya yansımıştır (Ahincanov, 2014, s. 99).

Kıpçakların Kimek Federasyonu içerisindeki yükselişleri Kimeklerin maruz kaldığı iç ve dış baskılar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Özellikle doğu kaynaklı Kay tazyiki ile beraber Kimeklerin zayıflaması ve Kıpçak etnoniminin malum organizasyon içerisinde yukarı yönlü bir siyasi ivme kazanması kaçınılmaz olmuştur (Kumekov, 2002, s. 1360; Rodoplu, 2015, s. 484)..

Kıpçakların doğudan gelen göçebe boyların zorlayıcı baskısı sonrası Kimek Federasyonu'nun ana siyasi teşekküllerine vurdukları darbe, mevcut boy birliğinin liderliğini üstlenmelerini sağlamış ve birçok araştırmacıya göre daha erken dönemlerde gerçekleşmiş olsa da X. yüzyıl itibarıyla etkisini gösteren İç Asya göçleri ile beraber Kıpçak hanları Kimek siyasetinin hakimiyet kurduğu sahada egemenliği ele geçirmiştir (Kumekov, 2013, s. 128-135).

Kimek siyaseti güçlü hakimiyetleri boyunca şüphesiz bilinen Dünya'nın önemli bir kısmında siyasi varlığına devam edecek olan yeni bir göçebe organizasyonun siyasi temellerinin atılmasına vesile olmuştur. Akademiklerin önemli çevreleri Kıpçak siyasetinin, Kimek Federasyonu içerisindeki muğlak varlığından beslenip ortaya çıktığını kabul etmektedir (Barthold, 2019, s. 48). Bu durum Kazakistan bozkırındaki Kimek mirasının Kıpçak unsuruna aktarıldığı ve Kıpçak Kağanlığı'nın siyasi teşekkülünün temellerinin atıldığı en önemli kanıttır (Kumekov, 2007, s. 57).

Kazak topraklarındaki arkeolojik varlığın temellerini oluşturduğu var sayılan Srostkin kültürü doğrudan Kimek-Kıpçak ikili federasyonunun bakiyeleri olarak (İsmagulov, 2007, s. 41) X. yüzyıl itibariyle varlığını kaybetmeye başlamış ve Kimek ismi bu duruma paralel olarak tarih literatüründen silinmeye başlayacaktır (Savinov, 1975, s. 50).

1.3. İÇ ASYA GÖÇLERİ VE KIPÇAK SİYASETİNİN YÜKSELİŞİ

Kimek-Kıpçak federasyonunun ikili idari teşkilatlanması elimizdeki kaynakların tedbirli analizleri ile ulaşılabilecek bir veri olarak varlık göstermektedir. Kıpçakların özellikle X. yüzyıl itibariyle sağladıkları güçlü siyasi varlık Kimekler ile olan siyasi münasebetleri doğrultusunda gelişmiş görülmektedir. Bu noktada Kimek varlığının zayıflamasını, Kıpçak varlığının ise hakimiyet sahası içerisindeki yükselişini tetikleyen unsurların tahlili oldukça önemli bir konumdadır.

Hududü'l Alem'in anonim müellifinin aktardıkları doğrultusunda, Kıpçak varlığının Kimek boy birliğinden kopmuş ancak siyaseten bağımsız teşekküllerine erişmemiş olduğu fikrine ulaşmaktayız (Hududü'l Alem, 2018, s. 54-55). Kıpçakların bağımsızlıklarını sağlamak yönünde giriştikleri çaba açık bir şekilde *Hududü'l Alem*'deki verilerde kendisini göstermektedir. Bu durumu doğuran sebepler İç Asya coğrafi varlığıyla doğrudan ilişkili birçok etken ile açıklanabilir. Yaşadıkları coğrafyanın, genişleyen demografik yapıları karşısında yetersiz kalması, temel geçim kaynakları olan hayvancılığın doğurduğu mera ihtiyacı ve ticari faaliyetlerde bağımsız pazarlar oluşturma isteği gibi sebepler Kıpçakların bağımsız politik atılımlarını kırbaçlayan unsurlar arasında yer alabilir (Ahincanov, 2014, s. 181).

Tüm bu nedenler Kıpçak beylerinin Kimek siyasetine olan bağlılıklarını zayıflatan unsurlar olarak Kimek yıkılışının iç nedenlerini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Kimek siyasi varlığına ağır darbe indiren önemli bir etken olarak X. yüzyılın ilk yarımı itibariyle doğuda patlak veren göç zincirinin yıkıcı etkileri karşımıza çıkmaktadır. Bu durum da Kimek siyasetinin parçalanmasına sebep olan dış etkenleri ifade etmektedir (Kumekov, 2002, s. 1360). Açıkça görülmektedir ki Kıpçak siyasetinin dahil olduğu federasyon içerisindeki

gelişimi Kimek varlığının yıkılmasında rol alan dış etkenlerden bağımsız olarak değerlendirilemez.

1.3.1. XI. Yüzyıl İç Asya Kavimler Göçü

Asya tarihinin önemli safhaları, bölgenin coğrafi ve siyasi özellikleri dolayısıyla yıkıcı etkilere sahip muhaceretlere tanıklık etmiştir. Göç kavramı bölgesel nitelikleri dolayısıyla iç ve dış göçler olarak iki ayrı başlık altında incelemeye alınabilir (Saydam, 1997, s. 414-415). Türk göçleri Asya ve Avrupa bağlantısının içerisinde bulunduğu siyasi atmosferin şekillenmesi bakımından derin sonuçlar doğurmuş kitlesel hareketler olarak karşımıza çıkmaktadır. Asyalı göçebe toplulukların başta Türk unsurlar olmak üzere gerçekleştirdikleri kitlesel hareketlerin kısa sürede uzun vadeli etkiler yaratmasının ana sebebi yaşam şartlarındaki dinamizm olmalıdır (Rasonyi, 1993, s. 4-5). Söz konusu dinamizm üretim anlayışlarının temeli olan hayvancılık faaliyetleri için yeni otlaklar arama gerekliliği ile birleşince İç Asya göçbeleri için göç politik bir hareketlilikten ziyade yaşamsal bir zorunluluk halini almıştır (Czegledy, 1998, s. 13-14). Ancak İç Asya göçlerinin ekseriyetle yeni meralar arama çabası sonucunda doğduğunu söylemek büyük bir hatadan ibaret görülmektedir. Asya'nın en az coğrafi dinamikleri kadar göçe sebebiyet veren diğer bir özelliği ise bağımsızlığına düşkün, askeri teşkilatlanmaları güçlü, siyasi teşekkülleridir. Cihan hakimiyetinin ve istiklal fikrinin sosyolojik genetiklerine işlediği özellikle Türk kavimleri başta olmak üzere Asya toplumları kaotik ortamlarını terk edip sık sık farklı coğrafyalarda hür teşekküllere imza atma çabasına girmişlerdir (Koca, 2000, 33). Türk tarihinin önemli safhalarından birini işgal eden Kıpçak unsuru muhaceret kavramına tarihi boyunca yakın olmuş dinamik bir toplum olarak karşımıza çıkmaktadır (Yücel, 2002b, s. 420-421). Kıpçakların şüphesiz birçok aşamada gerçekleştirdikleri ve maruz kaldıkları muhaceretler içerisinde X. yüzyıl itibarıyla doğudan bir set olarak batı yönlü oluşan etnos zincirinin etkisi oldukça büyüktür (Gökbel, 2000, s. 38).

Kimek ve Kıpçak Federasyonu başta olmak üzere bölgedeki tüm siyasal oluşumları derinden etkileyen göçler hakkında erken dönem bilgilere Şeref ez-Zaman Tahir el-Mervezi ve Urfalı Mateos'un eserlerinde rastlamaktayız. Mervezi eserinde Kay, Kun ve Şari boylarının Kıtay-Han'ın siyasi varlığının itici bir etki yaratması sonucu batı yönlü bir göç

hareketine tabi olduğunu aktarmaktadır. Malum kavimlerin batı yönlü göçleri önce Oğuzların daha sonra da Peçeneklerin bir set halinde ötelenmesine yol açmıştır (Sağır, 2006, s. 35).

Urfalı Mateos'un eserinde ise malum göç dalgası 1050-1051 olayları sırasında aktarılmıştır. Mateos Bizans sınırlarına muhaceret eden kavimlerin itici gücünün Yılan kavmi olduğu aktarılmıştır. Buna göre Yılan kavmi bir set halinde sırasıyla oluşturdukları göç zinciriyle *Khardeşleri* (Kıpçakları), *Uzları* (Oğuzları) ve *Badzinagları* (Peçenekleri) batı yönlü olarak muhacerete zorlamıştır (Urfalı Mateos, 2019, s. 91). Mateos'un itici kuvvet olarak naklettiği Yılan halkı Kaşgarlı Mahmud'un eserinde aynı adla kendisine yer edinmiş olan Kay halkı olmalıdır (Ahincanov, 2014, s. 185-186). Mervezi ve Mateos'un oluşturduğu etnos zincirleri benzer sıralamalar ve kronolojiler üzerinden birbirini destekler nitelikte ifadeler barındırmaktadır. Bu noktada doğuda baş gösteren göç zincirinin nihai başlatıcısının tespiti göçün İç Asya'da yarattığı etkinin analizi ile paralel görülmektedir.

907 yılında Moğollardan bir kabilenin hanedan vasfını üstlenerek temellerini attığı kabileler birliği şeklinde organize olmuş olan Kitan siyaseti, Tang döneminde gittikçe güçlenip 935 yılı dolaylarında Kore ve Mançurya sahasındaki kavimleri siyasi etkisi altına alacak önemli bir organizasyon kurmuştur (Eberhard, 2010, s. 93). Kitan Siyaseti için yükseliş Tang'ların son bulmasıyla gerçekleşmiş ve Çin hanedanında hak iddia edecek seviyeye ulaşmıştır (Eberhard, 2019, s. 241-243). Boylar birliği şeklinde siyasi teşekküllerini gerçekleştiren malum yapılanma Çinliler tarafından Liao Haneda'nı olarak anılmıştır (Taşağıl, 2001, s. 415-416). Kitanlar ve Kitan olmayanlar şeklinde ayrı yasalarla idare edilen, kabile sistemine sahip bir idari teşkilatlanma olarak, özellikle 947 yılı itibarıyla Çin siyasetine entegre bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir (Franke, 2003, s. 548). XII. yüzyıla kadar gösterdikleri siyasi varlıkları ile Çin idaresini zaman zaman doğrudan zaman zaman da dolaylı bir şekilde yarattıkları baskılar ile kontrol altına almış ve Çin siyasetine sürekli bir tehdit oluşturmuşlardır (Özerdim, 1946, s. 346).

Liao Devletinin sınırlarını batı yönlü genişletmesi özellikle malum coğrafyada yerleşik olan birçok toplumun yaşam sahalarının değişimine sebebiyet vermiştir. Minosky, mevzu bahis göçlerin başlangıç tarihini tespit amacıyla yaptığı araştırmalar sonrası X. yüzyılın ilk

sağlamış ve büyük bir ekonomik kazancın kurdukları devletin gücünü arttırmasına vesile olmuştur (Franke, 2007, s. 548-549). Kitanların sahip oldukları demografik ve ekonomik güç batı yönlü yayılımlarında sahip oldukları motivasyonun en önemli kaynağı olmuştur.

Kıtay yayılımı ilk etapta kuzeybatı komşuları Kırgızların Ötüken dolaylarındaki hakimiyetine darbe vurmuş ve 924 dolaylarında bölgedeki Kırgız siyasetini sonlandırmıştır (Gömeç, 2013, s. 7). Bölgede yaklaşık bir asırdır var olan Kırgızlar, Kitanların istilacı tavırları sonrası hakimiyet mücadelesinden vazgeçmiş ve kendi toprakları olan Yenisey, Minusinsk dolaylarına muhaceret etmişlerdir (Kalkan, 2011, s. 91-92). Kırgızların bölgeden çekilip anayurtlarına dönmelerinin ardından Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar da Kıtay egemenliğini kabul etmiştir. Kıtaylar Uygur siyasetine Moğol topraklarında egemenlik hakkı tanımış olsa da Uygurlar yerleşik yaşamlarının sağladığı ayrıcalıklardan vazgeçmek istememiş ve varlıklarına Doğu Türkistan topraklarında devam etmiştir (Barthold, 2019, s. 99).

Batı yönlü genişlemelerini sürdüren Kıtaylar, gerçekleştirdikleri yayılım sonucu bölge siyasetinin önemli aktörlerinden Karahanlılar ile karşı karşıya gelmiştir. Güçlü Karahanlı siyasetine karşı müttefik arayışına girmiş ve Gazneli Sultan Mahmud'a bir elçi heyeti göndererek destek talebinde bulunmuştur (Klyashtorny, 2013, s. 176). İki taraf arasındaki ilk mücadele Balasagun yakınlarında gerçekleşmiş ve Kıtaylar büyük bir hezimete uğramıştır. 1009 yılında gerçekleşen malum yenilgi sonrası Kıtaylar ileri hareketlerini ertelemek zorunda kalsa da (Kumekov, 2013, s. 130) yarattıkları etki savaşçı etnosların harekete geçmesi için yeterli olmuştur (Taşağıl, 2001, s. 415-416).

Kıtayların batı yönlü politikaları sonrası oluşan itici demografik kitleler, batı yönlü büyük bir hareketin başlamasına neden olmuştur. 1017-1018 dolaylarında yüz bin ile üç yüz bin çadırılık sayıya ulaşan göçebe kitleler yıkıcı bir göç dalgasının bölgeyi kasıp kavurmasına sebep olmuştur. Aktarılan çadır sayısı İç Asya demografisinin sahip olduğu nitelikler göz önünde bulundurulduğunda 500 bin ile 1 buçuk milyon arasında insanın malum göç hareketi içerisinde yer aldığını gösterir (Divitçioğlu, 2000, s. 76)

Karahanlı Kıtay mücadelesi İbn-ül Esir ve El-Utbi'nin eserlerinde, Karahanlı Tugan Han'ın Kıtay ordularına karşı bir hareket başlattığı ve üç ay süren takibinin ardından Kıtay ordularını mağlup ettiği şeklinde aktarılmıştır. Bu mağlubiyet, ilk aşama doğu göçlerinin

Kıtayların aldığı hezimete bağlı olarak dinamizmini belli bir süre kaybetmesini sağlamıştır (Kumekov, 2013, s. 130). Nihayetinde 1030-1040 yılları arasında Kıtay bağlantılı ikinci bir göç dalgası daha patlak vermiştir. Üstelik bu yeni göç dalgası, Kıtayların ilk hareketinde yarattığı göç dalgasından daha güçlü bir şekilde gerçekleşmiştir (Divitçioğlu, 2000, s. 79). Kıtayların kurduğu Liao Devleti'nin genişleme politikası İç Asya'da dönüşü olmayan bir göç sirkülasyonunun temelini atmıştır. Malum göçün yarattığı set, önüne kattığı tüm unsurları güçlü dalgalar halinde batıya itmiş ve en nihayetinde Bizans sınırlarına kadar etkisini gösterecek bir keşmekeşin temelini oluşturmuştur. Göç zincirinin parçası olan kavimler ise bundan sonraki siyasal yaşamlarına yön verecek bazı birlikteliklere imza atarak siyasi kaderlerine yön vermişlerdir.

1.3.2. XI. Yüzyıl Göç Dalgasının Oluşumu

Kıtayların X. yüzyıl itibariyle ortaya koydukları devlet teşkilatlanması, bölgede edindikleri güçle (Franke, 2003, s. 548-549) beraber ilk etapta Kırgızların ve Uygurların siyasi teşekkülleri üzerinde baskı yaratmış (Barthold, 2019, s. 99) daha sonra ise Asya'nın birçok etnik unsurunun batı yönlü muhaceretini başlatmıştır (Golden, 2006, s. 324).

XI. yüzyıl itibariyle İç Asya'da büyük bir dalga halinde baş gösteren göçler, Kimek adı üzerinde yok edici bir etki yaratmış ve ikili bir teşkilatlanma örneği olarak Kimeklerin batı kolunu teşkil eden Kıpçakların (Ahincanov, 2014, s. 99) malum federatif yapı içerisinde güçlü bir yükselişe sahip olmasını sağlamıştır. Bu noktada birçok etnik birleşimin doğudan gelen göçler sonrası Kıpçaklara sığındığı doğal bir çıkarım olarak gün yüzüne çıkmaktadır (Gömeç, 2013, s. 7).

1017-1018 yıllarından itibaren ilk etap (Kumekov, 2013, s. 129); 1030-1040 yılları arasında ise ikinci etap (Divitçioğlu, 2000, s. 79) olmak üzere patlak veren Kıtay nedenli göçlerin iç dinamiklerini ve oluşturduğu etnos zincirini tespit etmek Kıpçakların XI. yüzyıl itibariyle dahil oldukları federasyon içerisindeki yükselişlerini analiz etme noktasında büyük önem arz etmektedir (Kurat, 2019, s. 72).

Doğudan gelen göç dalgasının üye etnoslarının tespiti noktasında Mervezi'nin aktardıkları oldukça açıklayıcı ifadeler içermektedir:

“Kıtay-han’dan korkup Kıtay topraklarından gelen Hunlar (Kunlar) da Türk boylarındandır. Bunlar Nestorian Hristiyanlardır. Doğal ortamlarından baskılar sonucu göç etmişlerdir. Harezmsah Ekinci b. Koçkar onlardandır. Hunlar, bu doğal ortamlarından çıkarılan toplumdan daha güçlü ve sayıca fazla olan Kay tarafından takip edilmişlerdir. Kay’lar daha sonra Sari topraklarına doğru ilerlemişlerdir. Sariler de Türkmenlerin topraklarına göç etmişlerdir. Türkmenler de Oğuz topraklarının doğu kısmına kaymıştır. Daha sonra Oğuz Türkleri Ermeniyeye Denizi’nin kıyısındaki Bajanaka (Peçenek) ilerlemişlerdir.”(Sağır, 2006, s. 35-36).

Göç dalgasının ana unsurlarının tespiti noktasında önemli ifadelerle rastladığımız bir diğer eser ise Avfi’nin *Cevamiu’l-hiyakat* adlı eseridir.

“...ve Türklerden bir topluluk vardır ki bunlara Kun denir. Bunlar aslında Fena ülkesindeydiler. Bu ülkenin darlığı ve otlığının azlığından dolayı, burasını terkedip çıktılar. Vardılar. Vardılar Kay adlı bir kavmi yerlerinden sürüp onların yerine kondular. Kaylar da Sari ülkesine varıp kondular. Sari halkı da Türkmenler’in ülkesine varıp kondular ve Güzan (Oğuzlar) Ermeniyeye denizi sahilindeki Peçeneklerin ülkesine vardılar.”(Şeşen, 2017, s. 94).

Çağdaş Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos’un eserinde de göç silsilesinin üyeleri hakkında benzer ifadeler kendisine yer bulmaktadır. *“Yılan milleti hareket edip Khardeşler’i önlerinden sürdüler. Muhaceret eden Khardeşler de Uzlar’ı ve Badzinagları ve Badzinagları ileriye sürdüler ve bütün milletler müttfiken hiddetlerini Romalılara karşı çevirdiler.”*(Mateos, 2019, s. 91).

Mervezi, Avfi ve Mateos’un eserlerinde zikredilen göç silsilesi şüphesiz Kıtay tazyikiyle başlamış olan muhaceretin yansımasıdır. Üç müellifin aktardıkları arasında silsilenin sıralanması noktasında tek fark Mervezi ve Avfi’nin aktardıkları arasında Kun ve Kay etnoslarının itme-çekme durumları ile ilgilidir.

Liao Devleti’nin erken teşkilatlanma safhasında Kun toplulukları Çin’in kuzey sahalarını mesken tutmuş durumdadır. Kıtay tazyiki sonrası batı yönlü muhaceretleri başlamış ve göçleri sırasında Kay kavmini yerinden etmişlerdir. Ancak aradaki mücadelenin boyutu ve gerçekleştiği saha bilinmezliğini korumaktadır. Göç silsilesinin üçüncü zinciri ise Şarılardan oluşmaktadır ve Şarilerin Kıpçaklar olduğuna dair fikirler Mateos’un da

desteklemesiyle oldukça güçlü bir seviyeye ulaşmaktadır (Kumekov, 2013, s. 131-132). Silsilesin devamını sağlayan gruplar ise Oğuzlar ve Peçenekler olarak aktarılmakta ve malum kavimlerin Bizans sınırlarına kadar olan serüvenlerinin nihayetini teşkil etmektedir (Agacanov, 2019, s. 59; Yücel, 2020b, s. 54).

Ortaya konulan tüm veriler Kıtay tazyiki sonrası patlak veren İç Asya göç zincirinin nihai başlatıcısı olarak Kıtaylar ile aksiyon kazanıp, Kay-Kun-Şari-Türkmen-Oğuz-Peçenek etnosları ile Kuzey Çin'den Bizans sınırlarına kadar uzandığı anlaşılmaktadır (Golden, 2006, s. 324). Bu noktada gerçekleşen göçler sonucu Kimek-Kıpçak federasyonundaki siyasi hiyerarşide yaşanan değişikliğin tespiti için aydınlatılmaya muhtaç Kay, Kun, Şari etnoslarının siyasi serüvenleri oldukça önemli yer tutmaktadır.

1.3.3. XI. Yüzyıl Göç Dalgasını Oluşturan Etnoslar ve Kıpçak Siyasetine Etkileri

X. yüzyıl göç zincirinin Kıtay tazyikleri sonrası doğuşu ve bir set halinde batı yönlü ilerleyişi Kimek-Kıpçak Federasyonunun siyasi niteliklerinin değişmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Kıpçakların bağımsız tavırları sonrası iç siyasette yıpranmış olan Kimekler, Kay ve Kun göçlerinin yarattığı baskı ve saldırılar dolayısıyla topraklarındaki siyasi istikrarı kaybetmiştir. Kimekler maruz kaldıkları göç tazyikiyle batılarında yerleşik Kıpçak boylarını Oğuz topraklarına ötelemiş ve onların Oğuz topraklarındaki hakimiyetinin temelini atmıştır. Oğuz yurdunda baş gösteren Kıpçak siyaseti kısa süre sonra Kıpçakların Kimek Federasyonu içerisindeki konumunun değişmesine vesile olmuştur (Kumekov, 2013, s. 135).

Kıpçakların Kimek Federasyonu ve dolayısıyla Kazak coğrafyası üzerinde egemen bir pozisyona ulaşması bölgenin siyasi atmosferini değiştirmiş olan doğulu göçebelerin itaatini sağlamıştır (Ahincanov, 2014, s. 150). Bu durum Kıpçak unsurunun siyasi gücünü yükseltmesine ve kesin olarak Kimek Federasyonu içerisinde egemen güç olmasına vesile olmuştur (Golden, 1995, s. 103; 2003, s. 488). Özellikle Oğuz ve Kimek varlığının tamamen ortadan kalkmasının ardından küçük ve bağlantısız bir yapıya sahip olan Kıpçak grupları, dillerinin, yaşam şekillerinin ve üretim anlayışlarının benzerliği doğrultusunda güçlü bir kader birliğinin temellerini atmıştır (Agacanov, 1998, s. 78). Bu doğrultuda Kay,

Kun ve Şari etnonimlerinin kökenleri ve siyasi serüvenleri Kıpçak siyasetinin sahip olduğu iç dinamiklerin tespiti noktasında önem arz etmektedir.

1.3.3.1. Kaylar ve Kıpçak Federasyonu

Kay etnik unsurunun ait olduğu etnogenezin tespiti akademinin hararetli tartışmalarını doğuran ana unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Z. V. Togan'ın (1941) Kayları Osmanlı Devleti'nin kurucu unsuru olarak değerlendirilen Kayı boyu ile özdeşleştiren görüşleri, Kayların kökenine dair yorumlar arasında tartışmaya açılan ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Togan, 1941, s. 11,20). Togan'ın görüşüne paralel bir görüş de Marquart tarafından ortaya atılmıştır. Marquart, Biruni ve diğer bazı doğru kaynaklardan aldığı bilgilerden yola çıkarak, Kay adlı etnonimi Kayı etnonimi ile birleştirmiş ve bu özdeşleştirme doğrultusunda Osmanlıların kökenini Moğol etnogenezine dayandırmayı denemiştir (Barthold, 2019, s. 88).

Togan'ın Kay-Kayı özdeşliği doğrultusunda yaptığı denemesi Köprülü (1944) tarafından yapılan tetkiklerle reddedilmiştir. Köprülü araştırmasında, Orta Asya Türk tarihinin çeşitli safhalarına ait vesikalardan edindiği bilgiler doğrultusunda, Kay-Kayı özdeşliğinin etimolojik ve kronolojik olarak mümkün olmadığını ortaya koymuştur (Köprülü, 1944, s. 421-435). Köprülü'nün çalışması Eberhard'ın ortaya koyduğu Sinolojik çalışmalar ile desteklenmiş ve Eberhard tarafından Kay etnonimi, Çin kaynaklarında *köle* anlamına gelen *Hsi* kökü ile bağdaştırılmıştır (Eberhard, 1944, s. 567-584).

Kay etnik unsurunun köklerini *Divanü Lugatı't-Türk*'te arayan araştırmacılar, Kaşgarlı'nın Kayları Türklerden bir bölük olarak ve Türk lehçeleri sahası içerisinde değerlendirmiş olmasından yola çıkmışlardır. Gömeç (2009) Kayı-Kay unsurunun arasındaki olası özdeşlik ile Kayların Türkleşmiş Moğol olma ihtimalini zayıf görmüş ve Kayları Basmil boyuna dolayısıyla Türk etnogenezine dayandırmıştır (Gömeç, 2009, s. 13).

Kayların etnik kökleri hakkında ortaya atılan diğer yorumlar ise çoğunlukla olası Moğol kökleri ile bağlantılıdır. Diğer taraftan malum Moğol kökleri Kimekler ile olan erken bağlantılarına dair bazı ipuçları ortaya koyması bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Kayların Kıtay baskısına maruz kalmadan önceki tarihlerinin belirli bir dönemi, Kimeklerin Kazak topraklarındaki Federasyonlarının temelini atmadan önceki süreç ile bağlantılı

görülmüştür (Peler, 2017, s. 86). Buna göre Kaylar ve Kimekler, Kimeklerin İrtiş dolaylarına yerleşmesinden önce kuzeydoğu Moğol topraklarında Kumosi ve Urankay adlarıyla anılan kabile birliğinin iki mensubu olarak varlık göstermiştir. Uygur Kağanlığının yıkılması sonrası Kimekler bölgeden göç ederek İrtiş dolaylarındaki siyasi varlıklarını başlatmış; Kaylar ise bölgedeki varlıklarını XI. yüzyılda dahil olacakları göç zincirine kadar sürdürmüştür (Ahincanov, 2014, s. 150).

Kaylar, XI. yüzyıl itibariyle dahil oldukları göç zinciri ile beraber Kazakistan dolaylarına ulaşınca erken dönem siyasi birliklerinde beraber yaşadıkları Kimek toplulukları ile karşı karşıya kalmışlardır (Ahincanov, 2014, s. 150). Kayların bölgeye olan yeni yerleşimleri, bölge siyasetinin ana unsuru olan Kimek ve Kıpçaklar arasındaki siyasi hiyerarşinin de niteliklerini değiştirmiştir. Kay tazyiki Kıpçakların Oğuz topraklarında egemen olmasını ve Kimek Federasyonu'nun lider unsuru haline gelmesini sağlamıştır (Kumekov, 2013, s. 135).

Bölgede hakim güç haline gelen Kıpçaklar, Kay etnosunun aidiyetini sağlayıp, demografik ve siyasi olarak hacim kazanmıştır. Kayların malum aidiyeti XI. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar Türkleşmelerini sağlamıştır (Ahincanov, 2014, s. 150). Kazakistan ve daha sonra yaşam alanları olan Harezm'de zaman içerisinde dahil oldukları siyasi süreç, farklı kabileler içerisinde erimelerine neden olmuştur (Şeşen, 2015, s. 12).

1.3.3.2.Kunlar ve Kıpçak Federasyonu

Kun etnoniminin etimolojik kökleri ile ilgili araştırmalar eldeki bilgi kıtlığı dolayısıyla sınırlı yorumlardan ibaret görülmektedir. Kun adının etimolojik köklerini fonetik olarak yakın gözükken Hun adı özdeşleştirme fikri, Turan (2014) ve Gedikli (2004) gibi araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Turan'a göre Kun adı Hun topluluklarının kendilerini betimlemek adına kullandıkları bir etnonimden ibarettir (Turan, 2008, s. 46,50). Gedikli ise benzer bir ifadeyle Kun etnoniminin Hun adının çeşitli varyantlarından biri olduğunu düşünmektedir (Gedikli, 2004, s. 151).

Kunlar hakkında eldeki verilerin darlığı etnogenetik köklerinin kesin tespitini güç bir noktaya taşımaktadır. Tarihi kaynaklarda Kun etnonimi ile ilgili bilgiler X. yüzyıl itibariyle patlak veren İç Asya göçlerine dayanmaktadır. Ancak literatürün bu kısmında büyük bir

boşluk olduğu gözünmekte ve Mateos ile Kaşgarlı başta olmak üzere birçok müellifin eserinde Kun etnonimine yer verilmediği anlaşılmaktadır (Ahincanov, 2014, s. 184). Kun adına rastladığımız eserlerin başında ise Mervezi ve Biruni gibi müellifler gelmektedir. Biruni'nin *Tefhim* adlı eserinde Kunlar, Kay ve Kırgızlarla altıncı iklimin başladığı doğulu kavimler arasında kendilerine yer bulmuştur (Şeşen, 2017, s. 197). Biruni'nin aktardıkları doğrultusunda Kunların, Kırgız toprakları ile olan bağları Kıtaylar ile olan komşuluk münasebetlerini doğrudan gözler önüne sermektedir (Ahincanov, 2014, s. 184). Mervezi'nin eserinde Kunların, Kıtaylardan kopan Nestorian Hristiyanlar olduklarına yönelik veriler (Sağır, 2006, s. 35-36), Ahincanov gibi birçok araştırmacının Kunları Kıtay bakiyesi olarak görmesine vesile olmuştur (Ahincanov, 2014, s. 184).

Klyashtorny'e tarafından, Karahanlı toprakları dolaylarındaki etnik dağılımı çok iyi bilen Kaşgarlı'nın Kay kavminin adını zikretmesine rağmen Kunlara eserinde yer vermemiş olması, hayli enteresan görülmüştür. Malum durumun mantığa bürünmesi ise Kunların başka bir kabile birliği içerisinde kabul edilmesiyle sağlanmıştır. Buna göre Kunlar, Oğuz Türkleri Konfederasyonunda yer alan kadim Türk topluluklarından biridir. Uygur Kağanlığının yaşadığı siyasi çöküş, onların Doğu Moğolistan topraklarına muhaceretine ve dolayısıyla Kitan hakimiyetine girmelerine sebep olmuştur (Klyashtorny, 2013, s. 177).

Kun etnik unsurunun köklerini aramaya yönelik yapılan çalışmalar içerisinde akademinin önemli çevrelerini karşı karşıya getiren diğer bir teori ise Kun-Kuman etnonimlerinin bağdaştırılması üzerinedir (Kurat, 2019, s. 70). Kun-Kuman etnonimlerinin olası özdeşliği Kıpçak unsurunun etnogenetik bağlarının tespiti doğrultusunda ortaya çıkmış olsa da zamanla Kıpçak Federasyonunun ana kitlelerinin tespiti noktasında aydınlatıcı ifadeler içermiştir.

Kıpçak unsurunun Moğol etnogeneze bağlılığını savunma amacıyla ortaya koyduğu argümanlarda Marquart, Kun etnonimini V-VII. yüzyıllar arasında Amur Nehri dolaylarında yaşadığını düşündüğü Moğol asıllı *Murka* kavmine bağlamıştır. Ancak bu okuma akademinin önde gelen alimleri tarafından tenkid edilmiş ve Marquart'ın Arapça *Fırka* olan kelimeyi yanlışlıkla *Murka* okuduğu savunulmuştur. Ayrıca Moğolların *Murka* adlı bir kavmi unsura sahip olmadığı açıkça ortaya konulmuştur (Rasonyi, 1983, s. 28). Barthold, Marquart'ın ortaya koyduğu okumanın ikinci kısmını da hatalı bulmuş ve *Murka*

kavmine bağılı bir boy olarak ortaya konulan *Kun* okumasının, *Furi* ya da *Kuri* şeklinde aktarılması gerektiğini düşünmüştür (Barthold, 2019, s. 94-95). *Kun* etnonimini Moğol etnogenezinin dayandıran bir diğer görüş ise G. Haloun tarafından ortaya konulan Moğol Tibet karışımı Tu-Yü-hun ile *Kun* etnonimlerinin özdeşliği tezidir (Kafesoğlu, 1998, s. 186).

Kun etnonimini türlü etnogenetik bağlara dayandırma çabaları kanıtı muhtaç bir unsur olarak güncelliğini korusa da *Kun-Kuman* ilişkisi akademinin önemli çevreleri tarafından kabul görmüş bir devamlılığı gözler önüne sermektedir (Taşağıl, 2004a, s. 73). Malum görüş *Kun* etnoniminin, *Kuman* etnoniminin etimolojik atası olduğu ve Kıpçak Federasyonu içerisinde kendisine yer bulan *Kun*ların bu tarihten itibaren *Kuman* olarak anıldıklarını savunmaktadır (Kıldıroğlu, 2018, s. 415).

Kıpçak Federatif unsurlarının batı yönlü göçleri, gittikleri çeşitli bölgelerde aynı anlamlara geldiği düşünülen birçok farklı adla anılmalarını sağlamıştır. Bu doğrultuda Kıpçak unsurlarının Macar topraklarında kazandıkları yeni etnonim birçok araştırmamanın temel dayanağı olacak olan *Kun* etnonimidir (Pritsak, 1995, s. 153-154). Nemeth'e göre *Kun* adı, *ku* ve *kuba* köklerinden türemiş, sarı, sarımtırak anlamlarına sahip bir kelime olmalıdır. *Kuman* kelimesi ise Türk ve Türkmen gibi kelimelerin yapılarına benzer bir şekilde *Kun-man* şeklinde oluşmuştur (Rasonyi, 1993, s. 136). *Kuman* kelimesinin kökü olduğu var sayılan *kub* kelimesinin, *kum* şeklinde dönüşümü ise sondaki *n* sesinin benzeştirici etkisine bağlanmaktadır (Kononov, 2015, s. 521).

Kuman ve *Kun* etnonimlerinin dilbilimsel bağlarını destekleyen çalışmalar akademinin önemli çevreleri tarafından kabul görmüş olsa da Györffy bu duruma kuşku ile yaklaşmıştır. *Kun*ların Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan geniş ve etkin bir siyaset yürütmüş olmasına rağmen Bizans ve Rus kaynaklarında kendine yer bulmamış olması şüpheli görülmüştür. Bu doğrultuda Györffy, *Kun* etnonimini Macarca Doğulu göçebeleri ifade etmekten ibaret görmüş ve sonradan Macarlaşmış *Kuman*lara verildiğini öne sürmüştür (Golden, 2006, s. 321).

Görüldüğü üzere dilbilimsel çalışmalar *Kun-Kuman* etnonimini bağdaştıran nitelikler taşımaktadır. Söz konusu özdeşlik tarihi kaynakların ortaya koyduğu ifadeler ile desteklenebilir görülmektedir. X. yüzyıl itibariyle Asya'da yaşanan siyasi gelişmelerin

sebebi olduğu iç Asya göçlerine, Mervezi ve Mateos gibi müelliflerin eserleri kaynaklık etmektedir. Malum müelliflerin eserlerinde göç zincirinin ana unsurlarının aktarılması sırasında Mateos'un Mervezi'den farklı olarak sıralama içerisinde Kun adı yerine Xartesk (Khardeş) adını kullanması iki etnonimin paralel nitelikler taşıdığını düşündürmektedir (Vasary, 2018, s. 18-19). Khardeş adının Ermeni dilinde sarışın, sarı saçlı gibi anlamlar taşıması (Kırzioğlu, 1992, s. 91) söz konusu düşünceyi destekler nitelikler barındırmaktadır.

Kun-Kuman etnogenезinin Kıtay siyaseti içerisinde yaşadığı siyasi kaos, Kuman etnogenезinin birinci dönemi olarak görülmektedir. Kıtay siyasetinin itici etkisi ile beraber batı yönlü hareketlerine başlayıp Şarileri (Sarı) içlerine katarak etnopolitik bir birlikteliğin temellerini atmışlardır. Malum birliktelik Mervezi'nin, Avfi'nin ve modern alimlerin Kuman adına *solgun*, *açık* anlamlarını atfetmesinin temel dayanağını oluşturmuştur (Berta, 1996, s. 11-13). Ayrıca söz konusu etnopolitik oluşumun Kun ve Şarilerle beraber hareket eden bir kısım Kıtay kabileleri ile desteklenmiş olması, malum kabile birliğinin içeriğinin tespiti noktasında büyük önem arz etmektedir (Klyashtorny, 2013, s. 179). Kıtay kökenli grupların Kun-Şari birliği içerisinde yer aldığını kanıtlayan en önemli veri ise Polovets (Rus kaynaklarında Kıpçak unsurunu temsil eden etnonim) hanlarının Kitan ve Kitanov gibi adlarla anılmış olmasıdır. Diğer taraftan Polovets hanı Kunuy'un taşıdığı ad Kun etnik varlığının siyasi serüveni hakkında önemli çıkarımlar yapmamızı sağlamaktadır (Ahincanov, 2014, s. 188-189).

Görüldüğü üzere Kun etnoniminin etimolojik ve etnogenetik kökleri türlü tartışmalara sebebiyet verir nitelikte olsa da, malum araştırmalar Kun-Kuman bağlantısının özüne inilmesi yolunda önemli adımlar atılmasına vesile olmuştur.

XI. yüzyıl itibariyle ivme kazanan Kıtay tazyiki çıkışlı göçler Kun etnoniminin Kimeklerin bir kolu olan Kıpçakların siyasi yapısı içerisine katılmalarını sağlamıştır (Rodoplu, 2015, s. 484). Kıpçak unsurunun bu katılım ile kazandığı siyasi hacim Kimek Federasyonu içerisindeki konumlarını lider noktaya taşımalarını sağlayan etkenlerden biri olmuştur (Kumekov, 2013, s. 135). Kun kökenli unsurların Kıpçak Federasyonu içerisinde yer almaları Kuman etnoniminin tarih sahnesine çıkışının temelini oluşturmuştur (Kafesoğlu, 1998, s. 188). Kuman-Kıpçak birlikteliğinin siyasi esasları ise birçok alim tarafından farklı

şekillerde değerlendirilmiştir. Yevstigneev Kuman-Kıpçak siyasetinin erken dönemlerini iki farklı boy yapısı halinde değerlendirse de tarihsel süreç içerisinde Kuman boylarının Kıpçak Federasyonu içerisine tamamen katıldığını ortaya koymuştur. Kumekov ise iki etnonimin birebir aynı olmadığını; Kumanların, Kıpçakların büyük boylarından biri olduğunu savunmuştur (Kıldıroğlu, 2018, s. 415).

Her durumda akademinin önde gelen alimleri tarafından ortaya konulan ortak fikir, XI. yüzyılda güneydoğu Sibiry ve Kazak topraklarında başlayan birlikteliğin, XII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde siyasi ve kültürel manada homojen bir toplumsal yapının doğmasını sağladığı yönündedir (Vasary, 2018, s. 20).

1.3.3.3.Şariler ve Kıpçak Federasyonu

X. yüzyıl itibariyle organize olan Liao Devleti'nin bölgede genişlemesiyle beraber (Franke, 2003, s. 548-549) baş gösteren göç zincirinin ana unsurlarından biri de Şariler (Sarılar) olmuştur (Golden, 2006, s. 324). Vasary'nin (2016) *Sari* şeklinde okunması gerektiğini önerdiği malum etnonim, etnogenetik kökleri itibariyle uzun bir süre bilinmezliğini korumuştur (Vasary, 2016, s. 238).

Minorsky, Mervezi'nin ortaya koyduğu bilgiler üzerinde yaptığı çalışmalar doğrultusunda etnonimin Sarı Uygurlardan ibaret olduğunu savunmuştur (Sağır, 2006, s. 54). Bu görüş Czegledy tarafından destelenerek Şariler'in Sarı Uygurlar olduğu fikri güçlendirilmiştir (Golden, 2006, s. 325). Uygur bakiyelerinin *Sarı* sıfatıyla nitelenmesi ise Çinli kaynaklar tarafından sağlanmış görünmektedir. Rasonyi'ye göre bu sıfat Uygurların Hind-Avrupai bir kavim olan *Tohar Kavmi* ile kaynaşması sonrası edinilmiştir (Rasonyi, 1993, s. 137).

Czegledy'e göre Kıtay tazyikinin patlak vermesinden evvel Sarı Uygurlar, Karahanlıların doğusunda Nan-Şan çevresinde ikamet etmektedir. Rasonyi Sarı Uygurların Nan-Şan'daki varlığını 850 yılında gerçekleştirdikleri göçe bağlamaktadır (Rasonyi, 1993, s. 137). Sarı Uygurların bölgeye muhaceretlerini sağlayan ana unsur ise Çinli araştırmacılar tarafından Orhun Uygur Devleti'nin dağılması olarak gösterilmiştir. 840 yılında Orhun Uygur Devleti'nin siyasi hakimiyetinin son bulması, devlete bağlı boyların dört bir yana dağılmasına sebep olmuştur (Ekrem, 2007, s. 158).

XI. yüzyıl itibariyle Şari toplulukları, Kıtay genişlemesi dolayısıyla ortaya çıkan göç zincirinin etkisiyle bulundukları toprakları terk ederek batı yönlü yeni bir aksiyon içerisine girmiştir. Kunlarla girdikleri zoraki etkileşim sonucu Şariler, 1020 itibariyle Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde başına buyruk hareket eden kitleler halini almıştır (Golden, 2006, s. 326). Nihayetinde batı yönlü muhaceretleri onları Güneybatı Sibirya topraklarında organize olan Kıpçak Federasyonunun içerisine itmiştir. Bundan sonraki süreç Şari etnik unsuru ile Kıpçak varlığı arasındaki kültürel ve dilsel kaynaşmanın gerçekleşmesi ile devam etmiştir (Vasary, 2016, s. 238). Kıldıroğlu, Kıpçak boyları arasında hatırı sayılır bir büyüklüğe sahip olan Sarı-Kıpçak boyunu bu tarihten sonra gerçekleşen kaynaşmanın ürünü olarak görmüş ve Sarı adının Kazak coğrafyasında etnik nitelikler taşıyan bir boy etnonimi haline dönüşmüş olmasını malum muhaceretin yarattığı kaynaşmaya dayandırmıştır (Kıldıroğlu, 2013, s. 164). Kun, Şari ve Kıpçaklar arasında yaşanan etnik ve kültürel kaynaşma, siyasi nitelikleri olan yeni bir oluşumun temellerini atmıştır. Kuman adı bu tarihten sonra Kun, Şari ve Kıpçak birlikteliğinin *sarı* manalı etnonimi haline gelmiştir (Rasonyi, 1993, s. 137). Czegledy de Kuman adını benzer bir ekseninde değerlendirerek, Kıpçak Federasyonu içerisine katılmış olan Şarileri anlatmak amacıyla ortaya konulduğu düşünmüştür (Golden, 2006, s. 326).

2.BÖLÜM

XI. YÜZYIL İÇ ASYA GÖÇLERİ SONRASI DOĞU KIPÇAKLARININ SİYASİ TEMASLARI

2.1. XI. YÜZYIL KIPÇAK YAYILIMI

2.1.1. XI. Yüzyıl Başlarında Kıpçak Coğrafyası

Liao Devleti'nin siyasi organizasyonu ile başlayan İç Asya göçleri 1017-1018 itibariyle Kıpçak siyasetini yayılmacı bir politika içerisine itmeye başlamıştır (Divitçioğlu, 2000, s. 76). Doğudan gelen itici güç Kıpçak coğrafyasını bir anda tüm İç Asya siyasetini derinden etkileyen göç dalgasının merkezine oturtmuştur (Vasary, 2016, s. 236). X. yüzyıl itibariyle siyasi teşekküllerini bağımsız niteliklere erişirme yolunda önemli adımlar atmış olan Kıpçak siyaseti, XI. yüzyıl itibariyle yaşadığı coğrafyanın lider unsuru haline gelmeyi başarmıştır (Gökbel, 2000, s. 38). Kıpçak siyasetinin, Kimek mirası üzerine temellendirilen güçlü siyaseti bölgede değişen demografinin ana unsurlarını itaatkar bir tutuma itmiş ve güçlü bir federatif yapının doğuşunu sağlamıştır (Ahincanov, 2014, s. 150; Golden, 2003, s. 488).

XI. yüzyılda yaşanan siyasi aksiyon sonucu Kıpçak yurdu: doğuda Kimek topraklarının siyasi hakimiyet bölgesi dahilinde olması itibariyle Kırgız Hanlığına; batıda İtil Nehri Havzasına; güneyde Oğuz topraklarına; kuzeyde Bulgar siyasetine kadar olan bölgede egemen bir unsur olarak bağımsız siyasi teşekküllerini sağlamıştır (Atlas Tartarica, 2017, s. 144). Kıpçakların coğrafi ve siyasi sınırlarının analizini detaylandırabilmek için XI. yüzyıl öncesi dönemin tahlili oldukça önemlidir.

Kıpçakların VIII-X. yüzyıllar arasındaki coğrafi varlığını Kimek siyasetinden bağımsız değerlendirmek mümkün görülmemektedir. Kıpçak-Kimek coğrafyasının tespitini sağlayacak veriler ise Kimek siyaseti ile ilgili birçok hususta başucu niteliği taşıyan Gerdizi'nin eserinde aktarılmıştır. Gerdizi'nin aktardıklarına göre VIII. yüzyıl dolayları Kıpçak ve Kimek varlığının İrtiş Nehri Havzasında yerleşik olduğunu ortaya koymaktadır (Şeşen, 2017, s. 78-79). Kıpçakların İrtiş dolaylarındaki Kimek siyaseti içerisinde Batı

organizasyonunu kontrol eden siyasi bir kol olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul görmüş bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır (Artamonov, 2008, s. 316). İrtiş dolaylarındaki malum siyasi varlık Kıpçakları Peçenek ve Başkurt siyasetleri ile de komşu bir unsur haline getirmiştir (Ahincanov, 2014, s. 155). Oğuzlar ile olan komşuluk ise muhtemel suretle IX. yüzyıl itibariyle yaşanan batı yönlü genişleme sonrası gerçekleşmiş olmalıdır (Sümer, 1972, s. 32). X. yüzyıl itibariyle Kıpçak-Kimek Federasyonu içerisinde yaşanan hiyerarşik değişim Kıpçakların siyaseten bölgede güçlü bir imaj yaratmasını sağlamıştır (Rasonyi, 1993, s. 139). Kıpçak yükselişinin başladığı bu yeni aşamada hakim olunan coğrafi sahanın tespiti *Hududü'l Alem*'de aktarılan bilgiler ışığında netleşmektedir (Hududü'l Alem, 2018, s. 54). Buna göre doğuda Kırgız toprakları ile sınır olan Kimek Kıpçak yurdu; güneyde Peçenekler ile komşu bir şekilde İrtiş ve Asus Nehirleri'nin kuzeyinde konumlanmış (Ahincanov, 2014, s. 162), kuzeyin karanlık topraklarına kadar alabildiğine uzanan bir sahada organize olmuştur (Hududü'l Alem, 2018, s. 54).

Kıpçakların Peçenekler ile komşu olması durumu yaşam alanlarının tespiti noktasında bazı ipuçları ortaya koymaktadır. Malum durumun gerçekleşmesi ancak Kıpçakların Güney Ural topraklarında yerleşik olması ile mümkün olacaktır. Bu durum El-Bekri, Gerdizi ve Mervezi'nin aktardığı veriler ile desteklenmiş ve Marquart'ın çalışmaları doğrultusunda Kıpçak yurdu Güney Ural Dağları'nın güneydoğu etekleri boyunca yerleştirilmiştir (Kumekov, 2013, s. 59).

Tüm bu çalışmalar Kıpçak ve Kimeklerin bölgedeki siyasi birlikteliklerinin, komşu unsurların güçlü varlıklarına rağmen VIII-X. yüzyıllar arasında Altay, İrtiş ve Doğu Kazakistan'da hakim güç olduğunu ortaya koymaktadır (Klyashtorny, 2017, s. 140).

XI. yüzyıl Kıpçak coğrafyasının sınırları Kıpçak etnopolitik varlığının yakaladığı siyasi ivmeye bağlı olarak şekillenmiştir. Kıpçak yurdunun XI. yüzyıldaki sınırlarının tespiti noktasında göz ardı edilmeyecek eserlerin başında XI. yüzyıl Türk Tarihinin aydınlatılmasında önemli bir konuma sahip *Divanü Lugati't-Türk* gelmektedir.

Kaşgarlı'nın eserinde aktarılan bilgiler açıkça XI. yüzyıl itibariyle Kıpçakların, Kimek Federasyonu içerisindeki boylara liderlik etmeye başladığını ortaya koymaktadır (Gömeç, 2009, s. 20). Malum veriler bölgedeki Kıpçak varlığının doğuda İrtiş'ten batıda İtil nehrine kadar uzanan güçlü bir siyasi varlığın yansıması olduğunu düşündürmektedir (Ahincanov,

2014, s. 178). Kıpçakların İtil yönlü gelişimleri zamanla Hazar Denizi'nin doğu kıyıları ile Aral Gölü arasındaki verimli ovaların kontrolünü sağlamıştır (Klyashtorny, 2017, s. 144). Malum genişleme bölge siyasetindeki diplomatik temasların seyrini değiştirmiş ve Kıpçak unsurunu başta Oğuz Yabgu Devleti olmak üzere Selçuklular, Harezmşahlar ve Karahanlılar ile sınırdaş hale getirmiştir (Kumekov, 2002, s. 776). XI. yüzyılın ikinci yarımından itibaren Kıpçak yayılımı doğudan gelen tazyiklerle doğal bir sınır olarak karşımıza çıkan İtil Nehri'nin ötesine geçmiş ve Tuna Nehri'ne kadar etki edecek olan itici bir güç haline gelmiştir (Yücel, 2002a, s. 342).

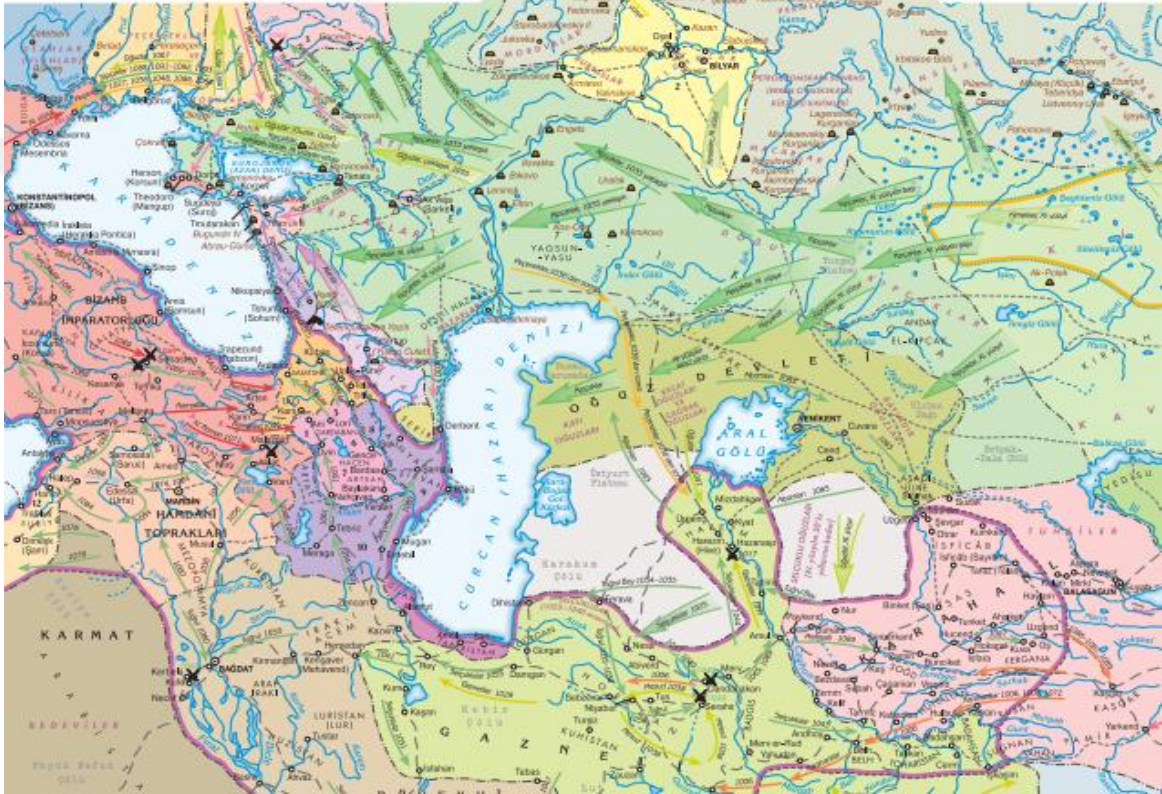
2.1.2. Kıpçak Göçlerinin Nedenleri

Orta Asya, tarih boyunca sahip olduğu coğrafi ve siyasi nitelikler sebebiyle küresel çapta sonuçlar doğuran birçok göçe tanıklık etmiştir. Kıpçaklar da Türk etnopolitik yapısının bir parçası olarak bulunduğu coğrafi sınırlar içerisinde oldukça dinamik bir muhaceret politikasına sahip olmuştur. İnsanoğlunun tarih boyunca muhaceret etmesine sebep olan unsurlar Kıpçaklar için de itici ve çekici etkenler olarak karşılık bulmayı bilmiştir.

XI. yüzyılda Kıpçakların yaşam alanlarındaki genişleme Kimek Federasyonu içerisindeki yükselişleri sonrası doğan siyasi atmosferden ve doğudan gelen İç Asya göçlerinin yarattığı tazyikten bağımsız düşünülemez. Bu durumda Kıpçak göçleri temelde iç ve dış nedenler olarak iki başlık altında incelenebilir.

Kıpçakları göç etmeye iten etkenlerin başında şüphesiz sahip oldukları siyasal işleyiş yer almaktadır. Kıpçaklar tıpkı mirasçısı oldukları Kimekler (Özergin, 1976, s. 169) ve Orta Asya siyaseti içerisinde örneklerine sıkça rastladığımız teşkilatlanmalar gibi (Eberhard, 2008, s. 2-4) boylar birliği şeklinde federasyon disipliniyle organize olmuştur (Vasary, 2016, s. 238). Bu durum zaman zaman itaatkar boyların veya kavimlerin kendi iç siyaseti içerisindeki çıkarları doğrultusunda hareket etmesine sebep olmuş ve Kıpçak federasyonunun hakimiyet sahası dışında bağımsız varlık gösterme hayali vasal boy ve kavimler için itici bir unsur olarak karşılık bulmuştur (Kumekov, 2002, s. 776). İtil Nehri ötesinde başlayan Kıpçak muhaceretinin mensup kavim ve boylar tarafından Tuna dolaylarına kadar taşınmış olması bu durumun en bariz kanıtıdır

Diğer taraftan Kıpçak muhaceretinin iç nedenleri arasında XI. yüzyıl itibariyle hacim kazanan demografik yapının temel bazı tüketim ürünlerinde yaşadığı yetersizlik yer almaktadır (Kumekov, 2002, s. 776). Kıpçaklar bu noktada diğer birçok Asya medeniyetinin göçebeliğini tetikleyen bir unsurun, mera ve otlak yetersizliğinin itici etkisi ile yüzleşmek durumunda kalmıştır (Kurat, 2019, s. 6).

Harita 3. XI. Yüzyıl Kıpçak Göçleri (Atlas Tartarica, 2017, s. 145).

Tarih boyunca birçok göçün gerçekleştiği bir coğrafyada yer almak coğrafi bir genetiğin Kıpçak sosyolojisine aktarıldığını düşündürmektedir. Kazak bozkırları Hun siyasetinin varlığından itibaren Altaylar ile Güney Rusya toprakları arasında köprü vazifesi görmüştür. İki bölgeyi birbirine bağlayan ve kuzey-güney hattı boyunca uzanan bu yollar doğrudan Kıpçak hakimiyet sahasına etki edecek güzergahlar üzerinden geçmiştir. Söz konusu hattın kuzey güzergahı Altay ve Ural Dağları üzerinden; güney güzergahı ise Tanrı Dağları, Aral Gölü ve Hazar Denizi'nin kuzey havzası üzerinden Güney Rusya bozkırlarına ulaşmaktadır

(Ögel, 1971, s. 14). Saka-İskit döneminden, Doğu-Batı ticaretinin altın çağını yaşadığı İpek Yolu etkileşimine kadar önemli bir güzergah olarak Kazak bozkırları şüphesiz birçok medeniyetin kültürel ve ticari etkileşimine ev sahipliği yapmıştır (Baipakov, 2007, s. 23-29). Kıpçakların da her siyasi varlığı cezbeden ticari aksiyona kayıtsız kalmayıp Asya ve Avrupa'yı bağlayan hattın hakim unsuru olma hayaline kapılmış olduğu anlaşılmaktadır (Kumekov, 2002, s. 776). Kıpçak Federasyonu içersindeki boy liderleri, malum iktisadi kalkınma planlarını gerçekleştirmek, aracısız ticari etkileşimler yaratmak ve Orta Asya ticaretinin zengin pazarlarına ulaşma hayalleri doğrultusunda, topraklarını terk etme noktasında yaşamaları muhtemel ikilemlerden kolayca kurtulmuşlardır (Ahincanov, 2014, s. 181).

Özetle sahip olunan siyasi teşkilatlanmanın yarattığı boylar arası rekabet; Kimek mirası üzerinde gerçekleşen siyasi yükselişin doğurduğu demografik artışa bağlı olarak karşılaşılan mera ve otlak arayışı; siyasi varlık gösterilen coğrafyanın cezp edici ticari yollara yakınlığı ile aracısız bir şekilde zengin pazarlara ulaşma amacı gibi nedenler Kıpçak muhaceretlerinin iç nedenlerini ortaya koymaktadır. Malum dinamizmin doğuşunu tetikleyen dış nedenler ise iç nedenler kadar yumuşak bir iklimde oluşmuş gibi gözükmemektedir. Söz konusu dış nedenler özellikle itici bir güç olarak doğuda patlak veren XI. yüzyıl göçlerinden ibarettir.

Şeref ez-Zaman Tahir el-Mervezi ve Urfalı Mateos'un eserlerinde aktarılan bilgiler ışığında aydınlanan XI. yüzyıl iç Asya göçleri Çin'in kuzey hattı boyunca patlak verip Tuna Nehri'ne kadar etkisi hissedilecek yıkıcı bir muhaceret zinciri yaratmıştır (Mateos, 2019, s. 91; Sağır, 2006, s. 35). 907 yılında Moğol etnogenezin mensup bir kabilenin Tibet dolaylarında yarattığı Kitan Konfederasyonu X. yüzyıl boyunca önemli bir siyasi atılım yaparak bölgede etkin bir rol üstlenmeye başlamıştır (Eberhard, 2010, s. 93). Çin Medeniyeti tarafından Liao Devleti olarak anılan organizasyon (Taşağıl, 2001, s. 415-416) bölgede itici bir siyasi güç haline gelince malum genişlemeden etkilenen etnoslar kendilerine bir çıkış yolu aramaya başlamıştır (Rasonyi, 1983, s. 29). Bölgede Kıtayların itici tazyikine maruz kalan etnosların batı yönlü alternatif rotaları ise birçok engel doğrultusunda azalmış durumdadır. Bu dönemde batıya ulaşmak için tercih edilebilecek Kansu bölgesi, Tangutların Uygurları kontrol altına alması sonrası; Karahanlıların

kontrolündeki Transsaksonya ve Semireçye geçitleri ise Müslüman Karlukların Pagan Doğu Türklerine karşı önleyici tavırlar takınması sonrası kapanmıştır. Geriye batıya ulaşma amacını gerçekleştirebilecek tek bir rota kalmış gözükmektedir. Malum rota İrtiş ve Ob nehirlerinin yukarı havzalarından Kuzey Cungarya ve Kuzeydoğu Semireçye hattını takip ederek yani Karahanlı topraklarının kuzey sınır hattı boyunca batıya ilerleyen güzergahtır (Klyashtorny, 2013, s. 176). Bölgede sıkışmış olan doğulu etnoslar, malum rota üzerinden, gelecek kaygılarını üzerlerinden atmak amacıyla batı yönlü göç hareketlerine girişmiştir. Pek tabi bir set halinde ilerleyişleri demografik ve siyasi bir domino etkisi yaratarak yıkıcı bir etnos zincirinin oluşmasına neden olmuştur.

Kıtay siyaseti, Çin'in kuzey hattından İtil havzası boyunca sıralanacak olan XI. yüzyıl göç zincirinin nihai başlatıcı görevini üstlenmiştir. Malum zincirin Kıtay tazyikine maruz kalan etnosları ise Kay-Kun-Şari-Türkmen-Oğuz-Peçenek topluluklarından oluşmaktadır (Golden, 2006, s. 324). Söz konusu göç zincirinin tam merkezinde yer alan Kıpçaklar (Vasary, 2016, s. 236) doğudan gelen etnosların katılım gösterdiği homojen bir etnopolitik merkez halini almıştır. XII. yüzyıl itibariyle Kıpçak siyasi varlığı içerisindeki etnosları ayırtırmak imkansız bir hal almıştır (Vasary, 2018, s. 20-21). Böylece başlangıçta bir bölgede yaşayan, etnik sınırları kesin olan bir topluluğu tasvir eden Kıpçak adı, ilerleyen süreçte denetimi altına aldığı boyların çatı ismi haline gelmiştir. Öyle ki oluşan siyasi yapı içerisinde yalnızca yönetici olan aristokratik sınıfın ortak bir kökene sahip olduğu söylenebilir (Drobný, 2012, s. 212-213).

XI. yüzyıl İç Asya göçleri yarattığı tazyik ile beraber birçok unsurun muhaceretini sağladığı gibi Kıpçak unsurunun İtil Nehri'nin doğu ve batı dolaylarındaki yayılımlarını doğuran dış etken olarak tasnif edilebilir görülmektedir.

2.1.3. Etnopolitik Bir Sınır Olarak İtil ve Kıpçak Yayılımı

Kıpçak siyasetinin XI. yüzyıl itibariyle yaşadığı siyasi yükseliş, akabinde birçok iç ve dış nedenle ilintili güçlü bir yayılım doğurmuştur. Bölgede etkili bir demografik güce sahip olan Kıpçaklar, Kimek varlığının siyasi izlerini oldukça kısa bir süre içerisinde silmeyi başarmış ve bölgedeki tüm boyları itaatkar hale getirmiştir (Özergin, 1992, s. 166). Oluşan

güçlü etnopolitik birliğin gerçekleştirdiği yayılmacı faaliyetler kısa sürede oldukça geniş bir coğrafyada etkisini göstermiştir.

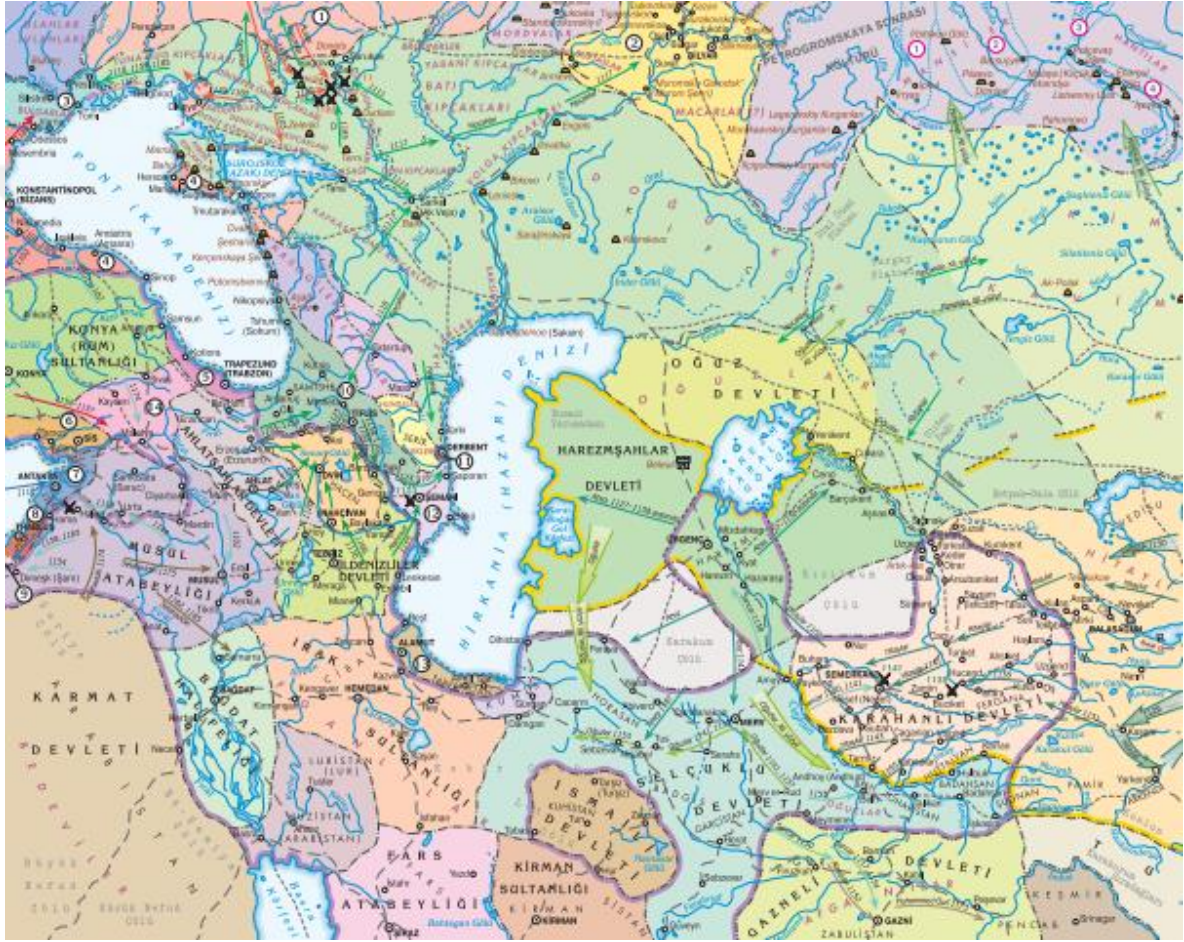
1018 ile 1050 yılları arası dönemde Kaylar ve Kunların itici etkisi ile harekete geçen etnoslar, İtil Nehri'nin doğu yakasında bulunan Kıpçakların başını çektiği Türki unsurların İtil ötesine olan muhaceretini başlatmıştır (Golden, 2006, s. 326). Güçlü ihtimalle Kıpçaklar 1030 tarihi itibarıyla İtil Nehri dolaylarına ulaşmış durumdadır. Bu tarihten itibaren gelecek 20-25 yıllık süre zarfında Kıpçak mensubu olan kitleler Dnepr dolaylarına varmayı başarmıştır (Kurat, 2019, s. 73). Kıpçakların İtil Nehri'ni aşması Dünya tarihi açısından önemli sonuçlar doğurmuş ve Avrasya siyasetinin köklü bir değişikliğe uğramasına sebebiyet vermiştir. Diğer göçebe etnoslardan farklı olarak Kıpçak unsurunun İtil ötesindeki varlığı, Moğol istilasına kadar kesintisiz bir minvalde devam etmiştir (Karatay, 2004, s. 60).

Kıpçakların İtil ötesinde olan maceraları sahip oldukları etnopolitik birliğin kültürel, siyasi ve bölgesel dinamikleri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. İtil Nehri, doğusunda ve batısında bulunan Kıpçaklar için etno-bölgesel bir ulus bölünmesine sebep olmuştur (Kumekov, 1993, s. 380-381). Kazak Bozkırlarının önemli bir kısmında siyasi varlıklarını devam ettirecek olan Kıpçak etnopolitik varlığı Doğu Kıpçakları olarak; Toksoba ve Borcoğlu boylarının önderliğinde İtil ötesine ulaşan ve Tuna'ya kadar siyasi etkileşim kuran unsurlar ise Batı Kıpçakları olarak ayrılmıştır (Kumekov, 2002, s. 776). Malum ayırım Kıpçak topluluklarının coğrafi sınırlar itibarıyla, maruz kaldıkları politik süreçlerin başkalaşmasını doğurmuştur. Batı ile Doğu Kıpçakları bu tarihten sonra birbirinden farklı siyasi serüvenler içerisinde, farklı fonetiklere sahip isimlerle yer anılmıştır.

Kıpçakların İtil Nehri'ni sınır bilerek yaşadığı ayrışma siyasi bir birliktelik kurulmasının önüne geçse de birbirinden bağımsız varlık gösteren Kıpçak unsurları arasında çeşitli ittifaklar organize edildiği görülmektedir (Rasonyi, 1993, s. 140).

Elimizde bulunan tarihi veriler Kıpçakların İtil ötesindeki varlıklarının XI. yüzyıl öncesine dayandığını kanıtlar nitelikler taşımaktadır (Ögel, 1971, s. 146; Togan, 1981,178). Bu noktada anlaşılmaktadır ki Kıpçakların İtil ötesinde yaşadıkları bölünmenin temel sebebi İtil'in coğrafi konumu değildir. Bölünmenin muhtemel sebepleri arasında pekala sahip oldukları federasyonel birlikteliğin etkisi oldukça yüksek görülmektedir. XI. yüzyıl İç Asya

göçleri itibariyle gelişen siyasi ve demografik hacimleri, etnogenetik bağları zayıf boyların göçün ardından başına buyruk siyasi aksiyonlara kapılmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu çıkarımlar kanıtlanması güç ihtimaller olarak karşımızda dururken Kıpçak varlığının bu yeni dönemde yaşadığı atılım coğrafi olarak oldukça geniş bir sahada varlık göstermelerinin yolunu açmıştır.

Harita 4. Kıpçak Yayılımı (Atlas Tartarica, 2017, s. 150).

Kıpçaklar İtil ötesinde varlık göstermeleri ile beraber sınırları coğrafi olarak, doğuda İrtiş ve Baykal gölüne kadar uzanan, kuzeyde Sibirya'nın karanlık bozkırları boyunca 56-57. enlem dairesine dayanmış geniş bir Asya sınırına; batıda Avrupa hattı boyunca Karadeniz'in kuzey dolayları hakimiyetini sağlamış, kuzeyde Rus kinezliklerine kadar dayanan, batı sınırları Karpatlar ve Tuna'ya kadar ulaşan, oldukça geniş ve jeopolitik açıdan önemli bir alana yayılmıştır (Rasonryi, 1993, s. 140). Rassovsky Kıpçakların geniş

bir alana yayılan tarihlerini organize bir hale getirmek amacıyla Kıpçak yerleşim sahalarını 5 ayrı coğrafi alana ayırmıştır. Bu doğrultuda Rassovsky, 1- Orta Asya Bölüğü; 2- Volga-Yayık Bölüğü; 3- Donyeç-Don Bölüğü; 4- Aşağı Dnyeper Bölüğü; 5- Tuna Bölüğü şeklinde her biri ayrı önderlerin otoritesi altında yaşayan bölgesel idarelerin şekillendiğini savunmaktadır (Kafesoğlu, 1998, s. 178). XI. yüzyıl itibariyle Kıpçak unsuru bilinen dünyanın en önemli coğrafyalarının bağlantı noktasında egemen bir unsur olarak varlık göstermiş ve yaşadıkları sahaların hemen hepsinde gelişen siyasi atmosferlerde belirleyici rol oynamıştır.

2.1.4. Batı Kıpçaklarının Etkilediği Coğrafyalar

Kıpçakların batı yönlü muhaceretleri, coğrafi konumları itibariyle ilk etapta Uralların aşılması ile Kama-İtil sahası üzerine gerçekleşmiştir. Malum muhaceret bölgenin yerleşik unsuru olan İtil Bulgarları üzerinde demografik açıdan önemli izler bırakmıştır (Gömeç, 2013, s. 10). Kıpçak-Bulgar temasları Ögel'e göre VI. yüzyıl dolaylarına dayanan ve Bulgar siyasi varlığının doğuşunu sağlayan temalarla başlamıştır (Ögel, 1971, s. 146-147). XI. yüzyıl itibariyle güçlenen etkileşim Kıpçakların etkin bir askeri unsur haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kıpçak bünyesindeki Bulgar varlığı kültürel birikimlerden, etnogenetik özelliklere kadar birçok alanda kendisine karşılık bulmuştur (Huzin & Şakirov, 2019, s. 250).

Kama-İtil dolaylarından, Orta İtil dolaylarına geçiş yapan Kıpçak göçebeleri, burada Hazar Devleti'nin etnik varlığı üzerinde yok edici etkiler yaratmıştır (Gökbel, 2000, s. 129). Kıpçakların İtil ötesine geçmeden önceki varlıkları da Hazar Devleti'nin siyasi varlığı açısından oldukça önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıpçakların, Hazar Denizi'nin Doğu kıyıları üzerinde kurduğu siyasi hakimiyet, Hazar Devleti'nin ticari fonksiyonlarını yıpratmış ve dolayısıyla siyasi varlıklarını tehlikeye düşürmüştür (Artamonov, 2008, s. 540).

2.1.4.1. Karadeniz'in Kuzey Hattı Boyunca Kıpçak Temaları

Peçenek ve Uz kabilelerinin Balkanlara olan yolculuğu Kıpçakların İtil ötesindeki ilerleyişini hızlandırmış ve Ruslar ile olan temasları başlatmıştır. Kıpçakların bölgedeki temaslarının başladığı tarihler, Karadeniz'in kuzey hattındaki İtil'den Karpatlara kadar olan

bozkırlarda Polotsk, Smolensk, Ryazan, Kiev, Çernigov, Pereyaslavl, Volin gibi Rus Knezliklerinin siyasi faaliyetler yürüttüğü görülmektedir (Gumilev, 2003, s. 437). Kıpçakların Rus kaynaklarında kendilerine ilk defa yer bulduğu tarih ise 1055 yılı olmuştur. Kıpçaklar 1055 yılında Boluş adlı önderleri ile Pereyaslavl Knezliği harekete geçmiş ve iki taraf arasındaki ilk mücadele bir antlaşma ile sonlanmıştır (Kurat, 2019, s. 73). Kıpçaklar ile Pereyaslavl Knezliği arasındaki antlaşma uzun ömürlü olmamış ve 1061 yılında Kıpçak orduları bu kez doğrudan knezlik topraklarını hedef alan büyük bir saldırı organize etmiştir. Malum saldırıyı Peçenek ve Oğuz kitlelerini itaat altına alması sebebiyle 1068 yılında gerçekleşen ikinci bir akın takip etmiştir. Bu kez çevre knezliklerden destek alan Pereyaslavl kuvvetleri, aldığı büyük hezimet sonrası bozkırın yeni siyasi dengeleri ile yüzleşmek durumunda kalmıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 188). Akınlarına güçlü bir şekilde devam eden Kıpçaklar 1071 yılı itibariyle Rostovtsev, Niyatin dolaylarına; 1079-1080 yılları itibariyle Novgorod dolaylarına kadar ilerlemiş ve hakimiyet sahalarını takip eden süreçte Don-Dnyester merkezli olmak üzere Balkaş Gölü'nden Tuna dolaylarına kadar ulaştırmıştır (Gökbel, 2000, s. 129). Bölgedeki Kıpçak hakimiyetinin siyasi olarak taçlanması, hakimiyet sahalarının Polovetkoye Pole (Vasary, 2018, s. 148), Deşt-i Kıpçak (Kafalı, 1971, s. 180-181) ya da Kumanya (Aygil, 1995, s. 24) gibi isimlerle anılması ile gerçekleşmiştir. Rus knezlikleri, bölgenin politik iklimi içerisinde bazen kurdukları ittifaklar ile Kıpçak unsurunun yıkıcı etkilerinden kurtulmaya çalışmış (Güngör, 1995, s. 50) bazen de Kıpçak siyaseti ile yakınlaşıp siyasi hakimiyetlerini pekiştirmeye çalışmıştır. Özellikle Kıpçak varlığını yanına çekmeye çalışan knezlerin Kıpçak başbuğlarına hediye ettiği maddi değeri yüksek madenler, özel kumaşlar ve hayvan sürüleri bu durumun en önemli kanıtıdır (Taşağıl, 2004b, s. 196).

Rus-Kıpçak ilişkileri XII. yüzyılın son çeyreğine gelinceye kadar konjonktürel ittifaklara ve siyasi çekişmelere sahne olan karmaşık bir diyaloga dönüşmüştür. 1184 yılına gelindiğinde Kıpçak unsurları birleşik knez kuvvetleri karşısında önemli bir mağlubiyet almıştır. Rekabette yok edici vuruşu yapma amacı güden Novgorod-Seversk Knezi İgor Kıpçaklar karşısında oldukça büyük bir mağlubiyet ile yüzleşmek durumunda kalmıştır (Karatay, 2004, s. 65). 1185 yılında gerçekleşen mücadelede ordusu Kıpçaklar tarafından imha edilen İgor, esir düşmüş olsa da bir süre sonra özgürlüğünü kazanmıştır. Malum mücadele Rus

edebiyatında kendine “Slovo O Polku İgoreve” adıyla karşılık bulmuştur (Rasonyi, 1994, s. 409). Malum destan Rus edebiyatının en eski destanı olarak kayıt altına alınmış ve kendinden sonra ortaya konulmuş olan Altın Ordu-Rus mücadelesini konu edinen Zadoşına Destanı ile önemli benzerlikler taşımaktadır. Bu durum İgor Bölüğü Destanı’nın Rus edebiyatının temel unsurlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır (Saginayeva & Yücel, 2020b, s. 149-179; Tiesenhausen, 1941, s.54-57).

Kıpçak-Rus temasları yarattığı siyasi etkiler ile sosyolojik birçok vakanın da yegane doğurucu unsuru olmuştur. Kıpçak mücadelelerinin ardından Ruslar ve Türkler arasındaki tüm temaslar, Rus kaynaklarında tanrı tarafından gerçekleştirilen bir ceza yöntemi olarak görülmüştür. Bu durumun Rus kroniklerine yansması doğrultusunda ortaya konulmuş birçok örnek arasından yalnızca biri şu ifadelerle durumu özetler niteliktedir: “*Çoğu Kıpçak olmak üzere yabancı kabileler, Rus topraklarına geldiler. Büyük Knez İzyaslav ve onun kardeşleri Svyatoslav ve Vsevolod, onlara karşı çıktılar... Günahlarımızdan dolayı Tanrı, alçak Kıpçakları üzerimize gönderdi ve Rus knezleri kaçtılar.*” (Kemaloğlu, 2015, s. 22).

1055 yılında başlayan temaslar iki taraf arasındaki ilişkilerin ılımlı bir havaya bürüneceği XIII. yüzyılın başlarına kadar Rus tarihinde derin izler bırakacak mücadelelerle geçmiştir. XIII. yüzyıl itibarıyla Kıpçak varlığının askeri ve siyasi açıdan zayıflaması iki taraf arasındaki politik temasların sıklaşmasına neden olmuştur (Vernadsky, 2019, s. 32, 63-66). Bölge siyaseti için büyük önem arz eden temasların niteliği Moğol saldırıları sonrası bambaşka bir boyuta ulaşmıştır.

2.1.4.2. Kafkasya Topraklarında Kıpçak Temasları

Kıpçakların Karadeniz’in kuzey bozkırları üzerindeki politik varlıkları savaşçı niteliklerinin etkisiyle Kafkas ötesine kadar uzanacak yeni bir siyasi serüven içerisine atılmalarına sebep olmuştur. Kıpçak-Gürcü temasları, Güney Kafkasya etnik yapısının şekillenmesinden, bölge siyasetinin doğuşuna birçok unsuru şekillendiren ana etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Gürcü-Kıpçak temaslarına dair en erken verilere Gürcü tarihinin ana kaynağı olma niteliği taşıyan ve eski Yunanca metinlerden aktarıldığı düşünülen *Kartlis Tskhovreba*’da rastlamaktayız. Eserin giriş kısmında Kıpçakların, Hazarlar, Türkler ve Karadeniz-Hazar arasındaki sekiş kardeş urug ile beraber Kür, Aras ve Çoruh boylarına

yerleştikten bahsedilir (Kırzioğlu, 1992, s. 15). Aktarılan verinin tarihi aralığı anlaşıldığı kadarıyla Makedonyalı İskender'in Gürcü seferi öncesine aittir (Brosset, 2003, s. 16; Golden, 1984, s. 51). Kıpçak yerleşimine yönelik diğer bir veri ise XI. yüzyıl müellifi Cuanşir'e aittir. Buna göre Gürcüler V. yüzyılda Kral Vahktang Gorgosali döneminde Kıpçak unsuru üzerinde hakimiyet kurmuştur (Mirzayeva, 2020, s. 42).

Gürcü kaynaklarında Kıpçaklarla ilgili olarak aktarılan erken dönem verilerinin kanıtlanabilirliği zayıf gözükmemektedir. Yine de malum veriler Gürcü-Kıpçak ilişkilerinin özellikle XII. yüzyıl itibarıyla içerisinde bulunduğu atmosferi tespit etmek bakımından büyük önem arz etmektedir. Bu noktada kaynakların Kıpçak-Gürcü birlikteliğini oldukça erken bir döneme tarihlendirmesi iki grup arasındaki romantik etnopolitik bağı gözler önüne sermektedir. Bu bağın temelleri ise 1118-1120 yıllarında Don-Kuban dolaylarında yerleşik Kıpçak kütleleri ile Gürcü Kralı Kurucu David arasındaki ilişkiler ile atılmıştır (Golden, 1984, s.55; Gökbel, 2000, s. 56).

Kral David, Gürcü siyasetinin güçlü temellere dayandırılmasını sağlamak ve Selçuklu siyasetinin yıkıcı etkilerinden sıyrılmak amacıyla Kıpçakların askeri gücünden faydalanma yoluna gitmiştir (Golden, 1984, s.59). Malum ittifak Don-Kuban Kıpçaklarının Reisi Atrak'ın kızı ile Kral David arasında gerçekleşen evlilik yoluyla sağlanmıştır. İlk etapta 5 bin kişilik bir kuvvetin (Allen, 1971, s. 99) daha sonra ise toplamda 45 bin aileden oluşan ve askeri nitelikleri yüksek Kıpçak grupların Gürcü topraklarına yerleştiği bilinmektedir (Brosset, 2003, s. 360-365). Bu doğrultuda Gürcü topraklarına yerleşen Kıpçak grubunun 300 bin dolaylarında insandan oluştuğu varsayılmaktadır (Kırzioğlu, 1992, s. 112). Turan (2014), Atrak adını Kaşgarlı'nın Divan'ında yer alan ve "*renge sarı adam*" anlamına *etrek* kelimesi ile bağdaştırmaktadır (Turan, 2008, s. 65). Kıpçak Reisi Atrak'ın Gürcü topraklarına olan muhaceretinde itici unsur ise Ruslarla olan mücadelelerinde sıkça aldığı mağlubiyetler olmuştur (Tellioğlu, 2009, s. 74). Böylece Kıpçaklar Vladimir Monomach'ın sağladığı güçlü Rus birliğinin yarattığı tehlikeli tazyikten güvenli bir muhaceret ile sıyrılmıştır (Gumilev, 2003, s. 389). Bu noktada vurgulamakta fayda görülmektedir ki Gürcü topraklarına gelen Kıpçak unsurlarının Don-Kuban dolaylarındaki varlıklarını da sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu durumun en büyük kanıtı Atrak'ın belirli bir süre sonra kendi yurduna döndüğüne dair verilerdir (Gumilev, 2019, s. 270). Bölgedeki Kıpçak varlığı

Gürcü siyaseti üzerinde etki yarattığı kadar toplumsal ve etnik bir değişimin de temellerini atmıştır. İki taraf arasındaki etnopolitik ittifak zamanla bölgeye yerleşen Kıpçakların büyük bir bölümünün Hristiyanlık ile tanışmasına ve kültürel bir başkalaşıma uğramasına sebep olmuştur (Golden, 1998, s. 217-218). Kıpçak-Gürcü ilişkileri, temellerinin atıldığı Kurucu David döneminin son bulmasının ardından III. Georgi ve Kraliçe Tamara dönemlerinde de devam etmiştir (Brosset, 2003, s. 360-365).

Kıpçaklar ve Gürcüler arasında XII. yüzyıl itibariyle kurulan ittifak Gürcistan siyasetinin altın çağını yaşamasına vesile olmuştur (Ahincanov, 2014, s. 43). Malum dönem Gürcü tarihine yaşattığı altın çağın etkisiyle kendinden sonraki Kıpçak-Gürcü ilişkilerinin pozitif eksende gelişmesini sağlamıştır. Savaşçı özelliklerinden bağımsız olarak bölgeye göç eden Kıpçakları telaffuz etmek amacıyla, Orta Çağ Gürcü kroniklerinden anladığımız kadarıyla *Kıpçakni Darubandelni* adı kullanılmıştır (Nesibli, 2002, s. 723). Bu durum bölgeye olan Kıpçak muhaceretinin uzun bir müddet daha devam ettiğinin en önemli göstergesidir. Kıpçak varlığı bölgedeki siyasi ve etnik aksiyonları doğrultusunda XII. yüzyıl itibariyle Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde baş gösteren Kıpçak etnik varlığının temellerini atmıştır. Bugün dahi bölge halklarının önemli bir kısmı Kıpçak kökleri itibariyle Türk varlığını temsil eden ana kitleleri oluşturmaktadır. (Kırzioğlu, 1992, s. 105-175; Tellioğlu, 2007; 2015)

2.1.4.3. Balkanlarda Kıpçak Temasları

Kıpçakların Avrasya bozkırları üzerindeki askeri varlığı şüphesiz söz konusu coğrafyanın siyasi atmosferini derinden etkilemiştir. Bölgenin ana unsurlarının başında gelen Rus'ların bozkır çizgisinden orman çizgisine olan gerilemeleri Kıpçaklar başta olmak üzere bölgedeki tüm göçebe varlığının hareket alanını rahatlatmıştır (Rasonyi, 1983, s. 30).

Kıpçakların Karadeniz'in kuzey hattı boyunca gerçekleştirdikleri başarılı siyasi faaliyetler doğrultusunda 1090-1110 yılları arası dönemde bölgede siyaseten altın çağlarını yaşamışlardır. Benek, Tugorhan, Sarıhan ve Altınapa gibi önderlerle beraber yükselen Kıpçak askeriyesi Doğu Avrupa'da büyük bir güç haline gelmiştir (Safran, 2002, s. 1388).

XI. yüzyıl itibariyle İtil ötesindeki Kıpçak varlığı Doğu Avrupa dolaylarına ulaşmayı başarmıştır. Güney Rusya, Moldova ve Eflak gibi bölgelerde kurulan hakimiyet, Bizans,

Macaristan ve Güney Rusya Knezlikleri üzerinden Lehistan’a akınlar yapılmasının önünü açmıştır (Gökbel, 2000, s. 74).

Macarlar ile olan Kıpçak/Kuman temaslarının dayandığı tarih ise Macar topluluklarının idaresini üstlenmiş olan Kral Laszlo dönemi yani 1091 dolaylarıdır (Yücel, 2006, s. 561). 1099 yılına gelindiğinde Kıpçaklar önderleri Bonyak (Benek) ile ittifak içerisinde oldukları Rus toplulukları ile Macar topraklarına bir akın düzenlemiş ve karşılarındaki Macar ordularının mağlup olmasını sağlamışlardır (Kurat, 2019, s. 82). XII. yüzyıl Kıpçakların bölgedeki varlıklarını Dnester ve Tuna’nın aşağı dolaylarında ılımlı bir pozisyonda sürdürdüğü bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu doğuran en önemli etken şüphesiz Kıpçaklara bölgede baskı yapacak bir topluluğun olmamasıdır. Malum dönemde Macar Kralları ile yakın ilişkiler kurulmuş ve askeri birlikler içerisinde görevlendirilerek çeşitli bölgelerde iskan ettirilmişlerdir (Gökbel, 2000, s. 75).

Kıpçakların Macarlar ile olan temaslarını yeni bir çerçeveye taşıyan ana unsur güçlü Moğol tazyiki olmuş ve 1223 Kalka Muharebesinde dağılan Kıpçak toplulukları Reisleri Boruç önderliğinde Macar topraklarına sığınmıştır (Çoban, 2006, s. 165-184; 2015, s. 44-45). Macar topraklarına Kral Andrew ve Oğlu Prens Bela tarafından kabul edilen Kıpçaklar dini bir aidiyet ile Macar unsuruna entegre edilmek amacıyla büyük bir ayinle kutsanıp Hristiyanlığı kabul ettiler. Prens Bela sağladığı hakimiyet sonrası liderliği süresince *Rex Cumania* “Kumanya Kralı” olarak anılmıştır bu durum Kıpçak gücünün bölgedeki siyasi dengeler üzerindeki rolünü açıklar niteliktedir (Vasary, 2018, s. 148).

Kıpçakların bölgedeki demografik niceliklerini güçlendiren bir diğer göç dalgası ise 1239 yılında Batu Han tarafından bozguna uğratılan ve liderleri Kotyan (Köten) önderliğinde Doneç havzasından ayrılarak Macaristan topraklarına gelen 40 binin üzerinde göçebe ile gerçekleşmiştir (Eckhart, 2010, s. 64-65). Macaristan’a gelişleri büyük törenlerle gerçekleşen Kıpçakların bu yeni göç dalgası, Moğol korkusunun yarattığı şüphecilik doğrultusunda toplumsal bir kargaşa yaratmıştır (Korkmaz, 2020, s. 13-25). Macarlar ile karşı karşıya gelen Kıpçak göçebeleri yaşanan kargaşa sonrası Balkan topraklarına çekilmiş ve Macar topluluklarını Moğollar karşısında yalnız bırakmıştır. Bu durum Macar ordusunun Moğollar karşısında büyük bir hezimet almasının ana nedeni olmalıdır (Eckhart,

2010, s. 65). Hatasından dönen Kral Bela Kıpçakları yeniden bölgeye davet etmiş ve onlara yeni yerleşim birimleri organize etmiştir (Rasonyi, 1993, s. 142).

Moğolların Macar ordularına karşı gerçekleştirdiği bozgun Macarların, Kıpçakların askeri gücüne duydukları ihtiyaçlarını pekiştirmiştir. Bu durum Kıpçak varlığının bölgede başına buyruk tavırlar sergilemesine neden olmuş ve Macar idaresi Kıpçakları birçok karakteristik özelliğinden vazgeçirip asimile edecek olan “Teteny Kurultayı” kararlarını uygulamaya koymuştur (Eckhart, 2010, s. 64-66). Bu tarihten sonra değişen dini inançları ve toplumsal yaşayışları Kıpçakların Macar medeniyetine entegre hale gelmesine sebep olmuş ve zamanla Macar siyaseti içerisinde erimişlerdir (Rasonyi, 1983, s. 33-28).

Türk toplulukların Romen topraklarındaki varlığının etki derecesi elimizdeki kültürel ve arkeolojik veriler ışığında aydınlatılmış durumdadır. Moldovya, Eflak, Transilvanya, ve Dobruca gibi Romen bölgelerine olan Peçenek, Oğuz ve Kıpçak etkisi IX-XIII. yüzyıllar arasında yüksek seviyesini yaşamıştır. Kıpçak bakiyeleri de bölgedeki Türk varlığının en önemli yansımasını olarak karşımıza çıkmaktadır (Ekrem, 1976, s. 1709-1710). XI. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla bölgedeki Peçenek ve Oğuz yerleşimlerindeki etkinlik doğrudan Kıpçak/Kumanların eline geçmiştir. Kıpçakların bölgedeki varlığı Moğol istilasına yani 1241 yılına kadar devam etmiş ve diğer topluluklardan bağımsız olarak varlıklarının son dönemlerinde kitlesel manada Hristiyanlaşmışlardır (Guboğlu, 1976, s. 769-770). Özellikle Dobruca bölgesindeki Kuman varlığı bugün dahi Katolik bir inanca sahip olarak konuştukları dil ve kullandıkları isimler ile Türklüklerini zayıf bir şekilde de olsa yaşatmaktadır (Bozkurt, 2008, s. 16).

Romen siyasetinin temelleri ile Kıpçaklar arasındaki derin bağ bölgede bazı coğrafi sınırlara sahip *Kumanya* adlı siyasi yapılanma ile doğrudan alakalı olmalıdır. Malum adın temsil ettiği yapılanmanın son bulması Moğol akınları ile olsa da Romen Prenslüklerinin siyasi varoluşları *Kumanya* teriminin taşıdığı nitelikleri tamamen sona erdirmiştir (Vasary, 2018, s. 45-46). Moğol tazyikinin yaşandığı sırada Romen topraklarındaki demografik güç Kıpçak bakiyelerinin elinde olmalıdır. Bölgedeki siyasi iklim demografik Kıpçak gücünün etkisiyle şekillenirken *Basaraba* adlı lider Romen siyasetinin doğuşunu sağlamıştır (Rasonyi, 1993, s. 150). Basaraba adlı Romen liderinin Kıpçak kökenli olduğu ve Kıpçak reislerinden Toktemir Han’ın oğlu olduğu düşüncesi akademinin önde gelen isimleri

tarafından savunulmuştur (Kafesoğlu, 1998, s. 183). Diğer taraftan Basaraba'nın Türk kökenli olduğunun düşünülmesinin yanı sıra Türkleşmiş bir Moğol olduğu fikri de oldukça yaygın bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır (Rasonyi, 1993, s. 151). Basaraba ismi malum dönemde Türk hakimiyetinin hissedildiği birçok alanda kullanılan oldukça yaygın bir niteleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün dahi görüldüğü üzere Romanya'nın kuzey dolayları *Basarabya* olarak anılmaktadır (Yücel, 2006, s. 563).

Basaraba'nın bugünkü Balkan siyasetine adını bir miras olarak aktarması Türk varlığının bölgedeki esaslarını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Benzeri bir yansımayı 1346 yılında Tuna dolaylarında varlık gösteren Kıpçak asıllı bir bey olan Balika'nın merkezi Kalliakra olarak kurduğu beyliğinde görmekteyiz. Balika öldükten sonra yerine geçen oğlu Dobrotiç kurduğu güçlü hakimiyet sonrası bölgenin Dobruca olarak anılmasında etkin rol oynamıştır (Ülküsal, 1966, s. 32). Kıpçak-Romen varlığını ortaya koyan nitelikler yalnızca bölgesel isimlerden ibaret değildir. XV-XVI. yüzyıllara ait belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Romen topraklarında yaşayan birçok aile Akkuş, Belçir, Bars, Bilik, Barak, Bağbars, Brendey, Buğa, Kazan, Kara, Kızıl, Şişman, Temirtaş, Tok ve Ötemiş gibi Kıpçak köklü isimleri taşımışlardır (Kafesoğlu, 1998, s. 184; Rasonyi, 1969, s. 70).

Tarihsel süreç içerisinde Kıpçakların yaşadığı bölgelerdeki kültürel varlıkları inandıkları dinler ile paralel olarak değişkenlik göstermiştir. Macar-Kıpçak ilişkileri örneğinde olduğu gibi Romen-Kıpçak ilişkilerinde de Kıpçak varlığı Hristiyanlığı kabul etmesi akabinde bölgedeki dini inanışları çizdiği kültürel çerçeve dolayısıyla erimiş ve benliğini kaybetmiştir (Gökbel, 2000, s. 82).

Kıpçakların bölgedeki aktif rolleri Macar-Roman örnekleri üzerinde açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Diğer taraftan bu aşamada bölgedeki Türk varlığı ortak geçmişinin değerlendirilmesi büyük önem arz etmektedir. Karadeniz'in kuzey hattı boyunca olduğu gibi Peçenek, Oğuz ve Kıpçak bakiyeleri arasındaki ilişkiler dönemsel farklılıklar yaşayarak ittifak ve çatışma unsurlarının karmaşık pozisyonlar üretmesi üzerine kurulmuştur. Ancak Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Bosna ve Arnavutluk topraklarındaki Peçenek-Kıpçak ittifakı Balkan tarihi açısından oldukça önemli bir siyasi süreci temsil etmektedir. 1091 yılı itibarıyla politik niteliklerini kaybetse de merkezi Kumanova olan Kıpçak-Peçenek Türk Federasyonu Orta Asya siyasi geleneğinin Balkan

yurduna olan yansımasını değerlendirmek açısından oldukça önemlidir (Gökbel, 2000, s. 83).

Kıpçaklar Macar siyasetinin güçlenmesine ve Romen siyasetinin bağımsız niteliklerle doğuşuna katkı sağladığı gibi Bulgar siyasetinin doğuşunda da oldukça önemli bir konumda yer almaktadır (Kafesoğlu, 1998, s. 183). II. Bulgar Devleti'nin kurucu unsuru olan Asen'in adına 1082 ve 1107 yıllarına ait Rus yıllıklarında rastlanması akademinin önemli çevrelerini bu adın bir Türk adı olduğunu düşürmeye itmiştir (Rasonyi, 1993, s. 153).

Bizans hakimiyeti altında varlık gösteren Bulgar toplulukların Petro ve Asen kardeşler önderliğinde hakim oldukları topraklarda tımar (pronoia) elde etme amacıyla girdikleri mücadele Bizans tarafından olumsuz karşılanınca büyük bir bağımsızlık hareketine dönüşmüştür (Ostrogorsky, 2017, s. 373). Haçlı seferleri sonrası Bizans otoritesini elinde tutan Latin Krallığı, Bulgar toplulukların organize ettiği birliğe karşı Edirne dolaylarında büyük bir mağlubiyet yaşayınca II. Bulgar Devleti siyasi teşekküllerini sağlamış ve Bizans ile 1187 yılında yaptığı anlaşma ile Avrupa siyasetine bağımsız bir devlet olarak giriş yapmıştır (Kuyucuklu, 1992). Devletin başında kurucu lider olarak bulunan I. Asen hanedan eşrafı ile beraber XII. yüzyılda Ulah, XIII. yüzyılda ise Bulgar siyasetinin liderliğini üstlenen bir Kuman bakiyesi olarak bölge siyasetinin ana unsuru olmayı başarmıştır (Vasary, 2018, s. 54). Kuman kökenli Bulgar hanedanlığı özellikle II. Asen döneminde Bizans'tan bağımsız olarak uyguladığı başarılı politikalar sayesinde Balkan topraklarının en güçlü unsuru haline gelmiştir (Acaroğlu, 2006, s. 13).

II. Bulgar Krallığının Kıpçak unsurlar tarafından idaresi ilerleyen süreçte iki ayrı hanedan tarafından sürdürülmüştür. 1280-1323 yılları arasında iktidarı ele alan Terter Hanedanlığı ile 1323-1393 yılları arasında hakim olan Şişman Hanedanlığı bölgedeki Kıpçak idarelerin devamı niteliği taşımaktadır. Nihayetinde 1393 yılından sonra bölge Osmanlı hakimiyetine girince II. Bulgar Devleti'nin siyasi varlığı ve doğal olarak bölgedeki Kıpçak hakimiyeti son bulmuştur (Rodoplu, 2021, s. 81-88).

Bölgedeki Kıpçak varlığının Moğol inkırazı döneminde kesilmemiş olması güçlü Kıpçak varlığının en önemli kanıtıdır. Bu durumu doğuran ana etkenler arasında pek tabi Kıpçakların Batu Han döneminde Altın Ordu organizasyonu içerisinde elde ettiği güçlü siyasi ve demografik varlık olmalıdır (Gökbel, 2000, s. 86). Önemli araştırmacıların Altın

Ordu Devleti’ni “Kıpçak Hanlığı” ya da “Kıpçak Sultanlığı” olarak tanımlaması bu durumun yansıması olarak kabul edilebilir (Gemil, 2016, s. 44-45). Bu durum Kıpçak adının önemli bir toponim olarak bölgedeki varlığını sürdürdüğünü gözler önüne sermektedir (Drobny, 2012, s. 216-217; Tiesenhausen, 1941, s. 361-372).

Kıpçakların XI. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle girdikleri batı yönlü hareket Balkan topraklarına ulaşmasının ardından bölge siyasetinin temel dinamiklerini şekillendiren ana etken haline gelmiştir. Macar, Roman ve Bulgar siyasetlerinin doğuşu ayrı ayrı Kıpçak etkisinden haiz görülmektedir. Ancak Kıpçakların, Balkanlarda Osmanlı öncesi dönemde XII-XIV. yüzyıllar arasında ortaya koyduğu baskın tarihi rolü yeterince vurgulanmamış gözükmektedir. Dobruca dolaylarından Akkerman’a kadar oluşturdukları siyasi çerçeve, organize ettikleri hanedanlıklar ve Dobruca-Varna bölgesinde kurdukları beylik teşekkülü - malum beylik 1388 yılında Osmanlı Devleti’ni resmen tanımış ve 1393 yılında siyaseten Osmanlı hakimiyetini kabul etmiştir- bölgedeki Kıpçak varlığının önemli yansımalarından yalnızca birkaçıdır (İnalçık, 2016, s. 15)

2.2. OĞUZ YABGU DEVLETİ VE KIPÇAKLAR

2.2.1. Oğuz Yabgu Devleti

Batı Türk Hakanlığının yıkılışından sonra ortaya çıkan kaotik ortam Orta Asya Oğuz boylarını devletleşme süreci içerisine itecek ana nedenlerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Kanglı ve Peçenek unsurlarının siyasi tazyikleri ile dış siyasette doğan güvenlik zafiyeti Oğuz siyasetinin teşkilatlı bir biçime erişerek siyasi varlığına gölge düşüren baskılardan sıyrılma çabasını elzem kılmıştır (Agacanov, 2019, s. 197).

Oğuzların içerisinde bulunduğu siyasi karmaşada hayatta kalabilmek için organize ettikleri siyasi teşkilatlanmaları X. yüzyılın ilk yarımından itibaren bağımsız niteliklerine erişmeyi bilmiştir (Sümer, 2007, s. 325-330). *Hududü’l Alem*’in anonim müellifi malum siyasi teşkilatlanmanın sınırlarını doğusunda Oğuz Çölü ve Maverâünnehir şehirlerine, güneyinde Oğuz çölünün uzantılarına ve Hazar Deniz’ne, batısında ve kuzeyinde ise İtil Nehri’ne dayandırmıştır (Hududü’l Alem, 2018, s. 55). Klasik dönem İslam coğrafyacılarından

İstahri Oğuz Devleti'nin komşularını Hazarlar, Kimekler, Karluklar ve Bulgarlar şeklinde aktarmıştır (Şeşen, 2017, s. 153).

İslam coğrafyacıları tarafından Guz olarak nitelendirilen Oğuzlar hükümdarlarına Göktürkler döneminden beri Türk siyasi teşkilatlanması içerisinde kendisine karşılık bulan Yabgu unvanı kullanmışlardır. Siyasi teşkilatlanmalarını boylar birliği esasına bağlı olarak konfedere bir şekilde sağladıkları anlaşılan Oğuzlar iç ve dış meselelerini görüştükleri Kengeş adlı bir meclise sahiptirler (Gündüz, 2002, s. 455). Oğuzların hükümdarlık makamı, Golden (2003) tarafından mutlak egemenliğinin kanıtlanabilirliği zayıf bir kurum olarak görülmüştür (Golden, 2003, s. 485). Oğuz Yabgu Devleti'nin siyaseten istikrarsız bir görüntü içerisinde olduğunu öne süren Golden (2006) Oğuz Yabgularının ihtimalen hakimiyet kurduğu tüm Oğuz Boylarının yegane sözcüsü olma durumunu şüpheli görmüştür. Birlik içerisindeki boyların itaatkar nitelikler taşıması durumu Oğuz Yabgu-Selçuklu (erken dönem) ilişkileri itibarıyla zayıf görülmüş ve kolektif bir dış siyasetin varlığından söz etmek tehlikeli bulunmuştur (Golden, 2006, s. 247).

Oğuzların bölgedeki siyasi teşekküllerinin devlet ya da imparatorluk sıfatları ile anılması Divitçioğlu (2000) tarafından itirazla karşılanmıştır. Divitçioğlu Oğuz siyasetini sahip olduğu nitelikler bakımından dönüşümlü bir mekanizmaya sahip “çokboyulu başkanlık” olarak görmüştür (Divitçioğlu, 2000, s. 24-25).

Oğuz yerleşimi içerisinde nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bölgeler Seyhun Nehri dolaylarından kuzeye doğru uzanan topraklardır. Hükümdarın otağı ise Irmağın Aral Gölü ile birleştiği noktaya iki gün mesafede bulunan Arapça kaynaklarda el-Medinet ul-Cedide ya da el-Karyet ul-Hadise; Hudud'ül Alem'de ise Dih-Nev şeklinde anılan şehirde bulunur (Sümer, 2002, s. 525). Yangikent ya da Yeni Kent olarak bilinen Oğuz başkentinin S. P. Tolstov'un yürüttüğü arkeolojik araştırmalar neticesinde bugünkü Cankent'te bulunduğu tespit edilmiştir. Göçebe yaşam tarzını sürdüren demografik açıdan güçlü Oğuz kitleleri dışında şehir hayatına geçiş yapmış Cend gibi önemli şehirlerin zengin yaşamına adapte olmuş Oğuz topluluklarının varlığı da arkeolojik bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır (Vasary, 2016, s. 171).

Oğuzların bölgedeki varlıkları siyasi ve kültürel açıdan birçok şehri egemenliği altına almaktadır. Çimkent'in doğu dolaylarında bulunan İsficab şehrinden Hazar Denizi'ne kadar

Mağışlak'ı da içerisine alan sahada Oğuz hakimiyetinin pekiştiği aşikardır. Oğuz sınırları en doğuda Karadağların kuzeyinde bulunan Sozak şehri, kuzeyde İtil ve Cim-Emba Irmağı olmak üzere Seyhun dolaylarındaki Yenikent, Cend, Barçınlık-kend, Sığnak, Karnak, Süt-kent, Savran, Aşnas, Otrar, İkan, Özkend gibi önemli şehirlerden oluşmuştur (Taşağıl, 2021, s. 2015).

Oğuzların malum yerleşim sahaları kültürel ve siyasi açıdan oldukça zengin bir bölge olarak görülmektedir. Güneylerinde İslam dünyasının askeri vasalları, ticari aktivasyonu yüksek Müslüman tüccarlar ve din adamlarının bulunduğu topraklar ile çevrilidir (Cahen, 2012, s. 1).

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuzların önemli şehirlerinden biri olan Süt-kent'te İslamiyetin kabul edilmesi Oğuz topluluklarının inanç sistemlerini İslami motiflerle süslemeye başladığı bir dönem olarak önem arz etmektedir (Sümer, 2002, s. 533). İbnü'l Esir'deki ifadeler Oğuzların İslamiyet'i kabul ettiği tarihi Halife El-Mehdi (775-785) dönemine dayandırmaktadır. Buna göre Oğuzlar Uygur Tokuz-Oğuzlardan ayrılarak Meveraünnehir'e yerleşmiş ve İslamiyet'i kabul etmişlerdir (Vasary, 2016, s. 171). Ancak kesin bir şekilde Oğuz topluluklarının Müslümanlığı ancak Yağma, Karluk, Çiğil ve Tuğsi boylarının İslamlaşmasından sonraya dayandırılabilir. Oğuz Yabgusunun İslamiyet'i siyasi varlığıyla kabul görmesi son Samanlı şehzadesi Ebu İbrahim ile kurduğu dönürlük temelli akrabalık sonrası gerçekleşmiş olmalıdır. Bu durumda Oğuzlar arasında İslamiyet'in yayılması ancak XI. yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşmiş olmalıdır (Sümer, 1972, s. 51). Bu tarihten sonra Oğuz adı ile özdeşleşen Türkmen kavramı doğmuş ve İslamiyet' kabul etmiş olan Oğuzları gayrimüslim soydaşlarından ayırmıştır (Kafesoğlu, 1958, 121-133; Sümer, 2007, s. 325-330).

2.2.2. Oğuz Siyasetinin Komşu Unsurlar ile Temasları

X. yüzyılın ilk yarısı itibariyle bağımsız teşekküllerine erişmiş olan Oğuzlar bulundukları bölge itibariyle tabii olarak siyasi bir varlık mücadelesi vermek durumunda kalmışlardır. Bu meşruiyet çabası Oğuz siyasetinin komşu unsurlara karşı sık sık savaşçı tavırlar takınmasının ana nedeni olmuştur (Sümer, 1972, s. 52).

Tarih 950 yılını gösterdiğinde Oğuz siyaseti Yayık-İtil dolaylarında egemen hale gelmiş güçlü bir askeri varlığı temsil etmeye başlamıştır bu durum özellikle Peçeneklerin, Hazar toprakları ve Oğuzlar arasında sıkışmasına neden olması bakımından önemlidir. Hazarların Peçenek tazyiki karşısında Oğuzlarla ittifak kurması arada kalan Peçeneklerin Karadeniz'in kuzey bozkırlarına olan muhaceretini doğuran ana unsur olmuştur (Yücel, 2020b, s. 73).

Konstantin Porphyrogenetos'un aktardığı Hazar-Oğuz ittifakı muhtemel suretle Hazarlar tarafından Peçeneklerin işgal ettiği toprakların Oğuzlara teklif edilmesi vasıtasıyla gerçekleşmiş olmalıdır. Nihayetinde Peçeneklerin Hazar setini aşip batı yönlü yeni bir ilerleyiş içerisinde girmesi siyasi bir dayatma sonucu gerçekleşmiştir (Kurat, 1937, s. 40).

Hazarların bölgede güç dengelerini değiştirmiş olan hamlesi kendileri için daha tehlikeli bir komşuluk doğurmuştur. Oğuzlar ve Hazarlar arasında tampon bölge niteliği taşıyan Peçenek varlığı ortadan kalkınca Hazar-Oğuz münasebeti sınır komşuluğu nitelikleri taşıyan yeni bazı temasların temelini atmıştır (Artamonov, 2008, s. 448).

Hazarlar ile Oğuzlar arasında yeni dönemde gerçekleşen temaslar Hazar siyasetinin sahip olduğu görkemli birikimin Oğuz varlığının iştahını kabartması sebebiyle oldukça kanlı bir şekilde gelişmiştir. Oğuzların bölgedeki siyasi varlığı Hazar ticaretinin ana rotası olan Harezm güzergahı üzerinde de tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır (Agacanov, 2019, s. 222-223). Süreç bölgede siyasi ve ticari kaygıları Hazar varlığı üzerine kurulu olan diğer unsur Rus Knezi Svyatoslav ile Oğuz Yabgu'sunun yeni bir ittifakın temellerini atması sürecini hızlandırmıştır. Doğuda Oğuzlar ile batıda ise Ruslarla mücadele eden Hazarlar için sonun başlangıcı gerçekleşmiştir (Karatay, 2019, s. 259).

Hazar varlığının bölgedeki etkin rolünü kaybetmesi ve Rusların bölgedeki kazanımlarını Oğuzlara terk etmesi, Oğuz siyasetinin hızla yükselmesine vesile olmuştur. Bu durum Hazar inkırazını Arap müelliflerinin Rus siyasetinden bağımsız tamamen Oğuz-Hazar mücadelesine yoğunlaşarak değerlendirmesinin temel nedeni olmalıdır (Artomonov, 2008, s. 547-559). Hazarlara karşı girişilen başarılı müttefiklik durumu Rus-Oğuz ittifakının uzun bir müddet daha devam etmesini sağlamış ve bu doğrultuda iki müttefik 985 yılında İtil Bulgarları yurduna gerçekleşen istilanın oyun kurucuları olmuştur (Agacanov, 2019, s. 224; Erkoç, 2021, s. 134-135).

Oğuzların bölgenin ana unsurlarından biri olan Bulgarlarla olan ilişkileri zaman zaman dostane nitelikler taşımıştır. İbn-i Fadlan'ın aktardıklarına göre Oğuz Subaşı olan Etrek Bulgar Kralı Almuş Han'ın damadıdır (Sümer, 2007, s. 425-430).

Oğuzların Peçenek, Hazar, Rus ve Bulgar temasları her ne kadar muhatap olunan topluluklar için oldukça büyük siyasi etkileşimler yaratmış olsa da şüphesiz Oğuz varlığının en fazla etkilendiği jeopolitik saha Yakubi ve Kudame'nin eserlerinde aktarıldığı gibi güneyde bulunan İslam coğrafyasıdır (Golden, 2006, s. 248).

Oğuzlar varlık gösterdikleri saha itibariyle oldukça büyük bir zenginliğin kuzey hattını temsil etmişlerdir. Maverannehir dönemin Harezmi-Hazar güzergahında ve doğuda Çin'e kadar ulaşan ticari akışın merkezi konumunda yer alması ve üretim anlayışının zenginliği sebebiyle oldukça önemli bir merkez olarak görülmektedir. Bu durum Oğuz varlığının dönem dönem bölgeye ekonomik kaygıları dolayısıyla gerçekleştirdikleri akınların itici unsuru olmuştur (Sümer, 1972, s. 55).

Oğuzların bölgedeki varlıkları ortaya çıkan siyasi çekişmelerde ön plana çıkmalarını sağlamıştır. Bu durum X. yüzyıl müellifi Farabi'nin aktardıkları doğrultusunda daha net biçimde ortaya konulmaktadır. Samanoğulları ile Karahanlılar arasındaki siyasi rekabet değişken bir biçimde Oğuzların da bu mücadeleler içerisinde yer almasını sağlamıştır. İki taraf arasındaki mücadelelerde Oğuzlar daima siyasi çıkarları doğrultusunda konjonktürel ittifaklar kurmuştur (Barthold, 2019, s. 86). Samani şehzadesi Ebu İbrahim vasıtasıyla gerçekleşen ittifak Oğuzların İslamiyet ile tanışmalarına vesile olmuş ve neticede bu tarihten sonra kitlesel manada Oğuzların İslamlaşma süreci başlamıştır (Taşağıl, 2021, s. 216).

2.2.3. Oğuz Yabgu Devleti'nin Zayıflaması

Oğuzların Sir Derya dolaylarındaki varlıkları güneyde bulunan yüksek medeniyet seviyesine sahip İslami unsurlar için daima bir tehdit anlamına gelmiştir. Güneyde yarattıkları saldırgan tutum Oğuz yurdunun kuzeyi için aynı tehditkar tavırlara sahip gözükememektedir. Oğuzların kuzey komşuları olan Kıpçak liderliğindeki federatif yapı siyasi ve askeri varlığı itibariyle tehlikeli bir oluşum olarak Oğuz siyasetini türlü kaygıların içerisine itmiştir (Golden, 2003, s. 485).

X.-XI yüzyıllar Orta Asya siyasetinin buhranlı ikliminin kendini sert şekilde gösterdiği kaotik bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Oğuzların iç siyasette çeşitli isyankar girişimlerle mücadele etmek zorunda kalması dış siyasette önemli bir zafiyete sebebiyet vermiştir (Agacanov, 2019, s. 225).

Kuruluş disiplinleri itibariyle mensup boyların olağanüstü haller dışında merkezi otoriteye itaatkar olma noktasında tereddütler yaşaması, Oğuz Yabgu Devleti'nin merkezi otoritesinin güçlü bir seviyeye ulaşmasını engellemiştir (Köymen, 1993, s. 5).

Oğuz teşkilatlanmasını hakimiyet altına alma fikri önde gelen boylar arasında zaman zaman büyük çaplı kapışmaların gerçekleşmesine sebebiyet vermiştir. Bunun en önemli örneği pek tabi Oğuz siyasetinin zayıflamasına doğrudan etki etmiş olan 920 yılı itibariyle yaşanan iç çekişmelerdir. Oğuz Yabgusu Mamsak'ın ölümü ile ortaya çıkan otorite boşluğu mensup boyları karşı karşıya getirmiş ve mücadelenin nihayetinde Baranlu Hanedanlığı devletin yeni organizasyonunu ele geçirmiştir (Şalbayev, 2005, s. 74).

Oğuz Yabgu Devleti'nin siyaseten zayıflama sürecini doğuran unsurlar arasında şüphesiz Selçuklu varlığının siyasi teşekküllerine erişme girişimi üst sıralarda yer almaktadır (Pritsak, 1996, s. 7). Oğuz Yabguları ile Selçuklular arasındaki mücadelenin temelleri Hazar Hükümdarının emrinde görev alan ve "Temir Yalığ" (Demir Yaylı) lakabı ile tanınan (Merçil, 2018, s. 52) Selçukluların atası Dukak dönemindeki bazı siyasi çekişmelere kadar dayandırılabilir. Hazar Hükümdarı ile Dukak arasında gelişen negatif boyutlu ilişkiler Dukak'ın Oğuzeli'nde önemli bir itibar kazanmasını sağlamıştır (Togan, 1981, s. 183). Artomonov'un doğruluğuna şüphe ile yaklaştığı hikayeye göre, Dukak'ın vefatından sonra gençlik dönemlerini yaşayan Selçuk Bey Hazar Yabgusunun yanında siyasi hayatının ilk adımlarını atmaya başlamıştır. Selçuk Bey ile Hazar Yabgusu arasında gelişen ilişkiler saray eşrafı ve hatunun türlü rahatsızlıklar duymasına neden olmuş ve neticede bu rahatsızların doğuracağı olası tehlikeden çekinen Selçuk Bey 1000 süvari ile Hazar topraklarını terk etmiştir (Artomonov, 2008, s. 540). Malum muhacerette Selçuk Bey'in, Hazarlar ile olan ilişkilerinin artık eskisi gibi dostça niteliklere sahip olamayacağını düşünmesi ana neden olarak görülmektedir (Dunlop, 2008, s. 278-279). Togan bu noktada Dukak ve Selçuk Beylerin siyasi varlıklarını kavramak için Oğuz-Hazar siyasetinin niteliklerini tespit etmeye çalışmıştır ve bu doğrultuda Oğuz Yabgu Devleti'nin liderini,

Hazar Hakanının naibi Melik'i olarak görmüştür (Togan, 1981, s. 184). Togan'ın Hazarlar ile Oğuzlar arasındaki vasallık fikri Kafesoğlu, Köymen ve Sümer gibi alimler tarafından tartışmalı görülmüştür (Sümer, 2017, s. 149). Dolayısıyla Togan'ın aktardığı Selçuk Bey ile Hazar Hakanı arasındaki problemin esasen Selçuk Bey ile Oğuz Yabgu'su arasındaki geçmiş olabileceğini savunmuşlardır (Köymen, 1993, s. 4-5).

Selçuk Bey'in kendinden önce bölgede siyasi problemler ile yüzleşen soydaşları gibi batı yönlü bir göç dalgası başlatmamasının sebebi güçlü ihtimalle doğudaki zenginlikler ile ilgili olmalıdır (Köymen, 2017, s. 29).

Selçuk Bey önderliğinde Hazar Hakanı ya da Oğuz Yabgusundan kaçan bin kişilik askeri nitelikleri güçlü olan topluluk Cend şehrinde yeni bir hakimiyetin temellerini atmıştır. Bölgeye gelmelerinin arifesinde yaşadıkları çekişmelerin tarafı muğlak görülse de Cend'e yerleştikten sonra başlayacak düşmanlığın tarafı net bir şekilde Oğuz Yabgularıdır. Nihayetinde bu muhaceret Selçukluların sığınacak bir liman olarak güneylerindeki Müslüman unsurlar ile kaynaşmasını sağlamış ve Oğuz Yabguları için ciddi bir tehdidin temelleri atılmıştır (Piyadeoğlu, 2020, s. 18).

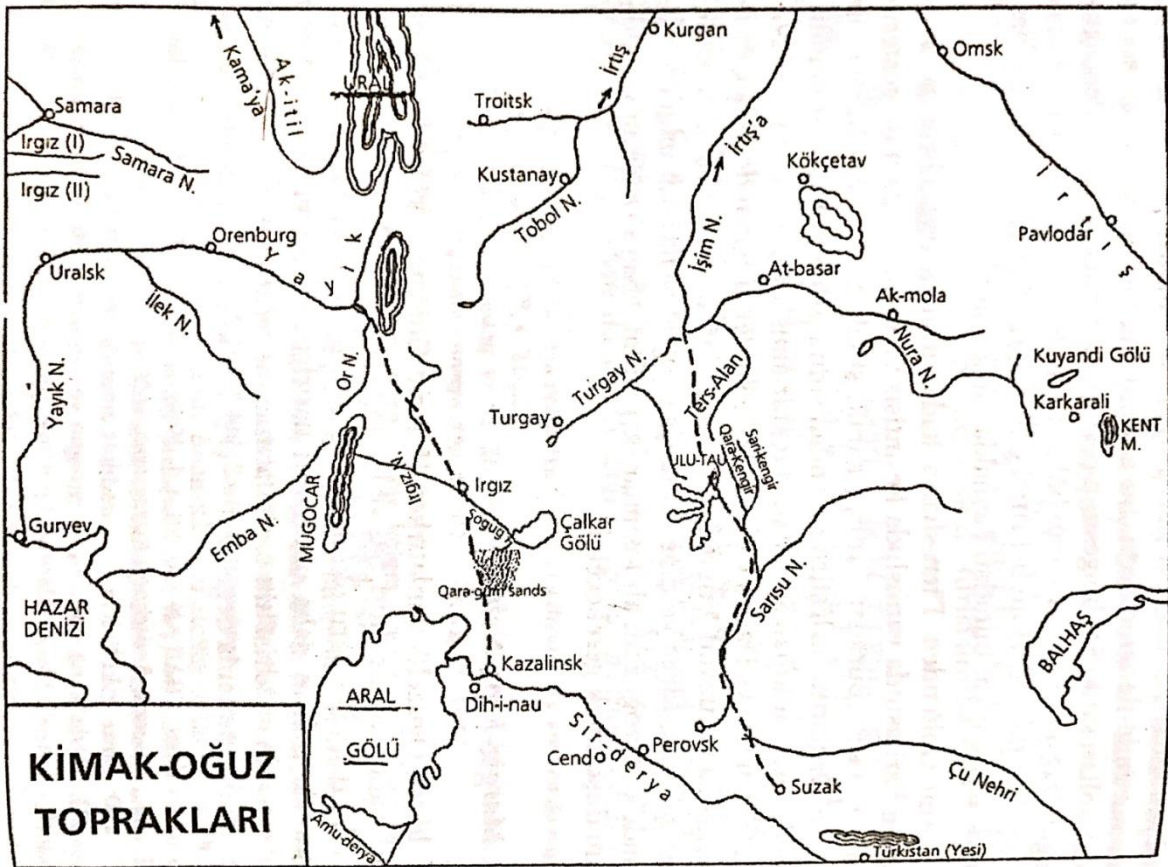
Oğuz Hakimiyetinin zayıf olduğu Cend'de varlık gösteren Selçuk Bey organize ettiği beyliği ile beraber kısa sürede önemli bir siyasi atılıma imza atmıştır (Tuğ, 2010, s. 905). Selçuk Bey önderliğindeki kitlelerin Cend şehrinde yarattığı aykırı hareket Yabgu itaatindeki bütün aykırı fikirlerin yegane sığınma durağı halini almıştır. Selçuk Bey temellerini attığı beyliğinin istikbali için Oğuz Yabgu Devleti'nin isyankar kitlelerini yanına çekmeyi başarmış ve kısa sürede Oğuz Yabgusunu siyasi bir kaosa sürüklemiştir (Agacanov, 2019, s. 228). Nihayetinde Selçukluların güneydeki varlıkları Oğuz Yabgu Devleti'nin zayıflamasına neden olan bir dizi yıpratıcı sürecin fitilini ateşlemiştir.

2.2.4. Kıpçaklar ve Oğuz Yabgu Devleti İnkırazı

Hazar Denizi'nin doğusu ile Aral Gölü'nün kuzey dolaylarında, İtil Nehri'ne kadar uzanan sahada egemen olan Oğuz Yabgu Devleti (Hudu'dül Alem, 2018, s. 55) bulunduğu saha itibariyle Kimek siyasetinin yükselen parçası Kıpçaklar ile karmaşık komşuluk ilişkilerine sahip bir medeniyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağımsız bir teşekküle erişmiş olan

Oğuzların Kıpçaklar ile olan temasları daha çok inkıraz dönemleri ile yoğun bir sürece girmiştir.

Oğuz Yabgu Devleti'nin inkıraz dönemini başlatan gelişmeler arasında iki ana unsur göze çarpmaktadır. Oğuz inkırazının başlangıcı temelde iç ve dış nedenler ile özetlenebilir görülmektedir. İç nedenlerde başına buyruk vasallardan meydana gelen federatif yapıya Selçuklu varlığının yarattığı yıpratıcı etki yer alırken; dış nedenlerde ana rolü Kıpçak unsurunun kuzeyden gerçekleştirdiği yıkıcı tazyik oynamaktadır (Pritsak, 1996, s. 7; Turan, 2008, s. 77; Sümer, 1972, s. 56).

Harita 5. Kimak-Oğuz Toprakları (Agacanov, 2019, s. 76).

Oğuzlar ile Kıpçaklar arasındaki ilişkilerin, inkıraz öncesi süreçte iki tarafın üretim anlayışlarının getirdiği zorunluluklar doğrultusunda gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hudu'dül Alem'in anonim müellifinin aktardıklarına göre Kimek-Kıpçak varlığı ile

Oğuzlar arasında barışın hakim olduğu dönemlerde otlak kullanımı noktasında paylaşımlar sağlanmıştır (Hudu'dül Alem, 2018, s. 54). Bu veri Kimek-Kıpçaklar ile Oğuzlar arasında barış ve savaş dönemlerinin niteliklerini ve iki tarafın dış politikada takındığı tavrı açıklaması bakımından oldukça önemli gözükmektedir. Bu durum mücadelelerin ve savaş dönemlerinin yaşanmış olmasının iki taraf arasında barış süreçlerinin doğuşu noktasında negatif etkiler doğurmadığının en büyük kanıtıdır (Kumekov, 2013, s. 127).

Tarafların üretim anlayışlarının temel gerekliliği olan mera ihtiyacı ve meralarda yaşanan mevsimsel verimlilik farklılıkları uzun süren düşmanca tavırların takınılmasının önündeki en büyük engel olarak görülmektedir.

X. yüzyıl itibariyle Oğuz varlığının bölgede sahip olduğu saha oldukça geniş ve verimli bir kara parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Malum hakimiyet Arap coğrafyacılarının eserlerinde sık sık “Guz Bozkırı” ifadesini kullanmasının ana nedeni olmuştur. Kimek-Kıpçaklar ile Oğuzları ayıran coğrafi sınırlar ise eldeki veriler ışığında ancak Ulutav Dağı ile Kengir Nehri dolaylarına yerleştirilebilir gözükmektedir (Ahincanov, 2014, s. 160).

X. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Kimeklerin batı kolu olarak birçok alime göre federatif yapı içerisindeki bağımsız liderlik teşekküllerini elde etmiş olan Kıpçaklar, güneye doğru siyasi ve demografik bir genişleme içerisine girmişlerdir (Sümer, 2017, s. 132). Kıpçakların bu tarih itibariyle genişleme kat etmesi muhtemel suretle bölgede X. yüzyıl itibariyle başlayan sert siyasi iklim ile bağlantılı olmalıdır (Agacanov, 2019, s. 228).

X. yüzyıl itibariyle Çin'in kuzeyinde varlık gösteren Kıtay siyaseti İç Asya tarihinin en kaotik atmosferlerinden birinin meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Kun, Kay ve Şari gruplarının maruz kaldığı itici Kitan tazyiki Hazar Denizi'nin doğu kıyılarında varlık gösteren siyasi süreci derinden etkilemiştir (Vasary, 2016, s. 236). Bu durum Kıpçak tazyikinin güney ve batı yönlü olarak etkisini göstermesinin en önemli nedeni olmuştur (Kurat, 2019, s. 73).

X. yüzyıl itibariyle Oğuzların içerisinde bulunduğu durum özetle, doğu kaynaklı göçebe hareketin itici gücüyle kuzeyden sıkıştıran Kıpçakların ve güneyde isyankar tavırlar ile siyaseten güçlü bir toplumsal baskı yaratan Selçukluların arasında kalmış olmasıyla açıklanabilir. (Pritsak, 1996, s. 10). Bölgeye sürekli olarak gerçekleşen Kıpçak akınları

mücadeleye girdiği ve nihayetinde onların Harezm ile Horasan dolaylarına sıkışmalarını sağladığı anlaşılmaktadır (Agacanov, 2019, s. 233).

Kıpçakların gerçekleştirdiği istila hareketi İslam medeniyetinin sınırlarının kuzey yönlü genişlemesi ile aynı zamana tekabül etmektedir. Yaklaşık üç asırlık bir zaman diliminde kuzey yönlü ilerleyişini duraklatmış olan İslam inancının bu dönemde genişleme kat etmesi Oğuz gruplarının güneye sıkışmaları ile beraber İslamlaştıklarını ortaya koymuştur (Banguoğlu, 1959, s. 7).

1030 yılında etkisini arttırmış olan Kıpçak baskısı 1064 yılına kadar sürmüş ve Peçenek ile Oğuz gruplarının bir zincir şeklinde Karadeniz'in kuzey dolaylarına doğru yönelmelerine sebebiyet vermiştir (Kurat, 2019, s. 73). Arap coğrafyacılarının uzun bir müddettir yerleşime açık olmayan Mangışlak Yarımadası'nda Oğuzların yerleştiğine dair aktardığı veriler bu aksiyon durumu ile ilgili olmalıdır. Gelişen siyasi atmosfer çağdaş coğrafyacıların literatüre eklediği "Guz Sahrası" kavramının, X. yüzyıl itibarıyla yerini "Deşt-i Kıpçak" adına bırakmasına sebebiyet vermiştir (Barthold, 2019, s. 94). Kaşgarlı'nın organize ettiği harita bu durumun boyutunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre Kıpçaklar, Oğuz Çölü'nü ve Sir Derya'nın aşağı dolaylarını neredeyse tamamen ele geçirmiştir (Sümer, 1972, s. 58-59). Keza Kaşgarlı'nın, Kıpçakları Aral Gölü ve Kuzey Hazar coğrafyasının sakinleri olarak aktarması malum istilanın başarısını net bir şekilde gözler önüne sermektedir (Agacanov, 1998, s. 78).

Neticede İç Asya'da gerçekleşen kaotik atmosfer ve Kıpçakların yayılmacı politikaları sonrası Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasi hayatı son bulmuştur. Bu tarihten sonra Oğuz bakiyelerinin bir kısmının Karadeniz'in kuzey hattı boyunca batıya göç ettiği ve Doğu Avrupa siyasetinin önemli bir kısmını işgal ettiği; diğer bir kısmının Cend'e daha sonra Horasan'a ve nihayetinde Anadolu'ya Selçuklu egemenliğinde geçiş yaptığı ve geride kalanların ise Karacuk, Mangışlak ve Seyhun dolaylarında varlıklarını sürdürdüğü görülmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 155). Nasır Hüsrev'in aktardıklarına göre geride Yabgu Devleti sınırları içerisinde kalan Oğuzlar (Sümer, 1972, s. 59) Karluk, Karahıtay ve diğer birçok kabilenin bakiyeleri gibi yeni otorite Kıpçaklar ile etnopolitik bir kaynaşma yaşayıp varlıklarına devam etmiştir (Agacanov, 1998, s. 82).

Kaynaklardaki kıt ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla son Oğuz Yabgusu, Tuğrul ve Çağrı Beyler ile girdiği mücadelelerle meşhur Cend hakimi Şah Melik'in babası Ali Han'dır (Kafesoğlu, 1998, s. 154). Nitekim destansı bakiyelerde Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasi inkırazı Selçuklu varlığının güçlü doğuşu ile pekişmiş olarak görülmektedir. Selçukluların bölgede önemli bir güç olarak varlık göstermesinin ardından başlangıçta Oğuz Yabguları ile olan sorunları dolayısıyla “*karegüci*”, çadircı nitelikleri olduğunu ortaya koyan küçültücü ifadeler, ile anılırken sonradan zaferlerinin büyüklüğü ve adaletleri ile tanınan Kınık boyuna mensup kutsal kişiler olarak anılmışlardır (Turan, 2008, s. 78-79).

Oğuz Yabgu Devleti'nin inkıraz tarihi ile ilgili net veriye ulaşmak ancak XI. yüzyıl itibariyle bölgede var olan yeni siyasi atmosferin analizi ile mümkündür. Bölgede Samani varlığının gücünü yeniden tahsis etmek amacıyla faaliyet gösteren İsmail b. Nuh'un Selçuklu Oğuzlarından yardım talep etmesi Oğuz Yabgu Devleti'nin bu olayın cerayan ettiği 1003 tarihi itibariyle siyasi arenadan silindiğini ve Selçukluların etnik bağları itibariyle onların varisi olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır (Sümer, 2007, s. 425-430).

2.3. SELÇUKLULAR VE KIPÇAKLAR

2.3.1. Selçuklu Siyasetinin Doğuşu

Selçuklu siyasetinin erken temelleri akademinin birçok kesimi tarafından ortaya konulmuş olan önemli çalışmalarda çelişkili ifadelerle kendisine karşılık bulmuş durumdadır. Selçukluların bağımsız bir siyasi teşekküle sahip olma yolunda attığı güçlü adımların öncesinde bölge siyasetinin hangi güçlü unsuru içerisinde kendisine yer bulduğu, malum tartışmaların ana bilinmezi olarak karşımıza çıkmaktadır (Sümer, 2017, 136).

Selçukluların bağımsız niteliklerine erişmesi noktasında temel atılımların gerçekleşmesini sağlayan siyasi ve etnik köklerin ana kaynağı niteliğindeki Selçuk Bey'in babası Dukak'ın, bölge siyasetindeki rolünün hangi güçlü teşkilat içerisinde konumlandığı önemli bir tartışma olarak karşımıza çıkmaktadır (Artomonov, 2008, s. 540). Bu noktada açıklığa kavuşturulması gereken ana husus Oğuz Yabguları ile Hazarlar arasındaki siyasi ilişkinin boyutu olmalıdır.

Togan ortaya koyduğu araştırmalarda Oğuz Yabgu Devleti'ni *Hazar Oğuzları* olarak aktarıp Hazar Kağanlığına bağlı bir vasal olarak görmüş ve Oğuz Yabgusunu Hazar Kağanının meliki olarak aktarmıştır (Togan, 1982, s. 184). Sümer ise Oğuzların Hazarlara tabi olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Sümer'e göre Hazarlar ve Oğuzlar arasında X. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle karşımıza çıkan rekabet malum vasallık durumunun karşısında duran en büyük engel olarak görülmüştür (Sümer, 2017, s. 149).

Erken dönem Selçuklu tarihi ile ilgili tartışmalı olarak görülen bir diğer husus ise Dukak'ın hangi siyasi çevreye hizmet ettiği ile ilgilidir. Burada da Togan'ın, Dukak'ı Hazar siyasetinin önemli bir parçası olarak kabul ettiğini görmekteyiz (Togan, 1982, s. 184). Bu durum da akademinin önemli çevreleri tarafından tehlikeli bulunmuştur (Artomonov, 2008, 539).

Araştırmacıların büyük bir kısmı tarafından kabul gören genel unsur Oğuz Yabgu Devleti ile Hazarlar arasında herhangi bir siyasi aidiyetin olmadığı yönündedir (Sümer, 2017, s. 149-150). Bu doğrultuda Dukak, Oğuz Yabgu Devleti'nin önemli bir Subaşı olarak tanınan ve siyasi varlığı ile bölgede karşılık bulan önemli bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır (Köymen, 2017, s. 28). Dukak'ın vefatı üzerine babasının itibarı ve sahip olduğu yetenek dolayısıyla genç Selçuk Bey Oğuz Yabgusu tarafından Subaşı olarak görevlendirilmiştir (Merçil, 2018, s. 52). Çok geçmeden Yabgu ile Selçuk Bey arasındaki güçlü bağ zayıflamaya başlamış ve iki taraf karşı karşıya gelmiştir. Yabgu ve Selçuk Bey arasındaki ilişkilerin negatif bir hal almasının sebepleri birçok kaynakta farklı şekilde yorumlanmıştır. Bazı kaynaklar Selçuk Bey'in Yabgu'nun yerine geçme amacı ile hareket etmesini ana neden olarak ortaya koyarken (Köymen, 2017, s. 28) bazı kaynaklar ise Yabgu'nun devlet ileri gelenleri ve Hatun tarafından Selçuk Bey'e karşı kışkırtıldığı görüşünü ortaya koymaktadır (Artomonov, 2008, s. 539-540). Malum sebeplerden ötürü Yabgu'nun olası saldırısına maruz kalmak istemeyen Selçuk Bey mahiyetindeki kuvvetlerle beraber Cend şehrine göç etmiştir. Selçuk Bey ve mahiyetinin bölgeye yaptığı muhaceretin siyasi taraflarının yanı sıra yaşanan otlak sıkıntısı, nedenleri bugüne ulaşmamış iç karışıklıklar ya da Yazır ve Kınık boyu arasındaki çekişmeler ile ilgili olma ihtimali de karşımıza çıkmaktadır (Piyadeoğlu, 2020, s. 16-17).

Reşideddin'e göre, Selçuk Bey'in yüz yıl kadar hayatını sürdürdüğü Cend topraklarında kendisinde sonra temellerini attığı siyasetin sürdürülmesini sağlayacak beş çocuğu Dünya'ya gelmiştir. Bunlar: İsrail, Mikail, Musa, Yusuf ve Yunus adlarına sahiptir (Atagariev, 1997, s. 943). Selçuk Bey'in Cend şehrine gerçekleştirdiği muhaceret ile beraber Selçuklu Devleti'nin bağımsız teşekküllerinin sağlanması yolunda önemli temeller atılmıştır.

2.3.2. Oğuz Yabgu Devleti ve Selçuklular

Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu itaati altında her geçen gün hayatını tehlikeye atacak olması emrindeki 1000 süvari, 1500 deve ve 50 bin koyun ile büyük bir muhaceret başlatmasına sebep olmuştur (Artomonov, 2008, s. 540). Malum sayı farklı kaynaklarda deve ve koyun kalemlerinde değişiklik göstermese de süvari sayısı bazı müellifler tarafından 100 olarak aktarılmıştır (Köymen, 2017, s. 29).

Yaşadığı siyasi problemlerin ardından Selçuk Bey'in önünde diğer Türk göçebelerinde olduğu gibi iki seçenek bulunmaktadır. Ya batı yönlü göç zincirinin bir parçası olup, sonuçları siyaseten yok edici olma ihtimali yüksek bir serüvene atılacak ya da güney yönlü bir muhaceret gerçekleştirip dönemin en önemli coğrafyalarından birinde, İslam sınırında, siyasi bir varlık mücadelesi verecektir. İkinci seçeneğin mevcut birikim itibarıyla daha az bilinmeze sahip olması ve taşıdığı zengin nitelikler Selçuk Bey ve ahvalinin Yenikent'ten Cend'e olan göçünün ana nedenini ortaya koymuştur (Köymen, 2018, s. 10-12).

Selçuk Bey'in Cend'de siyasi bir varlık gösterme durumu doğrudan Oğuz Yabgu Devleti'nin düşmanlığını kazanmak anlamı taşımaktadır (Piyadeoğlu, 2020, s. 18). Bu durum, Selçukluların yeni siyasetlerinde kendine güçlü bir müttefik arayışını mecbur kılmıştır. Bu doğrultuda güneylerinde bulunan İslam medeniyetinin dostluğunu kazanmak; güney sınırlarını güvence altına almak ve bölgedeki siyasi varlıklarını pekiştirmek açısından bir fırsat olarak görülmüştür (Köymen, 2017, s. 29). Böylece gelecekte Türk-İslam Medeniyeti'nin siyasi varlığını, liderlik vasfı ile kontrol edecek olan Selçuklu-İslam birlikteliğinin temelleri siyasi kaygıların birleştirici etkisi doğrultusunda atılmıştır. Bu durumun en önemli kanıtı Bar Habreaus tarafından aktarılmıştır. Selçuk Bey'in söylediği rivayet edilen veriye göre: *“Biz yaşamak istediğimiz bu ülke halkının dinini kabul etmeliyiz.*

Eğer, onların törelerine uymazsak kimse bize yüz vermez, biz de tek başımıza kalmaya mahkum oluruz.”(Divitçioğlu, 2000, s. 72).

Selçuk Bey’in mahiyeti ile İslamlaşması Oğuz Yabgularına karşı verilen mücadelenin siyasi anlamının dini temellere evrilmesine sebep olmuştur. İki taraf arasındaki mücadele boylar arasında da yıllarca sürececek çekişmelerin fitilini ateşlemiştir. Eski Türk dini inancına sahip Yazır Boyu ile Kınıklar arasındaki gelecekte de devam edecek rekabetin ana sebebi bu tarihten sonra yaşanan derin dini ayrışmalar olmalıdır. Bu rekabetin temelleri o kadar güçlü atılmıştır ki iki Oğuz Boyunun İslamlaşması sonrasında dahi ilişkiler oldukça gergin bir üslup ile sürdürülmüştür (Turan, 2008, s. 76-77).

Selçuk Bey’in bölgede üstlendiği rol İslami inancın egemenliği sonrası farklı bir çerçeveye bürünmüştür. Selçuk Bey Oğuz Yabgusunun bölgedeki Müslümanlardan aldığı verginin ödenmesi noktasında büyük bir engel haline gelmiştir. Kafire vergi ödenmesinin caiz olamadığını ileri sürerek bölge ahalisinin ekonomik bir yükün altından kurtulmasını sağlamıştır. Bu durum halkın desteğini kazanmasını ve bölgede müstakil bir beylik olmasını sağlayan ana etken olarak karşımıza çıkmaktadır (Merçil, 2018, s. 52). Oğuz Yabgu Devleti zamanla İslami bir kimliğe bürünmüş olsa da Selçukluların göçebe Müslümanlar üzerindeki egemenliğini uzun bir müddettir sağlamış olması, mevcut dengelerin değişmesinin önüne geçmiştir (Sevim&Merçil, 2020, s. 14).

Oğuz kitlelerinin İslamlaşma süreci net bir tarih ile tespit edilemeyecek muğlak ifadeler ile karşımıza çıksa da X. yüzyıl itibariyle Oğuz unsurların İslami bir kimliğe büründüğü aşıkardır (Taşağıl, 2021, s. 217).

Selçuk Bey’in üstlendiği rol yalnızca İslami nitelikleri olan grupların kahramanlığı ile sınırlı değildir. Diğer taraftan Oğuz Yabgu Devleti’nin sahip olduğu itaati zayıf boylardan oluşan federatif yapı, Selçuk Bey için büyük bir fırsat doğurmuştur. Selçuk Bey kısa sürede malum coğrafyada Oğuz Yabgularına karşı isyankar ve aykırı nitelikler taşıyan toplulukların sığınacağı güvenli bir liman haline gelmiştir (Agacanov, 2019, s. 228). Oğuz Yabgusunun bölgeye gerçekleştirdiği seferlerde Selçuk Bey ve mahiyetinin başarılı sonuçlar elde etmesi bölgedeki varlıklarının çevre topluluklar tarafından kısa sürede kabul görmesine vesile olmuştur (Merçil, 2018, s. 52).

Selçuk Bey'in Cend'deki siyasi varlığı, Karahanlılara karşı Samaniler ile kurdukları ittifak ile Selçuklu dış politikasının temellerinin atılmasını sağlamıştır (Sümer, 2009). Bölgede yeni bir siyasi atmosfer şekillenirken, şüphesiz Oğuz Yabgu Devleti'nin malum sebepler dolayısıyla inkıraz süreci içerisine girmiş olması Selçuk Bey önderliğinde aktif bir siyasetin hızlı bir şekilde yükselmesini sağlamıştır (Golden, 2006, s. 255).

Tüm gelişmeler Oğuz Yabgu iç siyasetinin kaotik yapısı ile ilişkili olduğu kadar dış politikada ortaya çıkan temel belirleyiciler ile de ilgili olmalıdır.

2.3.3. Selçuklu Yükselişine Kıpçak Etkisi

X. yüzyıl itibariyle Çin'in kuzey hudutlarında kurulan Kitan siyaseti sonrası patlak veren göç dalgası Kıpçakların topraklarını güney yönlü genişletmesinin en önemli nedeni olmuştur (Golden, 2003, s. 548-549). Bu dönemde Kıpçakların ve onlara bağlı grupların kuzeyden yarattığı amansız baskı Oğuz Yabgu Devleti'nin dış politikasını meşgul eden ana unsur haline gelmiştir (Agacanov, 2019, s. 232-233). Bu doğrultuda, gerçekleşen Oğuz muhaceretlerinin arkasında yatan ana neden kurucu unsuru Kitan olan Liao Devleti'nin yarattığı tazyik ve buna bağlı olarak gerçekleşen Kıpçak zorlamalarıdır (Golden, 2003, s. 371). Kıpçakların kuzeyden yarattığı baskı yalnızca Oğuz gruplarının batı yönlü muhaceretine sebebiyet vermemiş ayrıca Oğuz Yabgu siyasetinin iç ve dış politikada çeşitli güç zafiyetleri yaşamasına neden olmuştur (Barthold, 2019, s. 93).

Oğuzların iç politikada X. yüzyıl itibariyle yaşadığı problemler, dış politikada patlak veren Kıpçak tazyiki ile birleşince merkezi otoritesi zayıf Yabgu Devleti için son kaçınılmaz olmuştur (Kafesoğlu, 1998, s. 154-155). XI. yüzyıl itibariyle Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasi hakimiyetini sonlandırmış olması bölgedeki siyasi iklimin bazı yeni oyun kurucular ile organize olmasının önünü açmıştır. Pek tabi bunların başında Selçuklular gelmektedir (Merçil, 2018, s. 52).

Selçuklu varlığının bağımsız siyasi teşekküllerini sağlama noktasında elde ettiği fırsat anlaşılacağı üzere doğrudan Kıpçakların kuzey yönlü baskıları doğrultusunda ortaya çıkmıştır (Banguoğlu, 1959, s. 4.). Oğuzların Kıpçaklar ile girdikleri mücadelelerde başarısız sonuçlar alması Selçuk Bey önderliğindeki göçebe Müslümanlar ve Yabgu'ya karşı aykırı tavırlar takınmış olan isyankar kitleleri bir araya getirmiştir (Agacanov, 2019, s.

228-234). Nihayetinde kuzeyde Kıpçakların sınır ihlalleri ile mücadele eden Oğuzlar güneyde yeni ve güçlü bir siyasetin doğuşuna engel olamamıştır. Pek tabi bu noktada Selçuk Bey önderliğindeki orduların Oğuz ordularına karşı verdiği başarılı mücadelelerin göz ardı edilmemesi gerekir (Köymen, 2017, s. 30). Oğuzların malum atmosfer içerisinde siyasi varlıklarını sürdürmesi mümkün olmayınca kendilerini bölgede zayıf grupları süpüren tehlikeli göç girdabının içerisinde bulmuşlardır. Bu doğrultuda XI. yüzyıl itibariyle Oğuz Yabgu Devleti'nin bakiyelerinin yaşadığı coğrafyaların tespiti ancak malum göç dalgasının güzergahlarının tespiti ile mümkün görülmektedir (Agacanov, 2020, s. 258).

Tüm bu gelişmeler doğrultusunda Selçuklu siyasetinin bölgedeki güçlü yükselişi ile Kıpçakların güney yönlü siyasi hakimiyetinin genişlemesi durumu birbirinden bağımsız değerlendirilemeyecek unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.4. Bağımsız Selçuklu Siyaseti ve Kıpçaklar

Selçukluların İslamiyet'i kabulü ile beraber elde ettiği siyasi güç, bölgede oluşacak yeni dengelerin taraflarını belirleme noktasında oldukça büyük önem arz etmektedir. Bu tarihten sonra Kıpçaklar ile Selçuklular arasındaki ilişkiler çoğunlukla dini inançların ortaya koyduğu zaruriyetler çerçevesinde gelişme göstermiştir.

Selçukluların İslamlaşması ile bölgede İslam varlığının üç yüz yılı aşkın bir süredir yaşadığı duraklama kuzey yönlü bir gelişim sağlamıştır (Banguoğlu, 1959, s. 7). İslam'ın gelişimi bölgede kısa sürede büyük bir ivme kazanmış olsa da Kıpçaklar İslami temaslarda bulunma noktasında oldukça katı bir tavır takınmıştır (Sevim&Merçil, 2020, s. 15).

Selçukluların Buhara dolaylarında hakimiyetini genişletme çabalarının başlangıcı, Selçuklu siyasetinin Mikail Bey önderliğinde belirli bir süre varlık gösterdiği döneme tekabül etmektedir (Atagariev, 1997, s. 944). Mikail Bey, Selçuklu Devleti için siyasi organizasyonun bölgede güçlü bir teşkilatlanmaya erişini sağlayan Tuğrul ve Çağrı Beylerin babası olarak karşımıza çıkmaktadır (Piyadeoğlu, 2020, s. 19). Ayrıca Mikail Bey dönemi bölgedeki Kıpçak-Selçuklu sürtüşmelerinin temelini atıldığı bir dönem olarak çalışmamız açısından büyük önem taşımaktadır. Türklere karşı girişildiği anlaşılan bir mücadele sırasında Mikail Bey'in malum ölümü, Kıpçaklar ile Selçuklular arasındaki temeli inanç farklılıklarına dayanan siyasi çekişmenin bir sonucu olmalıdır (Sümer, 1972, s.

67). Soydaşları tarafından Mikail Bey'in öldürülmesi yetim kalan Tuğrul ve Çağrı Beylerin Selçuk Bey tarafından yetiştirilmesini sebep olmuş ve bu durum Selçukluların bölgedeki hakimiyetini sağlarken izlenilecek politikanın temellerinin atılmasını sağlamıştır. Mikail Bey'in Selçuk Bey'den sonra hayatını kaybettiğine dair yorumlar yapılmış olsa da tarihi veriler bu teorilerin gerçeği yansıtmadığını ortaya koymaktadır (Turan, 2008, s. 68).

1009 yılında Selçuk Bey'in Cend'de vefatı üzerine devlet organizasyonu büyük oğlu Arslan Yabgu'nun otoritesi altına girmiştir. Bu dönem Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasi varlığının sona erdiği, Selçuklu varlığının dış politikada bölgedeki siyasi varlığını özellikle Karahanlı-Samani mücadeleleri doğrultusunda kanıtlamaya çalıştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır (Özaydın, 1991). Kıpçaklar ise malum dönemde belli aralıklarla Harezm'in kuzeydoğu dolaylarına yayılım göstermeye başlamış ve 1030 yılı civarına kadar sürecek önemli bir gelişim sürecinin temellerini atmıştır (Ahincanov, 2014, s. 177).

Bu tarihten sonra iki taraf arasındaki doğrudan temaslara Selçuklu hakimiyetini pekiştiren Çağrı Bey döneminde rastlamaktayız. Dedeleri Selçuk Bey'in vefatından sonra Cend'deki varlıkları anlamsız olan Tuğrul ve Çağrı Beyler onları bölge siyasetinde önemli bir konuma getirecek olan Maverâünnehir yolculuğuna çıkmıştır. Neticede Arslan Yabgu ile olan bağların zayıflaması devletin üç ana kitle halinde bölünmesine neden olmuştur. Bu siyasi ayrılık Arslan Yabgu taraftarlarının Yabgulular; Yusuf Yınal (Selçuk Bey'in oğlu) taraftarlarını Yımallılar; Tuğrul ve Çağrı Bey taraftarlarını Selçuklular olarak parçalamıştır (Piyadeoğlu, 2020, s. 20). Selçuklular ile Kıpçaklar bu tarihten sonra Çağrı Beyin Karahanlılar, Gazneliler ve Harezm üzerindeki faaliyetleri sonrası karşı karşı gelmiştir. Bölgenin zararlı unsurlarını bastıran Çağrı Bey, Harezm hakimini kontrol altına alıp cezalandırdıktan sonra bölgede siyasi varlık gösteren Kıpçak reisi ile pozitif ilişkiler kurmuş ve onun İslamlaşmasını sağlamıştır (Ayan, 2014, s. 35; Sümer, 1972, s. 92). Kıpçaklar ile Selçuklular arasındaki malum ilişkinin gelişimi Çağrı Bey önderliğindeki Selçuklu siyasetinin Harezm hakimiyetini sağladığı döneme tekabül etmektedir (Taneri, 2019, s. 14-15).

Sultan Alparslan döneminde Kıpçaklar ile Selçuklular arasındaki ilişkiler yeniden dini farklılıkların doğurduğu siyasi ve ekonomik bazı çekişmeler doğrultusunda gerçekleşmiştir (Merçil, 2018, s. 59). I. Gürcistan ve Ermenistan seferinden sonra Sultan Alparslan

hakimiyeti içerisindeki ticari faaliyetleri tehlikeli hale getiren Türkmenlere karşı önemli bir sefere girişmiştir. Sultan Alparslan'ın Nizamülmülk'e yazdığı mektupta tehdide sebep olan Türkmen kitlelerinin bölgedeki faaliyetlerinde kafir unsurlar ile sık sık ilişkiler kurduğunu vurgulamıştır (Köymen, 2016, s. 41). Sultan Alparslan 1065 yılında devlete ait işlerini yoluna koyar koymaz, Türkmen, Kıpçak ve Cazıglara karşı harekete geçmiş ve Mangışlak dolaylarına varınca bölgedeki malum kuvvetlerin organize ettiği yaklaşık 30.000 kişilik orduyu bozguna uğratmıştır (Turan, 2008, s. 159).

Sultan Alparslan'ın seferi Kıpçak grupların içerisinde bulunduğu siyasi yapının demografik yansımalarını tespit noktasında oldukça büyük önem arz etmektedir. Seferin yapıldığı Üst Yurd ve Mangışlak dolayları bu tarihte Kıpçaklar ile Türkmenlerin politik bir birliktelik oluşturarak ticari vasıflar üstlenmek adına önemli mücadeleler verdiği bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır (Sümer, 1972, s. 100). Malum sefer Sultan Alparslan'ın merkezîyetçi politikasını korumak üzere takındığı tavrı açıkça ortaya koyan örneklerden biri olarak görülmektedir (Köymen, 2016, s. 41).

Alparslan'ın seferi sonrası bölgede bulunan Kıpçak ve Türkmen gruplar Selçuklu ordusunun tazyikine dayanamayıp denizdeki bir adaya, Mangışlak'a geçiş yapmıştır. Bölge sakinlerinin Mangışlak üzerine yaptığı muhaceret; paralarının, kadınlarının, çocuklarının ve hayvanlarının geride kalmasına neden olmuş ve bu unsurlar ile maddi bakiyeler Selçuklu ordusunun eline geçmiştir (Ayan, 2009, s. 108-109). Sultan Alparslan bölgede siyasi varlık gösteren Kıpçak boyu Cazıgların reisi Kafşıt-Kafşut'u itaat altına almış ve kışı orada geçirerek hakimiyetini pekiştirmiştir (Kırzioğlu, 1992, s. 70). Kıpçak reisinin itaati sağlandıktan sonra bölgedeki siyasi aksiyon Selçuklu vasalı olmak şartıyla yeniden malum reise bırakılmıştır. Bu durum Sultan Alparslan'ın vasal beylik ve devletlere karşı uyguladığı politikayı ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Diğer taraftan Mangışlak ve Üst Yurd dolaylarındaki Kıpçak varlığının bağımsız niteliklerini kaybetse de siyasi varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Köymen, 2016, s. 41).

Kıpçaklar ile Selçuklular arasındaki temaslar bu tarihten sonra Selçukluların Harezm ve Üst Yurd'daki varlıklarına bağlı vasal bir statüde gelişmiştir. Özellikle bu tarihten sonra Kıpçak bahsi Melikşah döneminde Nizamülmülk'ün Türkmenler üzerindeki politikalarının bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Nizamülmülk Türkmenlerin itaatkar bir terbiye ile

kontrol altına alınmasını ve diğer memlûk (askeri kul) unsurlar gibi kullanılmasını planlamaktadır. Bu noktada vurgulamak gerekir ki Türkmenlerin aslında Kıpçaklar gibi Selçuklu ordusuna kazandırılması ve memlûk olarak Selçuklu gücünün önemli bir parçasını organize etmeleri planlanmıştır (Sümer, 1972, s. 109). Neticede Kıpçaklar özellikle Nizamülmülk'ün politikaları doğrultusunda gücünden faydalanılan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kıpçak unsuruna Selçuklu tarihi içerisinde daha sonra Sultan Melikşah ile hükümdarlığının ilk dönemlerinde mücadele ettiği amcası Kavurd arasındaki çekişmeler sırasında rastlamaktayız. Kavurd'un infazını gerçekleştiren kişinin Kıpçak Türkü olma ihtimali kaynaklardaki ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. Malum infazı gerçekleştiren Kıpçak'ın Selçuklu itaatine nasıl girdiği ise tartışma konusudur. Bu noktada karşımıza üç ihtimal çıkmaktadır. Malum Kıpçak ya Hazarın doğu yakasından, ya batı yakasından yani Kafkas topraklarından ya da diğerlerine göre daha zayıf üçüncü bir ihtimal olsa da Malazgirt savaşı sırasında Selçuklu saflarına geçen Kıpçak kitleleri arasından Selçuklu siyasetine katılmış olmalıdır (Ayan, 2009, s. 111-112).

Kıpçak unsurunun Selçuklu Devleti ile olan temasları içerisinde önemli bir konumda yer alan diğer bir isim ise Harezm bölgesinde gösterdiği mücadeleler doğrultusunda karşımıza çıkan Ekinci b. Koçkar'dır. Sultan Melikşah döneminde Harezm bölgesi doğrudan saray teşkilatında yer alan Taştdarlık makamının idaresi altına verilmiştir. Bu doğrultuda Harezm idaresine sahip olan Melikşah'ın Taştdarı Anuşigin, fiilen bölgeyi yönetmek yerine vekaleten valiler atamıştır. Melikşah'ın ölümünden sonra Harezm dolaylarında yaşanan karışıklıklar sırasında Ekinci b. Koçkar adlı Kıpçak kökenli bir valinin bölge aksiyonunda önemli roller üstlendiği görülmektedir (Kafesoğlu, 1992, s. 37; Taneri, 2019, s. 15). Ekinci b. Koçkar'ın Harezm'deki hakimiyeti, Selçuklu Devleti içerisindeki taht mücadeleleri ile farklı bir seyir izlemeye başlamıştır.

Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından veliaht Berkjaruk ve I. Mahmud'un annesi Terken Hatun arasındaki mücadeleler Selçuklu tahtının yeni sahibinin ve hatta Selçuklu siyasetinin teşkilatlanma esaslarının belirlenmesi bakımından oldukça büyük önem arz etmektedir (Merçil, 2018, s. 66). Melikşah'ın ölümü sonrası önce Mahmud ile daha sonra ise kardeşleri Sancar ve Mehmed ile önemli mücadelelere girecek olan veliaht Berkjaruk (Köymen,

2017, s. 76) verdiği savaşlar sırasında Kıpçak kökenli Ekinci b. Koçkar'dan yardım istemiştir (Sevim&Merçil, 2020, s. 151). Malum birliktelik Ekinci b. Koçkar'ın Berkyaruk tarafından Harezim valisi olarak atanması ile itaat boyutuna ulaşmıştır (Turan, 2008, s. 227). Ekinci b. Koçkar Berkyaruk'a destek olmak amacıyla emrindeki 10 bin kişilik kuvvet ile Horasan dolaylarına doğru hareket geçmişse de burada Ekinci'nin hareketini tehdit olarak algılayan emirler tarafından öldürülmüştür (Sevim&Merçil, 2020, s. 151). Görüldüğü gibi Kıpçak varlığı, Harezim dolaylarında yüksek bir siyasi karşılık ile Selçuklu veraseti doğrultusunda gerçekleşen mücadelelerde karşımıza çıkmaktadır.

Bu tarihten sonra Selçuklu siyasetine Kıpçak etkisini dolaylı da olsa Sultan Sancar döneminde görmekteyiz. Sultan Sancar'ın esir alınması ile mükellef Oğuz gruplarının Sır Derya'dan Maverâünnehir'e inmelerini sağlayan tazyikin Kıpçaklar dolayısıyla gerçekleştiği ihtimalen karşımızda durmaktadır (Sümer, 1972, s. 113).

Harita 7. Büyük Selçuklu Devleti Toprakları (<https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuklular>)

Selçuklular ve Kıpçaklar arasındaki temaslar erken dönemde Oğuz Yabgu Devleti'nin bölgedeki siyasi varlığı doğrultusunda dolaylı bir şekilde gelişmiştir. Selçukluların, Yabgu Devleti'nin hakimiyetini sonlandırmasının ardından yaşadığı yükseliş ve İslami inançları dolayısıyla yaşadığı kaygılar, Kıpçak topraklarının güney sınırlarına siyasi bir barikat örme gerekliliğini doğurmuştur. Nihayetinde XI. yüzyıl göçleri ve Kıpçak gruplarının güney yönlü yayılımları, Kıpçaklar ile Selçukluların özellikle Harezm bölgesini merkeze alan siyasi etkileşiminin ana nedeni olmuştur.

2.4. HAREZMŞAHLAR VE KIPÇAKLAR

2.4.1. Harezm Adı ve Taşıdığı Coğrafi Nitelikler

Harezm adının ortaya çıkışına dair en eski yorum Balhan Dağlarından bölgeye muhaceret eden *Harizm* kavmine dayandırılmıştır. Kelimenin etimolojik karşılığı ise Farsça *har* ve *rezm/rizm* kelimelerinin birleşimi üzerine temellenmiştir. Anlam bakımından ise *ateş (har)* ve *odun (rezm)* şeklinde kendisine karşılık bulmuştur. Ayrıca kelimenin Farsça *hurşid (güneş)* ve *hürden (yemek)* gibi kelimelerden türediğine dair yorumlar da ortaya konulan araştırmaların temel dayanağı olarak karşımıza çıkmaktadır (Özaydın, 1997, s. 217).

Harezm topraklarının sınırları, tarihi boyutu esas alınarak kuzeyinde Aral Gölü; güneyinde Horasan; batısında Hazar Denizi; doğusunda Maverünnehir bulunan saha içerisine konumlandırılabilir. Bölgenin yaşam kaynaklarından olan ve Aral Gölü'ne dökülen Ceyhun, Harezm şehirleşmesinin temel esaslarını belirleyen ana faktör olmuştur. Harezm şehirleşmesi temelde iki ana ayrıma tabi olmuş; ırmak ve orman şehirleri olmak üzere üretim anlayışları ve yapılanmaları itibarıyla birbirinden farklı iki tür planlama örneği ortaya konulmuştur (Erdoğan, 2018, s. 310-311).

Türk-Fars kültürünün coğrafi sınırı olarak kabul edilen Ceyhun Nehri'nin aşağı havzasında yer alan Harezm toprakları, çevresindeki çöller itibarıyla doğal korunaklı bir bölge durumundadır. Bu durum dış tehditlerin engellenmesini sağlamakla beraber bölgede hakimiyet kurmuş teşkilatlanmaların genişlemesini engellemiştir (Yıldız, 1993, s. 21). Siyasi gelişimi ve konumu itibarıyla tarih boyunca Harezm hakimiyetine sahip olan hemen

her medeniyet için önem arz eden Gürgeç ve Kat şehirleri merkezi şehirler olarak kabul görür (Usta, 2002, s. 1421).

Ceyhun'un onlarca koldan oluşan su kaynakları ile beslenen Harezm yerleşkeleri, sahip olduğu coğrafi nitelikleri doğrultusunda insan yaşamının arzu ettiği tüm olanaklara sahip ve verimli bir yerleşim sahasıdır. Su kaynaklarının bolluğu ziraata elverişli toprak yapısı ile birleşince bölge halkı hububat üretimi, bağcılık ve pamuk üreticiliği gibi olanaklara sahip olmuştur. Bölgenin hayvancılığa uygun formu, küçükbaş üretimini ve yün ile yünlü ürünler endüstrisinin gelişmesini sağlamıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 31).

Harezm coğrafi esasları itibariyle, siyasi niteliklerinin yükseliş gösterdiği devirlerden önce dahi, ticari varlığı ile bölgede önemli rol oynamış bir saha olara karşımıza çıkmaktadır. İslamın bölgedeki yüksek medeni seviyesi tahsis edilmeden önce göçebe kabileler bölge ticaretinin ana esaslarını şekillendirmiştir. Özellikle batı ve kuzeybatı yönlü ticari girişimleri İtil Bulgarları ve Hazarların bölge siyasetine hacim veren girişimlerde bulunmasına vesile olmuştur (Barthold, 2019, s. 48). Hazar ile Harezm arasındaki bağ zayıf bir gerçeklik payına sahip olsa da Tolstoff tarafından dini, kültürel ve siyasi bir takım bağlantılar ile güçlendirilmeye çalışılmıştır (Artomonov, 2008, s. 368-373). Bu noktada şüpheye mahal vermeyecek ana unsur ise Hazar-Harezm ticaretinin Kırım'dan Çin'e uzanan ticari transferin ana noktası olduğudur (Özcan, 2020, s. 231). Harezm, malum güzergahtaki kıymetli konumunun yanı sıra İslam ticaretinin en önemli sevkiyat noktalarından biri olmuş ve Müslümanların sahip olduğu ürünlerin kuzeye transferini gerçekleştiren ana sevkiyat noktası halini almıştır (Golden, 2006, s. 126). Harezm'in Doğu ile Batı ticaretinin geçişini sağlayan önemli bir merkez olması, iç pazardaki ekonomik etkileşimin yüksek bir seviyeye taşınmasını ve ayrıca bölge halkının üretken rollerinin gelişmesini sağlamıştır (Erdoğan, 2018, s. 314).

2.4.2. Harezm'in Siyasi Atmosferinin Şekillenmesi

Harezm bölgesinin siyasi varlığı ile ilgili çıkarımlarda bulunabileceğimiz en eski bilgilere Herodot'ta rastlamaktayız. Herodot'a göre Harezm halkı Amu Derya dolaylarında *Horasmia* adı verilen bir başkent üzerinde yaşamaktadır (Togan, 1987, s. 240-241). Türk tarihinin aydınlatılmasında önemli roller oynayan Arap kaynaklarından aldığımız bilgilere

göre ise Harezmi bölgesindeki Türk varlığı en erken I. Göktürkler dönemine tarihlenmektedir (Ata, 2016, s. 11).

Harezmşah söylemi İslam öncesi devirlerden İslami hakimiyetin sağlanışına kadar sürmüş güçlü bir bölgesel geleneğin aktarımı olarak karşımıza çıkmaktadır (Barthold, 1997, s. 263-264). Harezmşah adı yalnızca bölgede tahsis edilen bağımsız siyasi yapıların lider unsuru için değil vasal görevler ile bölgede bulunan vali, emir ya da beyler için de kullanılmıştır (Taneri, 1997, s. 228-231). Harezm'in Türk hakimiyeti altında büyük bir imparatorluk merkezi olarak altın çağını yaşaması ve bölgede hakim olan son hanedanlığın Anuştingin Hanedanı olması gibi durumlar Harezmşah adının bugün yalnızca malum siyasi yapı için kullanılmasına sebebiyet vermiştir (Barthold, 1997, s. 265)

Harezm bölgesinde varlık göstermiş ve Harezmşah adı ile nitelendirilen hanedanlıklar, araştırmacılar tarafından kabul gören dört ana döneme ayrılmıştır:

- I- Afrigoğulları Dönemi (...-995)
- II- Me'mun Oğulları Dönemi (995-1017)
- III- Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)
- IV- Anuştingin Oğulları Dönemi (1097-1231) (Kafesoğlu, 1992, s. 33; Merçil, 2018, s. 174).

Harezm bölgesinde siyasi hakimiyetlerini Harezmşah unvanı ile tasdik eden ilk topluluk olan Afrigoğulları, Togan'a göre Eftalit kökenli olmalarına rağmen kendilerini Farsi olarak kabul etmişlerdir. Malum topluluk siyaseten önce Araplara daha sonra ise Samanilere vasal olarak varlık göstermiştir (Togan, 1981, s. 60). Afrigoğulları dönemi Harezm siyasi tarihi içerisinde Sağ Harezm dolaylarının yüksek seviyede olduğu ve Kath şehrinin başkent olarak kullanıldığı tek dönemdir (Taneri, 2019, s. 12). 717 yılında Araplar tarafından bölge hakimiyet altına alınınca, Biruni'nin aktardıkları doğrultusunda III. yüzyılda yaşadığı rivayet edilen Afrig'in sülalesinden olan İskecmülk, bağımsız niteliklerini kaybederek Araplara tabi bir şahlık müessesine sahip olmuştur (Togan, 1987, s. 242).

Sachau'nun Biruni'nin eseri üzerinde yaptığı çalışmalar sonrası ortaya çıkan verilere göre bölgede Afrigoğulları hakimiyetinin yaşandığı erken dönemlerde siyasi egemenlik Göktürklerin elinde bulunmuştur (Ata, 2016, s. 3).

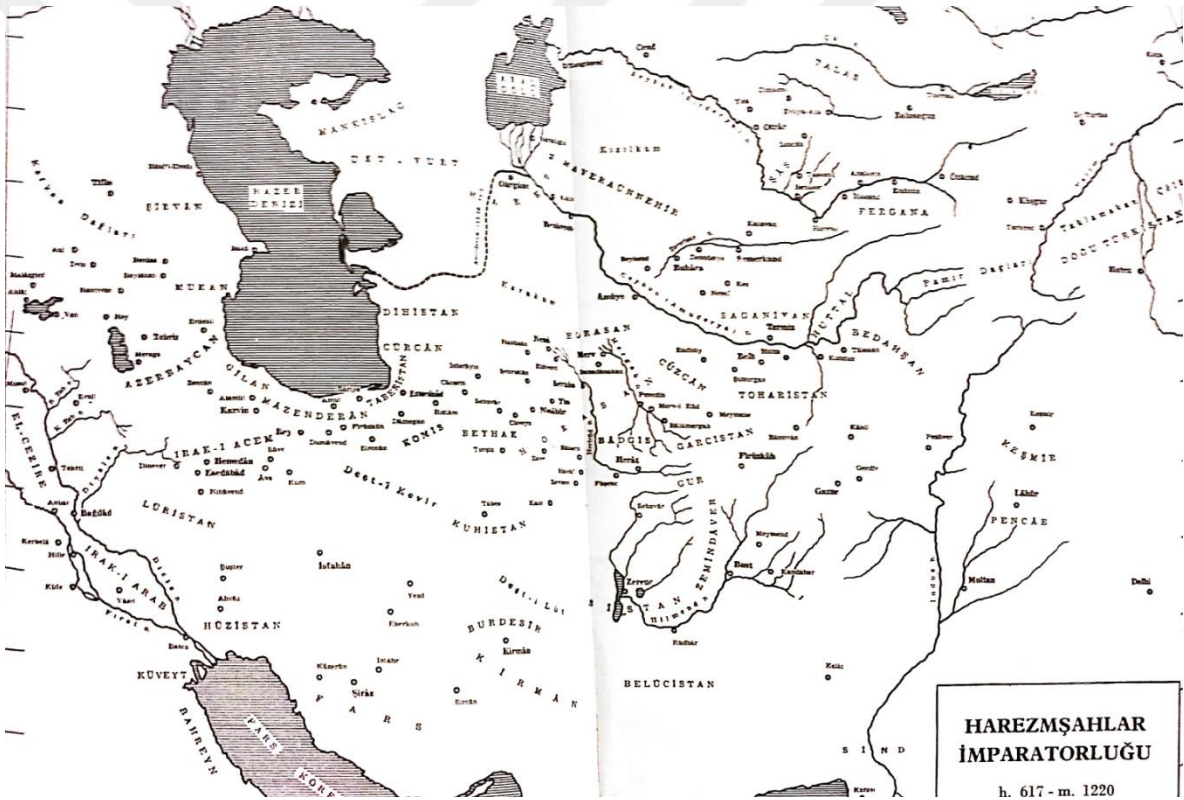
Harezm sahasının Sol dolaylarında özellikle Gürgenç ya da Gürcaniye merkezli bölge, artan ticari hacmi dolayısıyla Samaniler tarafından kendilerine bağlı Abu'l Abbas Me'mun bin Muhammed adlı bir valinin tayini ile idare edilmeye başlamıştır (Togan, 1987, s. 243). 996 yılına gelindiğinde Me'mun Kaht ve ona bağlı sağ Harezm dolaylarını kontrolü altına almıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 33). Bu siyasi atılım ve Kaht şehrinin idaresi ile Me'mun Harezmşah unvanını da üstlenmiştir. Bu tarihten itibaren bölgedeki güçlü siyasi teşkilatlanma Gürgenç ve Kaht gibi şehirlerdeki sosyoekonomik yükselişin temellerini atmıştır (Barthold, 1990, s. 159).

1017 yılına gelindiğinde bölgede etkin bir rol oynamak isteyen Gazneli Mahmud, Harezm bölgesini kontrolü altına almayı başarmıştır (Barthold, 1990, s. 295-299). Harezm'deki ikinci hanedanlığın da siyasi hakimiyetini sonlandırmasının ardından, Gazneli Mahmud tarafından bölgenin idaresi ile görevlendirilen Komutanı Emir Altuntaş ile yeni bir dönem başlamıştır (Barthold, 1997, s. 264). Altuntaş'ın ve Gazneli Mahmud'un vefatlarının ardından Harezm'de hakim olan Harun, Gazne'nin yeni hükümdarı Sultan Mesud'a karşı bölgede siyasi varlıklarını pekiştirmek isteyen Selçuklularla ittifak kurarak muhalif tavırlar içerisine girmiştir. İki taraf arasındaki yaşanan siyasi çekişmeler Altuntaş Hanedanı'nın sonunu getirmiş ve bölgede kesin olarak Cend Meliki Şahmelik denetimli Gazne hakimiyeti tasdik edilmiştir (Taneri, 2019, s. 15-16). Harezm hakimiyetini kaybeden Altuntaş Hanedanı bakiyeleri, Horasan'da Selçuklulara sığınmış ancak beklenen siyasi desteği bulamayınca tarihe karışmışlardır (Kafesoğlu, 1992, s. 34-35).

Altuntaş Hanedanının son varisi Harun ile Gazneli vasalı Şahmelik arasındaki çarpışmalarda, Harun'un tarafında yer alan Selçuklular, Harun'un ölümünden sonra da Şahmelik ile olan mücadelelerine devam etmiştir. Bu mücadeleler sırasında Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından bölgeden uzaklaştırılan Şahmelik hayatını kaybedince Harezm hakimiyeti Selçukluların eline geçmiştir (Kafesoğlu, 1992, s. 36). Böylece Tuğrul ve Çağrı Beyler Selçuk Bey'in ilk yerleşim yeri olan Cend dahil olmak üzere bütün Harezm'e doğrudan sahip olmuştur (Köymen, 2017, s. 139).

Bölgedeki Selçuklu yükselişi uç bölgelerde kendisine karşılık bulacak güvenlik politikalarının temellerinin atılmasını beraberinde getirmiştir. Harezm, Selçukluların doğu sınırlarında doğacak güvenlik zafiyetlerinin önüne geçmeyi amaçladığı önemli politikaların

kendine karşılık bulduğu bir saha olarak görülmüştür (Köymen, 2017, s. 138). Selçukluların Harezm hakimiyetinin esasları, Sultan Alparslan'ın meşhur Mangışlak seferi sonrasında şekillenmiştir (Özaydın, 2002, s. 1400). Mangışlak seferi sonrası dedesi Selçuk Bey'in mezarını ziyaret eden Alparslan daha sonra Harezm'e uğrayarak bölgenin emirliğini oğlu Arslan Ergun'a vermiştir (Köymen, 2016, s. 41). Alparslan ve Melikşah dönemlerinde bölgedeki siyasi hakimiyet sultanların görevlendirdiği valiler tarafından sağlanmıştır. İsimleri ve siyasi nitelikleri hakkında detaylı bilgiye sahip olunmasa da yüksek ihtimal malum valiler yerel reisler arasından görevlendirilmiş olmalıdır (Taneri, 2019, s. 15).

Harita 8. Harezmşah İmparatorluğu (Kafesoğlu, 1992, s. 321-322)

Harezm topraklarında siyasi varlığın bir gelenek olarak yansıdığının ana göstergesi olan Harezmşah unvanını taşıyan son hanedanlığın tahsisi ise Melikşah döneminde gerçekleşmiştir. Sultan Melikşah, taştarı Anuştingin Garcai'yi Harezm bölgesinin mali idaresini sağlaması amacıyla görevlendirmiş ve Anuştingin Hanedanlığının temellerini atmıştır (Özaydın, 2002, s. 1400). İhtimalen Kalaç Türkü olduğu düşünülen Anuştingin

(Kafesoğlu, 1992, s. 336) resmîyette Harezm Valisi unvanı taşımış olsa da bölgedeki hakimiyetini vekil tayin ettiği görevliler aracılığıyla sağlamıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 36-37). Böylece Melikşah'ın taştarı Garcai Anuşigin ile beraber temelleri atılan Harezmşah siyaseti, onun ölümünün ardından bölgeyi doğrudan yöneten ilk Anuşigin, Kudbeddin Muhammed ile yükselişe geçmeye başlamıştır (Çakmak, 2002, s. 1430). Bu tarihten sonra başa geçecek olan Atsız, Tekiş ve Alaeddin Muhammed dönemleri ile beraber Harezmşah siyaseti bölgede önemli bir güç haline gelmiş; kültürel, siyasi ve ekonomik anlamda büyük bir atılım yaşamıştır. Böylece yükselen siyasi güç ve artan Türk nüfusu ile beraber Anuşigin Hanedanlığı Harezm'in Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır.

2.4.3. Harezm'de Kıpçak Varlığının Başlangıcı

Kıpçaklar ile Harezm arasındaki ilişkiler özellikle XI. yüzyıl itibariyle önemli siyasi etkileşimleri beraberinde getiren, politik bazı temaslar çerçevesinde gelişmiş olsa da ilişkilerin erken dönem temellerini oluşturan ana unsur ticari aksiyonlar olmuştur. Kıpçakların henüz Kimek Federasyonu içerisinde federatif bir parça olarak varlık gösterdiği dönemde, güney sınırında bulunan Oğuzlar ile tarımsal ihtiyaçlar dolayısıyla zaman zaman dostça ilişkilerin gelişme gösterdiği görülmektedir (Hudu'dül Alem, 2018, s. 54). Bu temaslar Kıpçak unsurlarının Harezm'in üst dolaylarına doğru erken dönemlerde ulaşım imkanı bulduğunun ana göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimeklerin Harezm bölgesinin ticari aksiyonları ile olan temasları, temel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla göçebe tüccarlar ile gerçekleştirdikleri takaslar ile sağlanmıştır. Üretim anlayışlarının ana unsuru olan Hayvancılık faaliyetleri doğrultusunda sahip oldukları ilkel kürk endüstrisi ellerindeki malların Harezm dolaylarından çıkan ürünler ile takas edilmesini sağlamıştır (Şeşen, 2012, s. 98).

Kıpçakların bölgedeki hakimiyetinin doğuda kurulan Liao Devleti'nin yarattığı tazyikle yüksek bir seviyeye ulaşması ve Kimek Federasyonu içerisindeki konumlarının lider tavırlara sahip olması gibi durumlar, Harezm-Kıpçak münasebetini doğuracak olan sürecin ana unsurları olmuştur (Kumekov, 2013, s. 135). Kıpçakların ait olduğu federatif yapı içerisindeki yükselişi Oğuzların siyasi teşekkülü olan Oğuz Yabgu Devleti üzerinde büyük bir baskının meydana gelmesine neden olmuştur (Golden, 2003, s. 485). Kıpçakların

kuzeyden yarattığı baskı, zayıf merkezi otoritelerinin kontrol edemez hale geldiği Selçuklu kaosu ile birleşince, Oğuzlar için malum dönem sonun başlangıcı olmuştur (Agacanov, 2019, s. 225). Nihayetinde kuzeyden Kıpçak tazyiki, iç siyasette ise Selçuklu ve isyankar kitlelerin asi tavırlarıyla mücadele etmek zorunda kalan Oğuz Yabgu Devleti, XI. yüzyılın başı itibariyle siyasi varlığını kaybetmiştir (Pritsak, 1996, s. 7).

1030 yılı itibariyle Kıpçakların, daha önce Oğuz hakimiyetinde bulunan bazı obalarda ve Aral Gölü'nün kuzeyi ile kuzeybatısındaki topraklarda hakimiyet kurduğu anlaşılmaktadır. Devam eden süreçte Kıpçak akınlarının Aşağı Seyhun dolaylarında etkin olduğu ve Oğuz Yabgu siyasetinin egemenlik sahasını yuttuğu görülmektedir (Sümer, 2007, s. 325-330).

Kimek Federasyonu'nun lider unsuru haline gelip bağımsız siyasi teşekkülleri ile hareket eden Kıpçak kitleleri sahip olduğu savaşçı özellikler doğrultusunda Kazak Bozkırları ve Aral Gölü'nün kuzey dolaylarında güçlü bir hakimiyet elde etmiştir. Hakimiyet alanlarının batı ve güney yönlü genişlemesi XI. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar Sır Derya ve Harezm'in kuzey sahalarına gerçekleştirdikleri yayılmalarını destekleyen ana unsur olmuştur (Ahincanov, 2014, s. 177).

Kıpçakların XI. yüzyıl itibariyle sahip olduğu genişleme onların Harezm ile olan ilk doğrudan temaslarını gerçekleştirmelerini sağlamıştır. Kıpçakların bölgedeki varlıkları ilk defa 1030'lu yıllara Gazne hakimiyetinin temsilcisi olan Altuntaş Hanedanlığı dönemine tekabül etmektedir (Usta, 2002, s. 1422). Beyhaki'nin aktardıkları doğrultusunda elde ettiğimiz veriler Altuntaşlar döneminde Kıpçakların Harezm sınırlarına, 1030 dolaylarında, sokulmaya başladığını açıkça göstermektedir (Ahincanov, 2014, s. 177). Ayrıca Altuntaş hanedanlığının bölgedeki siyasi varlığını korumak ve askeri açıdan varlığını tahsis edebilmek adına Kıpçak unsurlarından gulam sistemi çerçevesinde faydalanmıştır (Erdoğan, 2013, s. 159). Kıpçak Altuntaş ilişkileri Harun döneminde de devam etmiş ve Gazneli Mesud'a karşı girişilen isyankar hareketin gelişiminde Kıpçakların askeri yetilerinden faydalanılmaya çalışılmıştır (Usta, 2002, s. 1422).

Harezm'in Altuntaş Hanedanlığı hakimiyetindeki dönemi son bulunca bölgedeki mücadele Şahmelik ve Selçuklu mücadelesine evrilmiştir. Bu safhada da bölgedeki Kıpçakların Harezm hakimiyetinin tahsisi noktasında önemli roller oynadığı görülmektedir. Tuğrul ve

Çağrı Beyler Şahmelik'e karşı girdiği mücadelede bölgede Kıpçak unsurlarının bir kısmını yanına çekerek güçlü bir ordu organize etmiştir (Ayan, 2014, s. 35).

Kıpçakların Harezm dolaylarındaki varlığı siyaseten en yüksek devrini bölgenin Selçuklu hakimiyeti sonrası egemen hanedanı haline gelen Anuştingin Oğulları döneminde yaşamıştır.

2.4.4. Anuştingin Hanedanlığı ve Kıpçaklar

Harezm bölgesinde Kıpçak etkisinin siyasi ve kültürel olarak en yüksek seviyede hissedildiği dönem Harezm hanedanlıklarının dördüncü dönemi olan Anuştingin Hanedanlığı dönemidir. Sultan Melikşah'ın ibrik ve liğen nezaretinden sorumlu saray teşkilatının önemli unsurlarından taştdar olarak görev yapan Anuştingin, bölgenin mali esaslarının tahsili amacıyla Harezm Valisi olarak görevlendirilmiş ve Harezm topraklarında Anuştingin Hanedanlığının politik varlığının temelleri atılmıştır (Köprülü, 1992, s. 36). Harezmşah Devleti'nin fiili bir güç olarak doğuşu, İran ve Orta Asya siyasetinde etkin rol oynaması Tekiş ve Muhammed dönemi iktidarlarında sağlanmıştır. Malum dönemlerde yaşanan siyasi gelişim Harezmşah unvanının siyasi niteliklerini arttırmış, vasal dereceden devlet teşekküllerine uzanan gelişimin temellerini atmıştır (Barthold, 1997, s. 264).

Selçuklu Devlet teşkilatlanması içerisinde tabi unsurların siyasi modelleri ve merkezle olan ilişkileri her zaman güçlü bir geleneğin sürdürülmesi doğrultusunda gerçekleşmiştir. Hakim olunan sahalardaki teşkilatlanma, vasıtalı yani vasal hükümdar aracılığıyla ya da vasıtasız yani merkezden atanan valiler aracılığıyla sağlanmıştır. Tüm sistem içerisinde Harezmşahlar istisnai bir durum olarak, Sultan Sencer'in vefatının başlattığı sürece kadar, vasıtasız olarak merkezden atanan valiler aracılığıyla yönetilse de malum valililerin bölgede özerk yetkilere sahip olması, onları fonksiyonları itibariyle vasal devlet kategorisine dahil etmektedir (Köymen, 2017, s. 102, 138).

Anuştingin Hanedanlığının siyasi serüveni temelde üç ana başlık altında organize edilebilir görülmektedir. Bu doğrultuda Kudbüddin Muhammed ve Atsız dönemlerini, Selçuklu hakimiyetinin güçlü varlığı ile vasıtasız idarenin sağlandığı; İl Arslan, Sultan Şah ve Tekiş dönemlerini, devletleşme ve siyasi teşekküllerin gerçekleştiği; Alaeddin Muhammed ve Celaeddin Harezmşah dönemlerini ise imparatorluk evresi şeklinde organize etmek mümkün görülmektedir (Kafesoğlu, 1992, s. 23-223).

2.4.4.1. Anuştigin'in Kökeni ve Harezm Hakimiyetinin Esasları

Harezmşah Devleti'nin atası Anuştigin'in kökeni meselesi, akademinin önemli bilinmezlikleri arasında karşımıza çıkmaktadır. Cüveyni'nin aktardıklarına göre Anuştigin, Selçukluların önde gelen karakterlerinden Bilge Tegin tarafından Garcistan'dan satın alınmış ve devlet kademeleri içerisinde sahip olduğu liyakat ile hızla yükselmiş, Türk bir köledir (Cüveyni, 2013, s. 255). Anuştigin'in memleketi olarak belirtilen Garcistan: kuzeyinde Merv; güneyinde Gazne, doğusunda Gur; batısında ise Herat bulunan bölgedir (Kafesoğlu, 1992, s. 39).

Cüveyni, Garcai Anuştigin'in Türk olduğunu vurgulamış ve oturduğu makam olan taştarlık makamının ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Harezm şahnesi olarak görevlendirildiğini kaydetmiştir (Cüveyni, 2013, s. 255). Reşideddin *Grce* lakabını *Guzce* okuması dolayısıyla Anuştigin'i Oğuzların Beğdili boyuna mensup etse de Barthold bu bilginin doğruluğuna şüphe ile yaklaşmıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 39; Togan, 1981, s. 148).

Anuştigin'in Türk bir unsur olduğu şüpheye mahal vermeyecek derece kabul görmüş olsa da Türklüğün hangi koluna mensup olduğu bilinmezliğini korumaktadır. Anuştigin ve neslinin kökleri hakkında diğer bir yorum ise Cüzcani'nin aktardıkları üzerine temellenmiştir. Harezmşah Devleti'nin siyasi teşekküllerinin gerçekleşmesi noktasında önem arz eden Kudbeddin Muhammed döneminde Cend ve Harezm dolaylarında Kıpçaklar ile kurulan pozitif ilişkiler ve Melik Tacüddin Muhammed'in, Kıpçak ve Kanglı yerleşimlerinin hakimiyetini kardeşine tanımlamasına dair ifadeler Kıpçaklar ile Anuştigin nesli arasındaki ilişkinin gücünü gözler önüne sermektedir (Cüzcani, 2015, s. 117-119). Harezmşahların hakimiyet sahasının Kanglı, Yemek, Yuğur gibi Kıpçak federatif yapısına mensup boylar tarafından yerleşik olması, Cüzcani'de bahsi geçen atamanın boyutunu kanıtlar niteliktedir (Togan, 1981, s. 148).

Cüzcani'nin Melik Tacüddin'in küçük kardeşi için tahsis ettiği Kıpçak hakimiyetini vurgularken “...*kendi boyunun indiği Kıpçakların yönetimini ona verdiğini...*” şeklindeki aktarımı ve XII. yüzyıl Yuğur adının yalnızca Kıpçaklar içerisinde geçtiğine dair veriler Anuştigin-Kıpçak etnik birlikteliği teorisine temel oluşturmuştur (Ahincanov, 2014, s. 200-201; Keleş, 2021, s. 161). Harezmşahlar döneminde bölgedeki Kıpçak unsurların Yuğurzadegan olarak anılması ve Anuştigin'in lakabının *Gurce: Gur=Ugur* şeklinde

okunması gibi durumlar malum teoriyi destekleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Kafesoğlu, 1992, s. 40). Yuğur-Kıpçak birlikteliğinin kaynaklardaki en önemli yansıması ise şüphesiz Mesudi'nin İrtiş dolaylarında Kimak-Yigur birlikteliğine dair aktardığı bilgilerdir (Mesudi, 2017, s. 82). Yuğur-Kimek birlikteliğini daha sonra Harezmi topraklarında oluşan Kıpçak boy federasyonu içerisinde görmekteyiz (Ahincanov, 2014, s. 202). Ayrıca Yuğur adının Harezmi hakimiyeti döneminde Kıpçaklar arasında kendine bir unvan olarak karşılık bulduğu anlaşılmaktadır (Barthold, 1990, s. 393). Anuşigin'in Kıpçak kökleri hakkındaki yorumların bilinmezliği elimizdeki kaynakların kıtlığı dolayısıyla net bir sonuca varmayı engeller nitelikler taşımaktadır.

Harezmi Valisi olarak görevlendirilen Anuşigin, bölgenin idaresini doğrudan ve fiilen elinde tutmamış merkezden görevlendirdiği vekiller aracılığıyla kontrolü sağlamıştır (Taneri, 2019, s. 15). Anuşigin bölgenin idaresini merkezden görevlendirdiği Harezmişah unvanı ile anılan Ekinci b. Koçkar adlı vekil tarafından sağlamıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 37). Harezmi tarihinde karşılığına sıkça rastladığımız Kıpçak varlığına bu noktada da denk gelinmektedir. Mervezi'nin aktardıklarına göre Ekinci b. Koçkar Kıtayların doğudan başlattığı tazyik üzerine batıya göç etmek zorunda kalan Kun topluluklarından (Sağır, 2006, s. 35-36). Malum Kun toplulukları gerçekleştirdikleri muhaceret ile Kıpçak bakiyeleri arasında federatif bir pozisyona erişip bağları güçlü etnopolitik bir birliktelik sağlamıştır (Vasary, 2018, s. 20-21).

Sultan Melikşah döneminin son yıllarına kadar Anuşigin'in Harezmi'deki hakimiyeti kaostan uzak siyaseten oldukça rahat bir idarenin varlığı ile sürdürülmüştür. Melikşah'ın ölümü ile başlayan siyasi çekişmeler, Harezmi topraklarını dolayısıyla Kıpçak asıllı vali Ekinci b. Koçkar'ı da etkilemiştir. Sultan Melikşah'ın ölümü ile başlayan taht mücadeleleri Ekinci b. Koçkar'ın da malum kaos içerisinde rol almasına neden olmuştur (Taneri, 2019, s. 15). Veliaht Berkyaruk ve küçük yaşta tahta aday gösterilen I. Mahmud'un annesi Terken arasında geçen taht mücadeleleri Harezmi dolaylarındaki ılımlı siyasi iklimin bozulmasına neden olmuştur (Merçil, 2018, s. 66). Kardeşleri Mahmud, Sancar ve Mehmed ile taht mücadelesine giren Veliaht Berkyaruk (Köymen, 2017, s. 76) mücadele sırasında destek olması dolayısıyla Ekinci b. Koçkar'dan yardım istemiştir (Sevim&Merçil, 2020, s. 151). İki taraf arasında kurulan ittifak, Ekinci b. Koçkar'ın Harezmi'deki vekillik pozisyonunu

bağımsız bir vali olarak yükseltmesine vesile olmuştur (Turan, 2008, s. 227). Emrindeki 10 bin kişilik kuvvet ile Berkyaruk'a destek olmak amacıyla Horasan'a doğru harekete geçen Ekinci b. Koçkar (Sevim&Merçil, 2020, s. 151) 300 seçme süvari ile Merv dolaylarına ulaşmış ve bölgedeki diğer emirler Kodan ve Yaruktaş tarafından tehdit olarak algılanarak katıldığı bir eğlence sırasında öldürülmüştür. Kodan ve Yaruktaş Ekinci b. Koçkar'ın ölümü üzerine Harezm'e yürümüş ve bölgenin hakimiyetini ele geçirmiştir. Bunun üzerine Berkyaruk tarafından Harezm'in arındırılması için görevlendirilen Habeşi b. Altuntak görevini başarıyla yerine getirip Berkyaruk'un emri doğrultusunda Harezm'i Kudbeddin Muhammed'e yani yeniden Anuştingin Hanedanına tahsis etmiştir (Özaydın, 2002, s. 1400).

2.4.4.2. Vasal Harezmşahlar Dönemi ve Kıpçaklar

Ekinci b. Koçkar'ın Sultan Berkyaruk'a hizmet etme amacıyla çıktığı sefer sırasında öldürülmesinin ardından Harezm bölgesinde doğan siyasi boşluk Sultan Berkyaruk tarafından Anuştingin'in oğlu Arslan Tegin Kutbüddin Muhammed'in Harezmşah ilan edilmesiyle giderilmiştir (Özaydın, 2002, s. 883-896).

Kutbüddin Muhammed, Anuştingin'in en büyük oğlu olarak Merv'de iyi tahsil almış, siyasi ve askeri birikimi ile Selçuklular emrinde oldukça önemli görevleri yerine getirmiş, Harezm'in siyasi yükselişinin güçlü temellere oturmasını sağlamıştır (Cüveyni, 2013, s. 255).

Kutbüddin Muhammed 30 yıllık hükümdarlığı boyunca bölgesinde Selçuklu siyasetine destek olmuş (Taneri, 2019, s. 20) ve Selçukluların en önemli güvenlik politikalarından biri olan sınır güvenliğinin vasal unsurlar ile sağlanması geleneğini başarıyla sürdürmüştür (Köymen, 2017, s. 138). Cüzcani'nin aktardıklarına göre Kutbüddin Muhammed sınır güvenliğinin sağlanması noktasında önemli tehditlerden biri olan Kıpçak varlığını kontrol altına almayı başarmıştır (Cüzcani, 2015, s. 117).

Kutbüddin Muhammed dönemi, Kıpçakların etnik aidiyet hissettikleri Ekinci b. Koçkar'ın halefi olması dolayısıyla yeni Harezmşah'a tepki ile yaklaştığı bir dönem olarak görülmektedir. Ekinci b. Koçkar'ın oğlu Tuğrul Tegin önderliğinde Kıpçaklardan oluşan güçlü bir ordu, Kutbüddin Muhammed iktidarını sonlandırmak istemişse de malum saldırı başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Usta, 2002, s. 1422). Kutbüddin Muhammed'in Kıpçak

saldırıları sırasında Sultan Sencer'in yardımını beklemeden elde ettiği başarı, sahip olduğu yerel askeri gücün ve bu doğrultuda attığı güçlü siyasi temellerin en önemli yansıması olarak değerlendirilmektedir (Kafesoğlu, 1992, s. 43).

Kutbüddin Muhammed, ölümüne kadar Selçuklu merkezi ve Sultan Sencer ile gayet iyi ilişkiler geliştirmeyi bilmiş, Harezm bölgesinin prestijini arttırma yolunda önemli adımlar atmıştır. Sultan Sencer'in sarayını bir yıl kendisi bir yıl da oğlu Atsız'a ziyaret ettirip yıllık vergilerini ve hediyelerini sunmuş veliahdının merkez ile olan diyalogunu geliştirmiştir. Nihayetinde Harezmi doğrudan ve fiilen yöneten ilk Anuşigin olan Kutbüddin'in ölümünün ardından oğlu Atsız Haremşah unvanı ile bölgenin yeni valisi olarak kabul edilmiştir (Merçil, 2018, s. 174).

1128 yılı itibariyle Kutbüddin Muhammed'in yerini alan oğlu Atsız (Reşidüddin, 2010, s. 168) kısa sürede siyasi ve kültürel liyakati ile Selçuklu idaresi tarafından tanınan bir isim haline gelmiştir. Atsız'ın erken dönemde Sultan Sencer'e olan bağlılığı ve onun hakimiyeti için verdiği mücadelelerin yanı sıra Sultanı uğradığı suikast girişiminden kurtarması Selçuklu siyasetinin takdirini kazanmasını sağlamıştır (Cüveyni, 2013, s. 256).

Atsız döneminde, kuzey siyasetine yönelik uygulanan askeri politikalar, Cend ve Türkistan bozkırlarında Harezmşah hakimiyetinin tahsisini sağlamıştır (Cüzcani, 2015, s. 120). Özellikle Kıpçakların Tuğrul Tigin hadisesinde görüldüğü gibi kuzeyden gerçekleştirdiği güçlü tazyik, Atsız'ın Üst Yurd, göçebeler için önemli bir sığınak olan Magışlak ve Cend üzerindeki politikalarının ana nedeni olduğu görülmektedir (Kafesoğlu, 1992, s. 45).

Atsız'ın gerçekleştirdiği malum sefer Sencer'in hakimiyetini tahsis etmek ve bölgedeki Selçuklu idaresinin İslami sorumluluklarını yerine getirmesi bakımından önemli anlamlar taşımaktadır. Malum sefer gayrimüslim kitlelerin liderine yönelik yapılmış olması dolayısıyla *“kafirler arasında büyük şöhrete sahip hükümdar ve reise”* şeklinde bir aktarım ile nitelenmiştir. Bu durum Atsız'ın İslami otoriteler tarafından saygıya değer görülmesini sağlayan önemli bir gelişme olmuştur (Barthold, 1990, s. 342-343).

Atsız'ın seferi Kıpçak unsurunun askeri anlamda uzun bir dönem Harezmşah ordusu içerisinde görev alacağı sürecin başlangıcı olmuş ve Kıpçak birlikleri bu tarihten itibaren Harezmşah ordusu içerisinde görülmeye başlamıştır (Usta, 2002, s. 1422).

Atsız'ın yeni dönemde Cend, Mangışlak ve Merv gibi bölgelerde tahsis etmeye çalıştığı göçebe hakimiyeti ki bu hakimiyetin bölgede önemli bir güç olan Kıpçaklar üzerinde kurulmaya çalışıldığı barizdir, Sultan Sencer tarafından bağımsızlık alameti olarak değerlendirilmiştir (Merçil, 2018, s. 175). Sultan Sencer ile Atsız'ın siyaseten karşı karşıya gelmesi, Atsız'ın Harezm'deki Selçuklu idaresinin tahsisi olan kurumları kapatıp, Horasan yollarına set çekmesi ve dolayısıyla bağımsızlık mücadelesini resmen ilan etmesi sürecini doğurmuştur (Taneri, 2019, s. 22).

Atsız'ın bağımsızlığını ilan etmesi sonrası harekete geçen Sultan Sencer, Harezm'de Atsız'ın birlikleri ile karşılaşmış ve büyük bir galibiyet elde etmiştir (Özaydın, 1997). Harezm'de Sencer'i karşılayan ordu büyük oranda gayrimüslüm Kıpçak unsurlardan meydana gelmiştir. Pek tabi bu durum, Atsız'ın kuzeyde bulunan Kıpçak bakiyelerine karşı uyguladığı politika ile alakalıdır (Usta, 2002, s. 1422).

Sultan Sencer ile girdiği rekabet sonrası Atsız, Harezm hakimiyetini kaybetmiş olsa da yeni iktidara karşı yürüttüğü politika ve halkın Anuşigin Hanedanlığına duyduğu bağlılık Atsız'ın Sencer tarafından affedilmesini ve yeniden Harezm hakimiyetini elde etmesini sağlamıştır (Özaydın, 2002, 1402).

Atsız'ın Harezm hakimiyetini kaybetmesi göçebe merkezi olan Cend'in kaybedilmesine sebep olmuşsa da daha sonra hakimiyet yeniden tahsil edilmiş ve bölgeye şehzade İl Arslan vali olarak tayin edilmiştir. Cend'in yeniden tabi bölge haline getirilmesinden sonra Kıpçak merkezi olan Sıgnak'a sefer düzenlenmiş ve güçlü Kıpçak unsuru üzerinde hakimiyet kurmaya yönelik politikalar sürdürülmeye çalışılmıştır (Usta, 2002, s. 1422).

Atsız dönemi, Kıpçaklar üzerindeki hakimiyetin ve Harezmşah siyasetinin güçlü yükselişinin temellerinin atıldığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle belli periyotlarla Kıpçaklara karşı gerçekleştirilen seferler Kazak bozkırlarındaki güçlü Kıpçak varlığının ikiye bölünmesine neden olmuştur. Malum bölünme Kıpçakların güçlü federatif yapısının parçalanmasına, olası devletleşme ve yükseliş sürecine erişme ihtimaline yapılan büyük bir darbe olarak görülmektedir (Ahincanov, 2014, s. 211-213).

2.4.4.3. Siyasi Teşekküllerin Sağlanması Sürecinde Harezmşahlar ve Kıpçaklar

Harezmşah Atsız'ın ölümünü yaklaşık dokuz ay sonra Selçuklu Sultanı Sencer'in ölümü takip etmiş ve bu durum Harezmşahlar için yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur (Kafesoğlu, 1992, s. 72). Sultan Sencer'in 73 yaşında hayata gözlerini yumması Horasan ve özellikle İran'ın doğusundaki bölgelerde var olan Selçuklu hakimiyetinin sarsılmasına neden olmuştur. Bu durum Selçuklu topraklarında güç dengelerinin yeni bazı kaideler üzerine oturması doğrultusunda vasal gruplar, Oğuz Reisleri ve Selçuklu emirleri açısından önemli bir fırsat doğurmuştur (Özaydın, 2002, s. 1405).

Sultan Sencer sonrası bölgede baş gösteren yeni atmosfer Harezmşah varlığının siyasi teşekküllerini kademeli bir yükselişe sağlamaya başladığı, büyük bir istiklal yürüyüşü olarak kabul edilmektedir. Bu durum sadece iç politikada bağımsızlık esaslarının şekillenmesi açısından değil dış politikada bölge siyaseti içerisindeki Harezmşah pozisyonunun değişmesi açısından da büyük önem arz etmektedir (Köprülü, 1987, s. 268). Bölgedeki Harezmşah yükselişinin ana nedenlerinden bir diğeri ise Sümer'e göre, Cend merkezli olmak üzere uygulanan göçebe politikalarıdır. Özellikle Atsız döneminden itibaren Harezmşahların, Kıpçak otoritesinin egemen olduğu kuzey bölgeleri garnizon noktaları olarak organize etmesi ve Kıpçak askeri varlığından yararlanma politikası; Harezmşah Devleti'nin teşekkülünü ve yerel niteliklerinden sıyrılıp bölge siyasetinin aktif gücü olmasını sağlayan ana nedendir (Usta, 2002, s. 1422).

Atsız'ın dört gün saklanan ölümünün ardından Harezm'e harekete geçen İl Arslan, tahta oturmadan önce bölgeye bağlı tüm emir ve askerlerin bağlılığını sağlamış, güçlü bir otoritenin temelini atmak maksadıyla küçük kardeşi Süleyman Şah'ı hapsedirip, atabeyi Oğul Bey'i öldürtmüştür (Cüveyni, 2013, s. 262-263). İl Arslan, Sultan Sencer'in vefatının ardından bölgede doğan rekabeti iyi değerlendirmiştir. Harezm'de ilan ettiği üç günlük yasın ardından bağımsızlık alametlerini sağlamak üzere harekete geçmiş ve verdiği başarılı mücadeleler sonrası Harezm topraklarının Selçukluya olan tabiyetini sonlandırmıştır (Taneri, 2019, s. 25).

İl Arslan dönemi, Kıpçaklar ile olan ilişkilerin olağan seyrinde, Atsız politikalarının çizdiği sınırlar dahilinde sürdürüldüğü bir dönem olarak görülmektedir. Malum dönemde kuzeyden faydalanma politikaları doğrultusunda, bölgede önemli güce sahip olan bir Kıpçak Beyi ile

ilişkiler ittifak boyutunda geliştirilmiş ve politik bir yakınlığın temelleri atılmıştır (Cüzcani, 2015, s. 121). Böylece kuzey bölgelere Atsız'ın uyguladığı askeri hakimiyet politikası yerini dostça temaslara bırakmıştır. İl Arslan'ın kuzeye herhangi bir sefer kaydının bulunmaması ve Cüzcani'nin bahsettiği malum dostluk bunun en büyük kanıtı olarak görülmektedir (Ahincanov, 2014, s. 213).

İl Arslan'ın Karahıtay mücadeleleri sonrası ölümü, Harezmşah Devleti'nin güvenlik zafiyetlerini arttıracak yeni bir taht kavgası döneminin başlangıcı olmuştur. İl Arslan'ın büyük oğlu Alaeddin Tekiş'in babasının ani ölümü sırasında Cend'de bulunması, Terken Hatun'un kendi oğlu olan Sultan Şah'ı tahta geçirmesinin önünü açmıştır (Merçil, 2018, s. 176). Sultan Şah'ın hakimiyetini tanımayan Cend hakimi Tekiş, Karahıtaylardan aradaki vergi tahsilini iyileştirme teklifi karşılığında aldığı destekle Harezm'e yürümüş ve Sultan Şah'ın tahttan feragat ederek Horasan'a çekilip Melik Müeyyed'e sığınmasını sağlamıştır (Cüveyni, 2013, s. 264).

Sultan Tekiş döneminin ilk yılları Sultan Şah'ın bölgedeki verdiği taht mücadeleleri ile ilgilenmekle geçmiştir. Melike Terken Hatun tarafından kışkırtılan Melik Müeyyed ile girdiği mücadelede başarılı olan Tekiş, Sultan Şah'ın Karahıtay yardımları ile Merv ve Tus merkez olmak üzere yeni bir emirlik kurmasına engel olamasa da Sultan Şah'ın vefatı sonrası bölgedeki varlığını güçlendirerek İran ve Irak gibi Selçuklu bayrağının dalgalandığı bölgelerde hakim güç haline gelmiştir (Cüveyni, 2013, s. 264-266).

Tekiş, iktidarının yüksek bir seviyeye ulaşmış olması, Sultan unvanını kullanmaya başlaması ve Irak dolaylarındaki hakimiyeti dolayısıyla Halife Nasır Lidinillah ile karşı karşıya gelmiştir; Halifenin malum çekişmede başarılı olamadığı anlaşılmaktadır (Cüzcani, 2015, s. 124; Taneri, 1997).

Alaeddin Tekiş dönemi bölgedeki Kıpçak varlığının Harezmşah idaresi içerisinde kendisine yeni bir başlangıç yaptığı ve Atsız döneminden itibaren uygulanmaya başlanan Kıpçak siyasetinin meyvelerini vermeye başladığı özel bir dönem olarak görülmektedir (Usta, 2002, s. 1423). Tekiş döneminde Kıpçaklar ile evlilik yoluyla kurulan akrabalık (Cüzcani, 2015, s. 122) ve Kıpçaklara karşı verilen başarılı askeri mücadeleler (Ahincanov, 2014, s. 214) Orta Asya ve Yakın Doğu siyasetinin çerçevesi içerisine Kıpçak-Harezm birlikteliğini bu defa daha net ve güçlü niteliklere sokmayı başarmıştır.

Alaeddin Tekiş dönemi kuzey ticaretinin ve gayrimüslim Kıpçak kitlelerinin kontrolü bakımından önem arz eden Cend üzerinde bölgesel politikaların uygulandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun en büyük kanıtı, şüphesiz İl Arslan ve Tekiş'in Harezmşah siyasetinin başına geçmeden önce Cend'de görev alması ve Tekiş'in de aynı şekilde "en aziz oğlu" Nasırüddin Muhammed'i Cend hakimi olarak ataması gibi durumlardır (Kafesoğlu, 1992, s. 91-92). Bu durum Cend şehrinin doğurduğu önemi arz etmesinin yanı sıra Harezmşah tahtı için taşıdığı anlamı da ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Kıpçak siyasetini kontrol altına almanın taht için aranan niteliklerden biri olduğu sonucuna ulaşmak mümkün görünmektedir.

Alaeddin Tekiş'in Kıpçak politikasının temel nitelikleri Gur hükümdarı Gıyaseddin'e gönderdiği mektuplardan anlaşılmaktadır. Malum diyalogun başlangıcında yazılan ilk mektupta Tekiş'in Kıpçaklara karşı İslami bir tavırla harekete geçeceği anlaşılmaktadır. Daha sonra yazılan diğer mektuplarda ise Alp Kara Uran adlı Kıpçak beyinin Cend'e gelip emrindeki önemli sayıda güç ile tabiiyet bildirdiği aktarılmaktadır (Usta, 2002, s. 1424). Oğlu Kıran ile beraber Harezmşah hakimiyetine giren Alp Kara Uran, Tekiş'in vergi tahsili için gelen Karahıtay görevlilerini öldürmesinin ardından, düşmana karşı kullanılacak büyük bir şans olarak değerlendirilmiştir. Nihayetinde Harezmşahlara dinamizm kazandıran bu yeni birlikler Karahıtaylara karşı girişilen mücadelede önemli hizmetlerde bulunup Tekiş'in muzaffer olmasını sağlamıştır (Ahincanov, 2014, s. 215).

Tekiş ile Kıpçak unsurlar arasındaki ittifak, Harezmşah Devleti'nin mahiyetini değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Malum birliktelik ile Harezmşahların göçebe unsurlara karşı elde ettiği güç, karşı tarafın kabulü doğrultusunda itaatkar bir hale erişmiş ve bu durum diğer birçok göçebe unsurun büyük kitleler halinde Harezm Devleti'ne sığınmaya başlamasını sağlamıştır. Diğer taraftan tüm bu gelişmeler işgalci Karahıtay etkisinin kırılmasını sağlamıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 94).

Tekiş'in, Atabeg Pehlivan-ı Irak'a diğerlerinden yaklaşık bir yıl sonra ilettiği bir diğer mektupta Kıpçak-Harezmşah ilişkilerinin farklı bir pencereden ilerlemeye başladığı anlaşılmaktadır. Mektupta Alp Kara'nın oğlu Kıran ile Harezmşah hanedanlığı arasında akrabalık bağının oluşturulduğu yazılmaktadır (Barthold, 1990, s. 364). Cüzcani'de geçen

kayıtlar malum akrabalık bağının Kıran'ın kızı Terken Hatun ile Tekiş arasındaki evlilik yoluyla gerçekleştiğini göstermektedir (Cüzcani, 2015, s. 122).

Alaeddin Muhammed Harezmşah'ın liderliği doğrultusunda valide sultan olarak, Hüdavend-i Cihan (cihanın efendisi) yakıştırmaları (Cüzcani, 2015, s. 122) ile Harezmşah tarihi açısından oldukça önemli bir konumda yer alan Terken Hatun'un etnik mensubiyeti büyük önem arz etmektedir. Cüzcani'de Kıpçak kökenli olarak (Cüzcani, 2015, s. 122) Cüveyni'de ise Kanglı kökenli olarak (Cüveyni, 2013, s. 388) gösterilen Teken Hatun'un kaynaklarda birbirinden farklı etnik mensubiyetlere sahip olması göçebe Türk siyasetinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak ve Kanglılar arasındaki bağın temel dinamiklerinin ortaya konulması Cüveyni ve Cüzcani arasında yaşanan farklılığın açıklanması bakımından önem arz etmektedir.

Terken Hatun'un kökeni üzerine mevcut tartışmayı bir seviye daha daralttığımız takdirde, Terken Hatun'un dedesi olarak aktarılan ve Kıran'ın babası olan Alp Kara Uran'ın tanındığı ad itibariyle Uran kabilesine mensup olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Bu noktada Uran kabilesinin Kıpçak ya da Kanglı çatı mensubiyetinin tespiti oldukça önemli görülmektedir.

Uran Kabilesinin hangi etnik çatıya mensup olduğunun tespiti elimizdeki kaynaklar itibariyle bilinmezliğini korusa da Kanglılara yakınlık gösterecek ipuçlarının varlığı söz konusudur (Yorulmaz, 2012, s. 97). Bu durumda Kıpçak-Kanglı ilişkisi Cüzcani'nin Terken Hatun'u Kıpçak olarak değerlendirmesine cevap verecek niteliktedir.

Kaşgarlı Mahmud, eserinde Kanglı adının Kıpçaklardan ünlü bir beyin adı olduğunu belirtirken (Kaşgarlı, 1985, s. 179), Ebul Gazi ise Kıpçak ve Kanglı kitlelerini aktardığı bilgiler sırasında yaşam sahaları ve destansı var oluşları itibariyle iki unsuru beraber ortaya koymuştur (Ebul Gazi, 1974, s. 45-57). Diğer yandan gerek Çin kaynakları, gerekse Oğuz Kağan Destanı'nın Köprülü nüshası, açık bir şekilde Kanglı-Kıpçak unsurları arasında organik bir bağın olduğunu ortaya koymaktadır (Usta, 2002, s. 1423).

Malum bağın hangi etnik unsurun üst kimlik statüsünde olduğuna dair bilinmezliği ise akademinin önemli tartışmalarından birini doğurmuştur. Kanglıların Kıpçaklardan inme bir boy olduğu fikri, Ahincanov (2014), Barthold (1990), Kafesoğlu (1992) ve Taşağıl (2004) gibi müellifler tarafından savunulurken (Ahincanov, 2014, s. 237-242; Barthold, 1990, s.

440; Kafesoğlu, 1992, 40-42; Taşağıl, 2004a, s. 62) aksi durum olan Kıpçakların Kanglılardan inme olduğu fikri ise çalışmasını Aristov'un teorisi üzerine inşa eden Yorulmaz (2012) tarafından savunulmaktadır (Yorulmaz, 2012, s. 42).

Kanglı-Kıpçak unsurunun bilinmezliği net verilerin ortaya konulacağı ileri bir tarihe kadar gizemini koruyacak bir tartışma olarak karşımızda dursa da, iki grup arasındaki etnopolitik bağ malum yüzyılın gerçeği olarak kabul edilebilir görülmektedir. Bu durum Terken Hatun'un Kanglı-Kıpçak etnopolitik birlikteliğinin bir yansıması olarak karşımıza çıktığının göstergesidir.

Tekiş'in Kıpçaklar ile kurduğu politik akrabalık bağı, Irak ve Horasan dolaylarında hakimiyetinin esaslarını güçlendirmek amacıyla bulunduğu tarihlerde, çatırdamaya başlamış ve bazı Kıpçak boyları arasında isyankar hareketler patlak vermiştir (Usta, 2002, s. 1425). 1194-95 yılının kış aylarında Tekiş, Kadir Buku Han adlı Kıpçak Beyinin isyankar tavırlarına karşı gelmek üzere Sıgnak'a yönelmiştir (Cüveyni, 2013, s. 275). Harezmşahlar ve Kıpçaklar arasında daha önce gerçekleşen ittifak dolayısıyla, bu isyankar girişimin yeni bazı Kıpçak boyları tarafından tertip edildiği fikri ortaya çıkmaktadır (Kafesoğlu, 1992, s. 129). Nihayetinde Kadir Buku Han ile karşı karşıya gelen Tekiş, ordunun içerisindeki *Acemiler* adı ile anılan Uran kökenli askerlerin karşı tarafa geçmesi ve orduyu merkezden parçalamaları sebebiyle mücadeleyi kaybetmiştir (Cüveyni, 2013, s. 275).

Tekiş, Sıgnak seferi sonrası yaşadığı kaybın ardından, Horasan ve Irak dolaylarındaki kaotik gelişmeler dolayısıyla Kıpçak unsurunun isyankar tavırlarına karşı yeni bir girişimde bulunamamıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 129). Kadir Buku Han'ın yeğeni Alp Derek ile girdiği rekabet Tekiş'in elini güçlendiren ana unsur olmuştur. Kısa bir süre sonra Alp Derek Harezmşahlara itaat bildirip, Harezm ordusu ile beraber Kadir Buku Han'ın üzerine yürümüştür (Ahincanov, 2014, s. 218). Tekiş'in oğlu Kutbeddin Muhammed ile Alp Derek ittifakından organize olmuş Harezm ordusu, gerçekleşen mücadelede başarılı olmuş ve Kadir Buku Han'ı zincire vurarak sultanın huzuruna getirmiştir (Cüveyni, 2013, s. 278-279).

Kadir Buku Han'ın tutsak edilmesi Kıpçak liderliğinin Alp Derek'in eline geçmesine neden olmuş ve Kıpçakların yeni lideri Alp Derek, çok geçmeden Harezmşahlara karşı ayrılıkçı

politikalar izlemeye başlamıştır. Son üç yılını Kıpçak mücadelesi ile geçiren Tekiş bu sefer mahkum ettiği Kadir Kıran Han'ı, Alp Derek'e karşı kullanmış ve nihayetinde Kadir Kıran Han, Alp Derek tehlikesini bertaraf edince kuzeydeki Harezmşah hakimiyeti yeniden tahsis edilmiştir (Usta, 2002, s. 1425).

Sultan Tekiş 3 Temmuz 1200 tarihinde hayatını kaybettiğinde, Harezm, Horasan, Irak-ı Acem hakimiyetini sağlamış, Kıpçak askeri unsurların katılımıyla 170 bin kişilik güçlü bir ordu organize etmiş (Usta, 2002, s. 1426) ve ilerleyen süreçte gerçekleşecek parlak zaferlerin temelini atmıştır (Taneri, 2019, s. 30). Ancak sahip olunan tüm bu pozitif nitelikler hassasiyet icap eden bazı tehlikeli zorunluluklar barındırmaktadır. Oluşturulan Kıpçak temelli askeri kuvvetin Harezmşah otoritesine zarar verir nitelikler taşıyan isyankar tavırları ve Terken Hatun kanalıyla Kıpçak aristokrasisinin devlet teşkilatlanmasına gerçekleştirebileceği zararlı temaslar, Tekiş'in halefi Alaeddin Muhammed için dikkati mecbur kılan bazı faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır (Barthold, 1990, s. 371).

2.4.4.4. İmparatorluk Sürecinde Harezmşahlar ve Kıpçaklar

Sultan Tekiş'in vefatının ardından Torşiz kuşatması ile meşgul olan oğlu Kutbüddin Muhammed, kuşatmayı yüz bin dinar karşılığında kaldırarak Harezm'e dönüp yeni Harezmşah olarak tahtına oturmuştur (Özyetgin, 2002, s. 1411). Babasının hayattayken verdiği Kutbüddin unvanı tahta oturmasının ardından (Cüzcani, 2015, s. 130) Alaüddin'e çevrilmiş ve hükümdarlık mektupları dört bir yana dağıtılmıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 147).

Tekiş dönemi, Harezmşah hakimiyetinin imparatorluk vasıfları taşımaya başladığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda Harezmşah siyasetinin güçlü temelleri Alaüddin Muhammed dönemini şekillendiren ana unsur olarak kabul edilebilir görülmektedir (Köprülü, 1987, s. 271).

Tekiş döneminden miras olarak kalan bir diğer unsur ise temelleri Atsız döneminde atılan Kıpçak politikasının güçlü etkileridir. Sultan Tekiş'in eşi ve Alaüddin Muhammed'in annesi olan Terken Hatun'un, Harezmşah Devleti üzerinde baskın karaktere sahip olması Kıpçak varlığının siyaseten daha hissedilir bir pozisyona erişmesine vesile olmuştur (Ayan, 2016, s. 24).

Bu yeni dönemde Alaüddin Muhammed ile Kıpçaklar arasındaki ilişkiler Tekiş döneminin son kısmında varlık gösteren karışıklıkların gölgesinde gelişim göstermeye başlamıştır. Sultan Muhammed'in Karahıtay mücadelesi ile ilgileniyor olması Kadir Han'a tabi grupların Cend dolaylarında yağma faaliyetlerinde bulunmasına sebep olmuştur. Sultan Muhammed malum saldırının zararlı etkilerini bastırmak için Cend üzerine yürüdüğü sırada, Harezm topraklarında doğan güvenlik zafiyeti Karahıtayların Semerkand muhasarasının önünü açmıştır (Cüveyni, 2013, s. 305). Cüveyni'nin belirttiği Kadir Han'ın son olarak Alp Derek'in isyanını bastırmak üzere Tekiş'in emri ile harekete geçtiği görülmüştü. Kadir Han'ın yeniden zararlı faaliyetlerde bulunması ise güçlü ihtimalle Tekiş'in ölümü sonrası Harezm siyasetinde doğan siyasi kaos ortamı dolayısıyla gerçekleşmiştir. Sürecin akışından anlaşıldığı kadarıyla Kadir Han, ittifak kurduğu Karahıtayların Harezmşahlar tarafından mağlup edilmesi sonrası Cend dolaylarına saldırı gerçekleştirmiştir (Usta, 2002, s. 1426). Diğer taraftan Cüveyni'nin, Kadir Han'ın maiyetinin malum saldırıyı gerçekleştirdiğine yönelik verisi, Kadir Han'ın Alp Derek ile olan mücadelede hayatını kaybetmiş olma ihtimalini doğurmaktadır (Ahincanov, 2014, s. 222). Her şekilde Cend dolaylarına yapılan saldırı Kadir Han ile bağlantılı olması bakımından Kıpçakların bağımsız faaliyetler içerisine girdiğinin en büyük göstergesidir.

Kıpçakların zararlı faaliyetlerinin sonlandırılıp, başına buyruk tavırlarına son verilmesi Harezmşah siyasetinin tahsisi bakımından büyük önem arz etmiştir. Sultan Muhammed'in Kıpçaklar üzerine yeni bir sefer düzenleme hazırlıkları yaptığı süreç Karahıtaylar ile vergi hususunun görüşülme sürecine tekabül etmiş ve Sultan yapılacak görüşmeleri annesi Terken Hatun'a devredip harekete geçmiştir (Cüveyni, 2013, s. 310). Bu durum, Terken Hatun'un Harezmşah siyasetinde etkin bir konumda yer almasına vesile olmuş ve Harezmşah siyaseti için yeni bir sürecin başlangıcını sağlamıştır.

Terken Hatun'un siyasi olarak elde ettiği güç, Alaüddin Muhammed'in Kıpçak seferinden başarılı bir şekilde dönmesinin ardından farklı bir seviyeye erişmiştir (Cüveyni, 2013, s. 310). Kıpçak beylerinden birinin kızı olan Terken Hatun, Kıpçak varlığının Harezmşah tahtına gerçekleştirdiği tazyikin göstergesi olan ana unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kontrol altına alınan yeni bölgelerde kurduğu hakimiyeti, önemli bir bölümü Kıpçak askeriyesinden oluşan komutanlar ile olan güçlü iletişimi ve halk arasında şahsiyeti

ile edindiği konumu itibariyle Terken Hatun, Türk tarihinin kadın karakterleri içerisinde özel bir konumda yer almıştır (Çakmak&Hamarat, 2015, s. 138).

Terken Hatun'un Harezmşah siyasetindeki baskın rolü, şüphesiz Kıpçak kitlelerinin askeri manada ordu içerisinde elde ettikleri konum ile sağlanmıştır. Ordunun önemli bir kısmı ile aralarında olan kan bağı, siyasi ve idari gelişmelerdeki etkisini güçlendirmiştir (Köprülü, 1943, s. 237). Terken Hatun'un ordu ve siyasette elde ettiği politik güç, Harezmşah siyasetinde iki başlı bir çekişmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şüphesiz bu durumun en açık örneği Terken Hatun'un devrin ileri gelen alimlerinden organize ettiği ve Alaüddin Muhammed'in aldığı kararlar kadar etkin bir politikaya sahip İnşa Divanıdır (Usta, 2002, s. 1426). Hatta zaman zaman bu mütekabiliyet durumu bozulmuş Sultan Muhammed'in emir ve fermanlarının Terken Hatun tarafından yok sayıldığı durumlar da yaşanmıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 209). Bunun yanı sıra Terken Hatun ayrı bir saraya, kendine bağlı idari bir teşkilatlanmaya ve sınırsız bir hazine yetkisi sahip olmuştur (Cüveyni, 2013, s. 388).

Terken Hatun'un Harezm siyasetindeki baskın konumunu aşabilmek adına Alaüddin Muhammed'in başkent Gürgenç'i ona bırakıp, Semerkand'ı başkent olarak kullanması durumun vahametinin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir (Usta, 2002, s. 1427).

Terken Hatun'un Harezmşah tahtında elde ettiği güç şüphesiz Alaüddin Muhammed devrinin askeri alanda sağladığı büyük başarılar ile paralel gelişmiştir. Kıpçak unsurlardan oluşan güçlü ordu Terken Hatun ile arasındaki kan bağı dolayısıyla sınırsız bir hizmet telakkisine sahip olmuştur. Bu doğrultuda elde edilen güç, Alaüddin Muhammed'in dış politikada olmasa da iç politikada pasifize olmasına sebep olmuştur (Kafesoğlu, 1992, s. 209-210).

Terken Hatun ile Alaüddin Muhammed arasındaki ilişki Harezm tahtı üzerinde tehlikeli bir rekabetin doğmasına vesile olmuştur. Bu rekabetin doğuracağı en büyük problem Terken Hatun'un akrabası olan Nişabur Emiri Kezlik Han'ın isyanı ile ortaya çıkmıştır. Alaüddin Muhammed'in Karahıtaylar karşısında verdiği mücadelelerde esir düştüğü söylentisi, Kezlik'in isyanını beraberinde getirmiş ve nihayetinde Harezm için yeni bir meşguliyet doğurmuştur. Alaüddin Muhammed tarafından Kezlik'in isyanı bastırılmış ancak Terken Hatun olaya müdahil olarak Kezlik'i affetmiştir. Kezlik'in affı Sultan Muhammed tarafından kabul görmemiş ve asi ölümle cezalandırılmıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 169-172).

Tüm bu gelişmeler Terken Hatun ile Alaüddin Muhammed arasındaki güç mücadelesini ve devlet idaresi içerisindeki ikiliği göstermesi bakımından önemlidir.

Terken Hatun'un Harezm idaresindeki güçlü yükselişinin önemli bir yansıması ise Alp Derek adı üzerinde şekillenmiştir. Tekiş döneminde takındığı isyankar tavır ile karşımıza çıkan Alp Derek (Cüveyni, 2013, s. 278-279), Köprülü (1943) ve Barthold (1990) gibi alimler tarafından Tekiş döneminde tabiiyet bildiren Alp Kara Uran ile aynı şahıs olarak görülse de (Barthold, 1990, s. 363; Köprülü, 1943, s. 235) Kafesoğlu (1992) *Alp* adı üzerinde gerçekleşen benzerlik dışında herhangi bir aynılığın söz konusu olmadığını vurgulamıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 130).

Alp Derek'in, Alaüddin Muhammed'in Kıpçakları kontrol altına alması sonrası İslamiyeti kabul edip Gayır Han unvanı ile Türkistan'da Harezmşahlar adına Kıpçak hakimiyetini ele aldığı görülmektedir (Ahincanov, 2014, s. 222). Harezmşah hakimiyetine karşı birçok defa isyana girişmiş olan Alp Derek'in böylesine önemli bir görev üstlenmesi pek tabi Terken Hatun ile olan bağları dolayısıyla olmalıdır. Üstelik bu bağlar aynı etnik unsura mensup olmak kadar uzak bir köprü ile kurulmuş değil doğrudan akrabalık bağları ile ortaya konulmuştur. Alp Derek ya da Gayır Han, Nesevi'ye göre Terken Hatun'un yeğeni, Ebul Gazi'ye göre ise amcasının oğludur (Kafesoğlu, 1992, s. 240). Terken Hatun'un akrabalık bağları doğrultusunda gerçekleştirdiği atamalar, yalnız Alp Derek ile sınırlı kalmamış; Moğol saldırıları sırasında adına Harezmi savunma görevi ile mükellef olarak rastladığımız Humar Tegin, Semerkand şahnesi olarak atanan Emir Tört Aba ve Nişabur valisi olarak görev alan Kezlik Han gibi karakterler çeşitli örnekleri teşkil etmiştir (Cüveyni, 2013, s. 148, 304; Kafesoğlu, 1992, s. 169). Alp Derek de Gayır Han adı ile önce Kıpçak hakimi olarak daha sonra 1216-1217 yılı itibarıyla ise Otrar valisi olarak üst düzey görevlere sahip olmuştur (Ahincanov, 2014, s. 222).

Terken Hatun'un akrabalık bağları ile bölgede önemli görevlere getirdiği yakınlarının Kezlik Han bahsinde görüldüğü gibi devletin türlü sorunlarla mücadele etmesine sebebiyet verdiği aşıkardır (Usta, 2002, 1427). Kezlik Han ile olan münasebet, devletin büyük bir enerji harcamadan çözebildiği yalnızca iç dinamiklere hasar verebilecek boyutta, ufak çaplı bir kargaşa yaratsa da Otrar valisi Gayır Han'ın sebep olduğu problem felaket derecesine

varacaktır (Nesevi, 1934, s. 34). Malum problemin muhatabı ise henüz Harezm toprakları için tehlike oluşturmaya başlamamış olan Moğollardır.

Moğollar ile Harezmşahlar arasındaki ilişkilerin temeli Sultan Alaüddin Muhammed'in Kıpçak seferi sırasında tesadüfen karşılaşmaları doğrultusunda atılmış ve Moğol siyaseti hakkında kaygılar duyan Alaüddin Muhammed karşı taraf hakkında bilgiler edinmek amacıyla bir elçilik heyeti görevlendirmiştir (Özyetgin, 2002, s. 1414). İlerleyen süreçte iki taraf arasındaki ilişkiler Cengiz Han'ın gönderdiği elçiler vasıtasıyla ticari nitelikler taşımaya başlamıştır. Ancak Cengiz Han'ın gönderdiği elçiler aracılığıyla Sultan'a *Oğlum* diye hitap etmesi temasların soğuk bir atmosferde temellenmesine sebep olmuştur (Nesevi, 1934, s. 28-29).

Sultan tarafından malum hitap, saygısızlık olarak kabul edilse de iki tarafın da ticarete ve dostça ilişkiler geliştirmeye meyilli tavırları, bu sorunun kolayca aşılmasını sağlamış ve taraflar arasındaki ticari ilişkilerin temeli atılmıştır (Cüzcani, 2015, s. 136). Nihayetinde Moğol topraklarından antlaşma sonrası ilk ticaret kervanı 1218 tarihi itibarıyla çıkış yapmıştır (Kafesoğlu, 1992, s. 234).

İki taraf arasında gerçekleşen malum işbirliği Cengiz Han'ın ve Harezmşah Alaüddin'in ticari çıkarlarının aynı olduğunu gösterse de birbirlerine olan politik bakış açıları oldukça farklı gözükmemektedir. Harezmşah Alaüddin işin ekonomik boyutundan çok siyasi boyutuna odaklanarak, Cengiz Han'ı tüm bu süreç boyunca ekarte edilmesi gereken siyasi bir tehdit olarak görmüş olmalıdır (Roux, 2020, s. 177).

Gayır Han'ın Harezmşah Devleti tarihini değiştiren ve Terken Hatun kanalıyla Kıpçakların Harezmşah siyasetine vurduğu darbeyi temsil eden hamlesi, bu tarihten sonra gerçekleşecektir. Harezm-Moğol ticaretinin planlandığı üzere gerçekleşmesi için Cengiz Han'ın emri ile Otrar'a ulaşan tüccarlar, Otrar valisi Gayır Han'ın huzuruna çıkarılmıştır. Valinin tüccarlar arasındaki bir Hintli ile daha önceden tanışık olması, iki taraf arasında bir gerginliğin doğmasına neden olmuştur (Cüveyni, 2013, s. 117-118). Malum gerginliğin kendisini tanıyan tüccarın Gayır Han'a eski unvanı olan İnal-İnalçık unvanı ile hitap etmesi dolayısıyla başladığı düşünülmektedir (Ahincanov, 2014, s. 222). Cüzcani'deki (2015) veriler, Gayır Han'ın elçileri esir ettikten sonra öldürmek için Sultan Alaüddin'den izin alma noktasında gelen ticari emtia ile ilgili problemleri öne sürdüğü şeklindedir (Cüzcani,

2015, s. 136). Cüveyni (2013) tarafından aktarılan veriler ise sultana müsaade için gönderilen elçilerin herhangi bir mazeret sunmadan onay aldığı şeklindedir (Cüveyni, 2013, s. 118). Nesevi'de (1934) ise Gayır Han'ın müsaade için yazdığı mektupta gelen tüccarların bilgi sızdırmak amacına sahip olan hafiyeler olduğunu öne sürdüğü aktarılmıştır (Nesevi, 1934, s. 29).

Sonuç olarak Kıpçak kökenli olan ve Terken Hatun'un akrabası olduğu düşünülen Gayır Han-İnalcık ya da İslamlaşmadan önce bir Kıpçak beyi olarak gördüğümüz Alp Derek, Cengiz Han'ın Alaüddin Muhammed ile ticari ilişkiler kurmak adına gönderdiği tüccarları öldürerek Harezm topraklarına kara bir bulut gibi çökecek olan Moğol istilasının temellerini atmıştır (Cüveyni, 2013, s. 118).

Gayır Han'ın 450-500 kadar tüccar ve görevliden oluşan kervanın mallarına el koyması ve tüccarları öldürmesi, Cengiz Han'ın, Gayır Han'ın teslim edilmesi ve cezasının kendisi tarafından verilmesi gerektiğini bildiren bir heyeti Harezm'e göndermesine sebep olmuştur (Taneri, 2019, s. 38). Harezmşah Alaüddin ise gelen malum heyetin teklifini reddetmekle kalmayıp elçiyi öldürtmüş ve heyetin geriye kalan kısmının ise sakallarını tıraş edip Cengiz Han'a iade etmiştir (Barthold, 1990, s. 424). Cengiz Han'ın iki taraf arasındaki ilişkilerin bir valinin şahsi hataları dolayısıyla noktalanmaması üzerine yaptığı teklifin reddedilmesi, Gayır Han'ın ve dolayısıyla Terken Hatun'un siyasi varlığının Alaüddin Muhammed üzerinde yarattığı etki ile ilgili olmalıdır. Terken Hatun ve kökleri itibarıyla itaatini kazandığı Kıpçak kitlelerinin önderlerini teslim etmek, bir manada Kıpçak varlığı, dolayısıyla Harezm askeriyesinin önemli bir kısmı ile karşı karşıya kalmak anlamı taşımaktadır (Nesevi, 1934, s. 29-30)

Nihayetinde Atsız döneminde temelleri atılmış olan Kıpçak politikası, devletin askeri ve siyasi yükselişi noktasında önemli roller üstlenmiş olsa da Terken Hatun'un politik yükselişi ile beraber kontrolü zor bir hale erişmiştir. Alaüddin Muhammed'in Moğollar karşısındaki diplomatik etikten uzak tutumları ve bu tutumların arkasındaki aristokratik Kıpçak baskısı, devletin yaşayacağı inkırazın ana bileşenleri haline gelmiştir. Harezmşah inkırazı bölgedeki Kıpçak siyasetinin ve malum siyasete entegre tüm etnik bakiyelerin kaderini değiştirecek derecede önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.5. MOĞOL İSTİLASI VE KIPÇAKLAR

2.5.1. Harezm Harekatı Öncesinde Moğol Varlığı

Cengiz Han'ın Eski Dünya'nın tamamını etkileyecek olan büyük bir istila hareketine girişmesi, pekala Moğol siyasetinin doğduğu coğrafyanın politik panoraması ile ilgili bir gelişmedir.

IX. ve X. yüzyıllar Asya siyasetinin iç dinamiklerinde türlü başkalaşımın yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygurların ve Tang Hanedanının yıkılması, Abbasi Halifelerinin merkezi otoritelerini kaybetmesi, bölgesel nitelikleri baskın, sülale aidiyeti yüksek hanedanlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tüm bu siyasi başkalaşım Moğolların Asya topraklarında merkezi otoritesi güçlü çatı bir siyaset yaratmasına kadar, siyaseten feodal idarelerin varlığı ile devam etmiştir (Togan, 2002, 389-390). Oldukça geniş bir sahada egemen olan Moğol idaresi, sağladığı otorite ile aidiyeti yüksek bir halk kitlesine sahip olmayı bilmiştir. Bunun en büyük kanıtı ise kuruluş yıllarında zayıf bir seyir izlese de ilerleyen süreçte önemli bir konumda yer alan Türk varlığının Moğol siyasetine nüfuz etmesidir (Temir, 2002, s. 418).

Moğol siyasetinin doğuşu Kerayit, Nayman, Merkit varlığının bastırılması ve Moğol boylarının itaat altına alınması sonrası gerçekleşmiş; yerelden-küresele uzanacak birleştirici bir siyasetin temelleri atılmıştır (Ağaldağ, 2002, s. 440). 1206 yılında Cengiz adının doğduğu büyük Moğol kurultayından sonra güçlü Moğol siyaseti resmen doğmuş, askeri ve idari esaslar ile muhafız kıtalarının yeni siyasete uygun olarak genişletilmesi süreci başlamıştır (Moğolların Gizli Tarihi, 2019, s. 125-155).

Moğol siyasetinin bu tarihten sonra elde edeceği büyük başarıya Cengiz Han'ın politik bir tutum olarak takındığı feodal karşıtı, birleştirici, merkezi otoritesi yüksek esaslara dayanan anlayışı büyük etki göstermiştir. Her türlü düzensiz hareketlilik göçebe ya da yerleşik temelli göç faaliyeti ve ordudan bağımsız hareket etme fikri tehlikeli görülmüştür (Akbıyık, 2002, s. 470).

Büyük Kurultayın ardından devletin temel esaslarının belirlenmesi ile beraber hızlı bir yayılım gösteren Cengiz Han: 1207'de Tangutlar üzerine harekete geçip önce büyük bir ganimet yağmalamış daha sonra 1210 yılında kurduğu akrabalık bağı ile itaati sağlamıştır.

Aynı yıl içinde Kırgız topraklarına gönderdiği elçiler aracılığıyla Kırgız bağlılığını sağlamış; 1208 yılında Nayman hükümdarı Tayang Han'ın oğlu Güçlüg üzerine harekete geçmiştir. Önce Güçlüg ile ittifak yapan Merkitlerin daha sonra ise Uygur İdikutunun otoritesini elde etmiştir. 1212-1214 yılları arasında, Cengiz Han'ın önemli bir enerji harcadığı Karahıtay siyasetinin de bastırıldığı görülmektedir (Kafalı, 1993, s. 367-369).

Moğol siyasetinin bölgede kısa sürede baskın bir unsur halini alması pek tabi birçok bileşenin etkisiyle gerçekleşmiştir. Roux'a (2020) göre bu durum üç niteliğin Moğol siyasetini beslemesi ile olmuştur. Birinci nitelik sahip oldukları hakimiyet telakkisi doğrultusunda benzersiz bir yayılım göstermeleri; ikinci nitelik yayılımları itibariyle sahip oldukları ivmenin kuruluş esaslarını teşkil eden temel dinamiklere zarar vermemiş olması; üçüncü nitelik ise sahip olunan olanakların zayıflığına rağmen elde edilen sonuçların orantısız bir başarı arz etmesidir (Roux, 2020, s. 20-21).

Cengiz Han'ın güçlü otoritesini yaratan diğer önemli bir etken ise şüphesiz devlet-toplum ilişkilerinin sınırlarını ve esasları belirleyen *yasaklar* olmuştur. Cengiz Han yasaları Carpini'ye (2018) göre halkın itaati noktasında büyük hassasiyet duyduğu güçlü toplumsal birlikteliğin temeli olarak görülmüştür. Ulusun tecrübeleri ve örfi birikimi doğrultusunda şekillenip ilahi bir itaatkarlık emreden yasalar, milli birlikteliğin ve toplumsal düzenin ana unsuru olmuştur (Carpini, 2018, s. 61, 81-84).

Moğol siyasetinin sağladığı yayılımın şüphesiz ana unsuru olan Moğol ordusu, *yasakların* doğurduğu toplumsal itaate bağlı olarak yüksek bir disipline sahip olmuştur. Onluk sisteme göre abran, caghun, minggan, tümen şeklinde disipline edilen ordu noyan adı verilen asil komutanlar tarafından idare edilmekte idi. Noyanların altında ise ordu ile ilişkileri sağlamış olan Türk unvanı olarak bildiğimiz *darkan* unvanlı görevliler yer almış ve aristokratik esaslara göre teşkilatlanmıştır (Grousset, 1980, s. 219).

Ordunun en önemli özelliklerinden biri ise şüphesiz toprak ve demografi hacmindeki genişlemeye bağlı olarak, dinamik bir şekilde gelişen askeri politikalarıdır. Bu duruma örnek teşkil eden en önemli birlikler ise sınır kontrollerini sağlamakla ve ordunun öncü birliği olmakla görevli Tamma birliği; haberleşmeyi ve keşif faaliyetleri sürdüren Alginçi birliğidir (May, 2021, s. 134-135).

Cengiz Han, Asya’da yarattığı politik aksiyon ile yeni bir siyasi disiplinin temellerini atmış ve boy-kabile şeklinde örgütlenen federatif yapılar, yerini uydu devlet modeli ile teşkilatlanmış güçlü bir merkezi devlet modeline bırakmıştır. Bu durum Asya’nın önemli bir bölümünde egemen olan Cengiz İmparatorluğunun gücünü pekiştiren ana faktörlerden biri olmuştur (Akbiyık, 2002, s. 482).

Şüphesiz Cengiz döneminin ana dinamiklerinden biri de ekonomi politikasının önem sırası en yüksek kaynaklarından biri olması planlanan ticari faaliyetlerdir. Bölge ticaretinin özellikle Cengiz topraklarındaki varlığının sürdürülebilir temeller üzerine oturtulabilmesi adına tabi bölgeler asi ve haydut unsurlardan temizlenmiş, karakçi adlı güvenlik görevlileri ile kervan güvenliği sağlanılmaya çalışılmıştır (Özdemir, 2002, s. 520). Pek tabi Moğol ticaretinin yükselişi İslam coğrafyası ile kuracağı temaslar ile gelişme sağlayabilir bir etken olarak görülmektedir. Söz konusu ticari atılımın gerçekleşmesi bölge ticareti için önemli bir merkez olan Harezm’den bağımsız düşünülemez bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (May, 2021, s. 107). Moğol-Harezmşah ilişkileri ticari bir takım girişimler ile temeli atılan politik bir rekabetin yansıması olarak yeni dönemde bölge siyasetinin ve ona bağlı olan İslam varlığının akıbetini belirleyecektir.

2.5.2. Moğol Varlığının Harezm Sınırlarına Taşınması

Moğolların Harezm sınırdaşlığı, doğrudan Harezmşahların hedef olarak görülmesinden ziyade Moğol siyasetinin bölgedeki politik kaygıları neticesinde gerçekleşmiştir. Cengiz Han’ın Kuzey Çin seferi ile meşgul olması, öteden beri Moğol siyasetine ve Cengiz Han’a karşı şahsi ve siyasi bir takım düşmanca tavırlar takınmış olan Nayman şehzadesi Küçlüg’ün zararlı faaliyetlerine devam etmesinin önünü açmıştır (Grousset, 1980, s. 228).

Tayang Han’ın oğlu olan Küçlüg babasının Cengiz Han tarafından bertaraf edilmesinin ardından bir müddet siyasi bir yalnızlık içine düşmüş olsa da Nayman-Merkit ittifakı ile Moğollara karşı yeniden siyasi bir tehdit olmayı başarmıştır. Sağlam temelleri olmayan malum ittifakın, Cengiz kuvvetleri tarafından dağıtılması Küçlüg için yeni bir sığınak arayışını mecbur kılmıştır (May, 2021, s. 104). Aranan müttefik İslam sınırlarına kadar yayılmış olan Budist Karahıtaylar olmuş ve Karahıtay lideri Gur Han, Küçlüg’ün sığınma

talebini kabul ederek kızlarından biri ile evlendirip akrabalık bağlarıyla malum siyasi birlikteliği taçlandırmıştır (Roux, 2020, s. 174).

İki taraf arasındaki ilişkiler, kurulan akrabalık bağıyla sağlanmış olsa da Küçlük'ün aklındaki hakimiyet emelleri ilişkinin zayıf temeller üzerine kurulmasına sebebiyet vermiştir. Gur Han'ın Harezmşah ile girdiği mücadelede büyük bir kayıp yaşaması, Karahıtay topraklarındaki otoritesini sarsmış ve çeşitli bölgelerde isyankar girişimlerin doğmasına neden olmuştur. Bu durum Küçlük'ün siyasi teşekküllerini gerçekleştirme adına büyük bir fırsat doğurmuştur (Kafesoğlu, 1992, s. 191).

Küçlük, kayınpederinin içerisinde bulunduğu durumdan kurtulmasından istifade ederek dağılmış orduları toparlama ve isyankar faaliyetleri sonlandırma görevini üstlenmiş, aldığı hilat ve hediyelerle Küçlük Han unvanına erişmiştir (Cüveyni, 2013, s. 311).

Küçlük Han elde ettiği gücün siyasi bir ittifak ile taçlandırılmasını sağlamak adına; Gur Han ise yaptığı hatanın telafisini sağlamak adına, Harezmşah Alaüddin'in desteğini almaya çalışmıştır. Neticede Harezmşah iki tarafı da kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmiş ve siyasi bir kazanım elde etmek amacıyla kendisi de harekete geçmiştir (Kafesoğlu, 1992, s. 193).

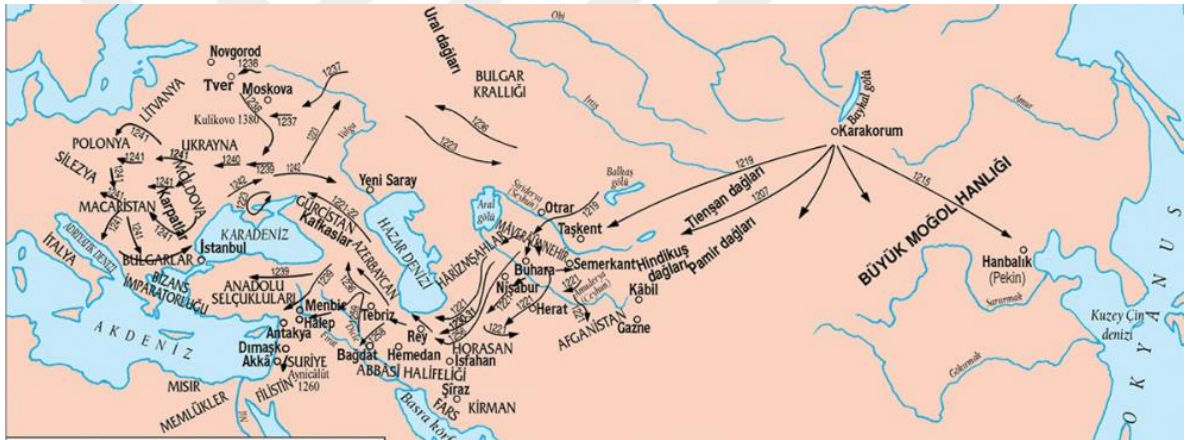
Bir taraftan Harezmşah'ın diğer taraftan ise Küçlük'ün saldırıları sonucu, Küçlük Gur Han'ının başkentini ele geçirmiş ancak Gur Han'ın hakimiyetini sembolik de olsa korumuştur. Neticede Karahıtay topraklarının fiili hakimi bu tarihten itibaren Küçlük Han olmuştur (D'ohsson, 2021, s. 72-73).

Eski ve tehlikeli bir düşmanın Karahıtay hakimi olarak bölgede önemli bir siyasi temsiliyete sahip olması, Cengiz Han'ı oldukça rahatsız etmiştir. Cengiz Han'ın emrindeki önemli komutanlardan biri olan Cebe Noyan'ı Karahıtay hakimiyetini sonlandırmak üzere gönderdiği haberini alan Küçlük, hakimi olduğu toprakları terk etmiş ancak Sarık Göl yakınlarında yakalanıp öldürülmüştür (Grousset, 1980, s. 231).

Bölgedeki Moğol hakimiyeti, Nesturi geleneğin sağlam bir temsilcisi olan ve daha sonra Budist düstura siyasi kaygıları dolayısıyla geçiş yapan Küçlük'ün Müslüman halka uyguladığı zulüm dolayısıyla kısa süre içinde rahatlıkla benimsenmiştir (Roux, 2020, s. 174-175). Hatta Moğollar bölgeye girişlerinin ardından kurtarıcı olarak karşılanmış ve beklentileri karşılamak adına yeni Moğol idaresi tarafından dini özgürlükleri vurgulayan

fermanlar yayınlanıp, ordunun disiplini muhafaza edilerek taşkınlıklar ve yağma engellenmiştir (Grousset, 1980, s. 131; Roux, 2020, s. 175).

Moğolların Cebe önderliğinde giriştiği mücadele onlara Karahıtay topraklarının hakimiyetini kazandırmasının yanı sıra uzun bir süredir devletin siyasi itibarını zedeleyen Küçlük'ün tamamen ekarte edilmesini sağlamıştır. Üstelik tüm bunlar Küçlük'ün bölgedeki zorbalığını sonlandırmış olması dolayısıyla Moğol idaresinin, *Allah'ın bir lütfu* olarak kabul görmesini sağlamıştır (D'ohsson, 2021, s. 73-74). Moğolların Karahıtay topraklarındaki hakimiyeti ticari ve siyasi birçok adım ile temas kuracakları ve nihayetinde büyük bir felaket ile inkırazını sağlayacakları Harezmşahlar ile olan sınırdaşlık münasebetlerinin temelini atmıştır (May, 2021, s. 107).

Harita 9. Moğol İstilası (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mogollar>)

2.5.3. İlk Moğol-Kıpçak Teması

Harezm Kıpçakları ile Moğollar arasındaki ilk temaslar Küçlük'ün Karahıtay hakimiyeti öncesine dayanmaktadır. Karahıtay Devleti'nin doğu bölgesinde varlık çabası göstermeye çalışan Naymanların lideri Küçlük ile Tuktabiki hakimiyetindeki Mergitlerin kurduğu ittifaka (Barthold, 1990, s. 384-385) karşı Cengiz Han sevk ettiği ordular ile büyük bir zafer elde etmiştir. Elde edilen başarının ardından Küçlük malum Karahıtay hakimiyetine erişeceği Gur Han itaatine girerken, Merkitler Kıpçakların doğu kolunu teşkil eden Kanglıların topraklarına sığınmıştır. Bu durum Kıpçak bakiyeleri ile Moğol siyasetinin ilk defa karşı karşıya gelmesine neden olmuştur (May, 2021, s. 104).

Malum gelişme Moğollar ile Kıpçak bakiyelerini karşı karşıya getirmesinin yanı sıra tesadüfi bir şekilde aynı tarihte Kıpçaklar üzerine sefer düzenleyen Alaüddin Muhammed ile Moğol ordularının da ilk temasını sağlamıştır (Taneri, 2019, s. 37).

Alaüddin Muhammed'in Kırgız bozkırlarında bulunan Kıpçaklara karşı düzenlediği sefer hakkında birbirinden kronolojik olarak farklılık arz eden dört farklı veri elde bulunmaktadır. İbnü'l Esir, Nesevi, Cüzcani ve Cüveyni tarafından aktarılan verilerin birbirinden farklı kronolojiler çizse de aynı hususa odaklandıkları görülmektedir (Kafesoğlu, 1992, s. 394-395). Neticede iki taraf arasındaki karşılaşmanın ya da Moğolların Merkitleri imha etmesinin 1209 ile 1219 tarihleri arasında gerçekleştiği kesin bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (May, 2021, s. 104).

Moğolların Gizli Tarihi'nde aktarılan veriler ışığında, Cengiz Han'ın siyasi varlığına tehlike arz edebilecek Merkitlerin, Kanglı ve Kıpçak topluluklarına sığınması bölgedeki kovalamacanın devam etmesine sebebiyet vermiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 2019, s. 125-126). Sübedey idaresindeki Moğol ordusu, Kanglılara sığınan Merkitlerin iadesini diplomatik girişimlerle halletmeye çalışmış ancak olumlu bir dönüt alamayınca gerçekleşen saldırı sonrası hem Merkitleri hem de Kanglıları imha etmek zorunda kalmıştır (May, 2021, s. 104; Yorulmaz, 2012, s. 83-84).

Aynı tarihlerde Kıpçak seferi için harekete geçmiş olan Alaüddin Muhammed, sayıları 60 bin kişiye ulaşan oldukça güçlü bir ordu ile buzla kaplı olan İrgiz Nehri'ni aştıktan sonra Mergitlerin imha edildiği bölgeye varmıştır (Nesevi, 1934, s. 12-16). Merkitlerin imhasını gerçekleştiren ve başlarında Sübedey ve Cuci gibi Moğol siyasetinin önemli liderleri bulunan Moğol kuvvetleri, ilk etapta Harezmşah'ın ordusu ile karşılaşmak istememiş ancak Alaüddin Muhammed'in takip ve tacizleri sonrası mücadele kaçınılmaz olmuştur. İki taraf arasındaki güç farkına rağmen Moğol ordusu başarılı bir mücadele vermiş ve savaş sırasında zaman zaman üstün pozisyona gelmiştir. Celaleddin Harezmşah'ın destek kuvvetleri ile mücadeleye intikal etmesi Moğol ordularını zor durumda bırakmış ve mücadele Harezmşah'ın galibiyeti ile sonuçlanmıştır (Cüveyni, 2013, s. 318-319).

Moğollar ile Harezmşah arasındaki tesadüfi karşılaşma Harezmşah ordusunun sahip olduğu niteliklerin tespiti noktasında iki taraf için de önemli ipuçları orta koymuştur. Önemli bir bölümü Kıpçak kökenli asker ve komutanlardan oluşan Harezmşah ordusu sayı ve kuvvet

bakımından zayıf Moğol ordusu karşısında büyük problemler yaşamıştır. Bu durum Harezmşah siyasetinin negatif etkilerinin ordu içerisindeki disiplin ve stratejik sorunlara yol açtığını düşündürmektedir. Alaüddin Muhammed'in kendisinden çok annesine itaat eden Kıpçak kökenli askeri unsurlar ile yaşadığı problemler, açık bir şekilde Moğollar karşısında bir kez daha test edilmiştir (Usta, 2002, s. 1428). Malum mücadele sonrası elde ettiği tecrübe, sultanın Moğollara olan bakış açısını değiştirmiş ve bugüne kadar karşılaştığı hiçbir düşman unsur ile Moğol askeriyesini kıyas etmemesi gerektiğini fark ettirmiştir (Nesevi, 1934, s. 15).

Moğollar ile Harezmşahlar arasındaki mücadele iki tarafın ilk defa karşı karşıya gelmesi gibi özel bir durumu ortaya koymasının yanı sıra gelecekte yaşanacak olan felaketin de habercisi olmuştur. Pek tabi bu vesile ile tüm bu karmaşık sürecin ana kahramanı olan Kıpçaklar ile Moğollar arasındaki temasların temeli atılmıştır. Kıpçak-Kanlı ve Moğollar arasındaki sürtüşmeler ilk etapta Merkit sığınması dolayısıyla ikinci etapta ise Harezmşah'ın ordusu içerisinde aldıkları görev itibarıyla gerçekleşmiştir.

2.5.4. Faciayı Doğuran Bir Etken Olarak Kıpçak Siyaseti

Otrar faciasının yerinde bir değerlendirmesi ancak Harezmşah iç siyasetinin sahip olduğu unsurların tasdik edilmesi ile kavranabilir görülmektedir. Facianın başlangıcı olan diplomatik krizden, savaş sırasında ortaya konulan hatalı stratejilere kadar sürecin parçası olan birçok unsuru kişisel kararlara bağlamak, Harezm topraklarındaki kaotik birikimi göz ardı etmek anlamı taşımaktadır.

Harezmşah Atsız döneminde temelleri atılan göçebe politikasının ana çerçevesi, Harezm topraklarına güçlü bir tazyikin sorumlusu olan Kıpçaklar üzerine şekillenmiştir. Nihayetinde kuzeydeki bu savaşçı unsura karşı atılan başarılı askeri adımlar, Harezmşah politikasının askeri niteliklerini oldukça güçlü bir seviyeye taşımıştır (Cüzcani, 2015, s. 120).

Atsız'ın yerine Harezmşah olarak otoritesini sağlayan İl Arslan döneminde şekillenen Kıpçak politikası, Kıpçak Beyleri ile atılan dostça adımlar doğrultusunda sürdürülebilir hale gelmiştir (Cüzcani, 2015, s. 121). Nihayetinde tüm bu süreç Tekiş ile Kıpçak-Kanlı

etnopolitik birlikteliğine mensup olduğu kabul edilen Terken Hatun'un evliliği ile zirveye ulaşmıştır (Cüveyni, 2013, s. 388).

Terken Hatun'un devlet siyasetinde sahip olduğu baskın karaktere erişmesi oğlu Alaüddin Muhammed'in hakimiyetini tasdik etmesi sonrası yaşanmıştır. Terken Hatun'un siyaseten elde ettiği yükseliş buna paralel olarak gelişen Kıpçak siyasetinin de yükselişini sağlamıştır (Ayan, 2016, s. 24).

Tarihsel süreçten anlaşıldığı kadarıyla gelişen Terken Hatun siyaseti Alaüddin Muhammed'in politikalarına entegre destekleyici bir unsur olmak yerine itaat beklentisi yüksek baskın bir otorite olmayı tercih etmiştir.

Harezmşah ile Terken Hatun arasında doğan malum rekabetin ve pek tabi devleti etkisi altına alan ikiliğin yegane başlatıcısının ne olduğu süreci kavrama noktasında önem arz etmektedir. İki taraf arasındaki ilişkilerin devlete zarar verecek bir rekabet halini alması süreci kuvvetle muhtemel Valide Sultan'ın gönül bağı olduğu düşünülen Meceddin Bağdadi'nin öldürülmesiyle gerçekleşmiştir (Özaydın, 2002, s. 1414).

Kübreviye Tarikatının kurucusu olan Şeyh Necmüddin Kübra'nın öğrencisi olan genç Sufi Meceddin Bağdadi'nin Terken Hatun ile olan gönül bağı doğrultusunda öldürüldüğü var sayılsa da iki taraf arasındaki yaş farkı bu yorumun gerçekliğe aykırı bir durum olduğunu göstermektedir. Bu dönemde Terken Hatun'un torununun oğlunu görmüş bir yaşta olması bu durumun en büyük inkarı olmalıdır (Barthold, 1990, s. 400). Neticede Terken Hatun nezdinde oldukça önem arz eden Meceddin Bağdadi'nin ölüm emrinin verilmesi, Alaüddin Muhammed ile validesinin arasını açmakla kalmamış, Sufi ile bağ kurmuş olan kitleler ile ulemanın da tepkisini çekmiştir (Kafesoğlu, 1992, s. 220-221).

Meceddin Bağdadi'nin ölümü Harezmşah siyaseti için yeni bir dönemin başlangıcı olmuş ve doğacak kaosun önüne geçmek isteyen Sultan Muhammed'in annesinin taleplerini koşulsuz yerine getirme sürecini doğurmuştur. Bu duruma en büyük örnek beceriksizlik ve rüşvet yeme gibi suçlamalarla görevinden azledip, ölüm emri verilen vezir Nizamülmülk'ün Terken Hatun tarafından korumaya alınıp vezirlik makamına iadesinin sağlanmasıdır (Özaydın, 2002, s. 1414).

Terken Hatun'un baskın geldiği diğer bir çekişme ise veliaht tayini noktasında yaşanmıştır. Alaüddin Muhammed'den sonra sultan olma yolunda ön plana çıkan asıl veliaht Celaleddin

Mengüberti, Terken Hatun'un çabaları ile ekarte edilmiş ve anne tarafından Terken Hatun ile soydaş olan Kutbeddin Uzlak Şah yeni veliaht olarak tayin edilmiştir (Usta, 2002, s. 1426).

Terken Hatun'un hiyerarşide benzerine nadiren rastlayacağımız konumunu şüphesiz etnik mensubu olduğu kitlelerin Harezm ordusu içerisindeki yeri sağlamlaştırmıştır. Kıpçak gruplar tarafından organize edilen ve saltanatın tecellisini sağlayan ana unsurun ordu olması ve malum ordunun Terken Hatun'a etnik bir romantiklikle bağlı olması, Alaüddin Muhammed'in validesinin tehlikeli otoritesini engelleyen ana unsur olmuştur (Barthold, 1992, s. 401).

Malum gelişmeler sonrası doğan iki başlılık, daha önce tehlikeli aksiyonları ile tanınan Alp Derek/İnalcık'ın Terken Hatun ile olan akrabalık bağları dolayısıyla Alaüddin Muhammed'in güvensizliğine rağmen Otrar Valiliğine atanmasına sebebiyet vermiştir (Ahincanov, 2014, s. 220-222).

Bu tarihten sonra Otrar'da yaşanacaklar ise malum valinin şahsi girişimleri doğrultusunda gelişecektir. Neticede Otrar Valisinin Terken Hatun ile olan akrabalığı, Moğol-Harezmşah ilişkilerini negatif bir çerçeveye ulaştıracak olan diplomatik hatayı yapmasını sağlayan ana unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Terken Hatun'un sahip olduğu siyasi güç, akraba ve tabi unsurların Harezm siyasetinin bekasını tehlikeye düşürecek hamleler yapması için önemli bir dayanak olmuştur. Bu doğrultuda Otrar'da yaşanan facianın sebeplerini yalnızca bölge valisinin kişisel kararları ile açıklamak, Atsız döneminde temelleri atılan ve Harezmşah siyasetinin ana unsuru olan Kıpçak varlığını göz ardı etmek anlamına gelmektedir.

2.5.5. Moğol İstilas ve Harezmşah İnkırazı Sürecinde Kıpçaklar

Moğollar ile Harezmşahlar arasındaki mücadelenin arifesinde Cengiz Han'ın Pekin hakimiyeti bölgede heyecan verici bir gelişme olarak kendine karşılık bulmuştur. Şüphesiz bu gelişme en fazla Moğol tehlikesini bir sınırdaş olarak yakinen hisseden ve Çin hakimiyetini uzun bir müddettir hayal eden Alaüddin Muhamed'in ilgisini çekmiştir (Kafesoğlu, 1992, s. 229).

Harezmşah hakimiyet sahasını yakından ilgilendiren malum hadise hakkında bilgi almak amacıyla bir elçilik heyeti görevlendirmiştir (Cüzcani, 2015, s. 136). Cengiz Han kabul ettiği heyete kendisinin doğunun, Harezmşahın ise batının hakimi olduğunu belirterek iki taraf arasındaki ilişkilerin dostça gelişmesini ve ticari faaliyetlerin karşılıklı olarak sürdürülmesi gerektiğini aktarmıştır (Cüveyni, 2013, s. 116). Gelen heyete karşılık olarak Cengiz Han'da sultana hediyeler taşıyan bir kervanı Harezm topraklarına göndermiş, şahın niteliklerine saygı ile kendi gücünü vurgulayan ticari bir birliktelik teklif etmiştir (Nesevi, 1943, s. 287).

Cengiz Han'ın gönderdiği elçilik heyeti her ne kadar iki taraf arasındaki ticari faaliyetlere şekil vermek gibi dostça niteliklere sahip olsa da Cengiz Han'ın Alaüddin Muhammed'i *"en kıymetli oğullarıyla bir..."* tutmayı vaat etmesi iki taraf arasındaki üstünlük çabalarının en büyük yansıması olarak karşılık bulmuştur (Barthold, 1990, s. 421). Sultan heyet ile görüşmelerini tamamladıktan sonra ayrıca heyetin üyesi olan Harezmli Mahmud ile bir görüşme daha yaparak kendisine gizli bir hafiyelik görevi yürütmesini istemiştir. Harezmli Mahmud'un Sultanın baskını altında bu teklifi kabul etmesinin ardından iki taraf arasında Cengiz Han'ın gücü hakkında önemli bir sohbet gerçekleşmiştir. Neticede karşılıklı gönderilen heyetlerin elçilik faaliyetleri sonrası, iki taraf arasındaki ticari münasebetlerin temeli atılmıştır (Nesevi, 1943, s. 29).

Moğol-Harezm ilişkilerinin ticari bir boyuta ulaşması iki taraf için de, Çin, Moğolistan ve Batı Dünyası arasındaki ticarete aktif bir pozisyona erişme fırsatı yaratacak önemli bir atılım olarak görülmüştür. Ancak Harezmşah malum birlikteliğin ekonomik getirilerinden daha çok politik rekabetiyle ilgilenmiştir (Roux, 2020, s. 177).

Neticede iki taraf arasındaki ticari görüşmeler Ukuna önderliğindeki Moğol elçilik heyetinin 450 kişilik bir kervan ile Harezm topraklarının yolunu tutmasıyla resmen başlamıştır. Harezm hududu olan Otrar'da durdurulan kervan, tarihin gördüğü en büyük felaketlerden birine sebep olmuştur. Terken Hatun'un akrabası olan Gayır Han'ın gelen kafilenin tamamını katledip emtialarına el koyması dönemin hemen bütün kaynaklarında canice bir tavırla servet hırsına kurban gitmenin timsali olarak görülmüştür (Kafesoğlu, 1992, s. 240)

Otrar hakimi Gayır Han'ın malum saldırıyı ne sebeple gerçekleştirdiğine dair birbirinden farklı yorumlar ortaya konulmuştur (Cüveyni, 2013, s. 118; Cüzcani, 2015, s. 136; Nesevi, 1934, s. 29).

Moğollar için atılan bu adım önemli iki suçun işlenmesi anlamı taşımaktadır. Harezmşah, Moğollar için kutsal sayılan bir düstura aykırı davranarak dokunulmaz sayılan bir diplomatın canına kıymış ve iki taraf arasında önceden kabul görmüş bir sözleşmeye aykırı davranmıştır (Roux, 2020, s. 177).

Katledilen kervandan sağ çıkmayı başaran deve seyislerinden biri, olan biteni Cengiz Han'a aktarmayı başarmıştır. Haberi alan Cengiz Han ne kadar sinirlenmiş olsa da Jin İmparatorluğuna karşı verdiği mücadelede önem arz eden Hoi-Yin İrgen ayaklanması ile meşgul olması dolayısıyla başka bir savaşa girmek yerine problemi diplomatik girişimlerle halletme yolunu seçmiştir. Cengiz'in talebi Moğol üst düzey yetkililerinin ve soylu sınıfın yatırım yaptığı kervanın yaşadığı kaybın iadesi ve valinin teslimi üzerine şekillenmiştir (May, 2021, s. 107).

Cengiz'in tüm bu taleplerini iletme görevi Sultan Tekiş'in zabitlerinden birinin oğlu olan Bagra'ya verilmiştir. Neticede Harezmşah'ın huzuruna çıkan Bagra öldürülmüş ve Moğol heyeti oldukça kötü bir muamele ile sakalları kesilerek aşağılanıp geri gönderilmiştir (D'ohsson, 2021, s. 84-85).

Neticede dostça ticari ilişkilerin kurulması planı ile atılan adımlar boşa çıkmış, Harezmşahın Moğol orduları ile doğrudan teması ve Otrar faciası, Moğollar ile Harezmşahları karşı karşıya getiren iki ana unsur olarak tüm pozitif adımların önüne geçmiştir (Kafesoğlu, 1992, s. 236).

Cengiz Han'ın iki taraf arasındaki ilişkileri geliştirmeye yönelik çabaları düşmanca tavırlarla karşılanmış ve tüm bu gelişmeler iki tarafın karşı karşıya gelmesini kaçınılmaz kılmıştır. Cengiz Han sultanın gerçekleştireceği mücadelede *habersiz yakalandım* mazereti göstermemesi ve zaferine gölge düşmemesi adına önceden Sultana elçi yollayarak saldıracağını bildirmiştir (Cüveyni, 2013, s. 119). Sultan Muhammed ise Moğol akınlarını kesme maksadı ile ülkesinde kısa sürede vergilerini toplayıp, Semerkand şehri etrafına sur ve kaleler inşa edip, savunma hattını güçlendirmek ve ordularını arttırıp, iaşe ve cephane ihtiyaçlarını karşılamak istemiştir (Nesevi, 1943, s. 30).

150 binden az, 200 binden fazla olmayacak önemli sayıda bir kuvvete sahip (Barthold, 1990, s. 429), Moğol tarihinin şu ana kadar gördüğü seferber olmuş en güçlü ordu karşısında Harezmsah, maiyetinin önerilerini reddederek, ordusunu ihtiyaçları ve stratejileri dahi özerk olmak üzere her bir şehirde kendi kaderleri ile baş başa kalacakları, kendisinin ise ordunun başında değil korunaklı bir bölgede bulunacağı bir taktik ile karşılamayı tercih etmiştir (Togan, 1987, s. 250).

Harezmsah ordusu içerisindeki milli bilinçten uzak siyasi ve iktisadi beklentileriyle doğrudan Terken Hatun'a bağlılık bildiren Kıpçak askeriyesinin dağınık tavırları, görüntüde güçlü bir ordu izlenimi verse de gerçekte zayıf bir yapılanma olarak karşılık bulmuştur. Bu durum Moğollar gibi kale kuşatmalarındaki maharetleri ile tanınan bir ordu karşısında felaketin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir (Köksal, 2021, s. 184).

Cengiz Han'ın ordusu ilk olarak Otrar önlerinde kuşatmaya başlamış ve nihayetinde Otrar düşünce bölge valisi yaptığı diplomatik hatanın bedelini ironik bir şekilde ağzına ve kulaklarına eritilmiş gümüş dökülerek ödemiştir (May, 2021, s. 109).

Otrar'daki 5 aylık savunmanın ardından Gayır Han'ın düşmesiyle beraber Moğol ilerleyişi Buhara ve Semerkand gibi Harezmsahlar için merkezi nitelikler taşıyan şehirlerde devam etmiş ve kısa sürede bu bölgelerde teslim olmuştur (Ağaldağ, 2002, s. 444-445). Harezmsah Muhammed, Cengiz Han'ın Buhara dolaylarına harekete geçtiği haberini alır almaz Semerkand'daki konumunu terk etmiş ve Belh'e yerleşmiştir. Semerkand'ın ele geçirildiği haberini alınca da Belh'ten hareketle Irak dolaylarına çekilme kararı almıştır. Harezmsah ülkesinin işgaline karşı koymak yerine oğlu Celalüddin Harezmsah'ın önerilerini dikkate almayarak tercihinin kaçmaktan yana kullanmıştır (Cüveyni, 2013, s. 160-163). Şüphesiz Harezmsah'ın kıyas dahi edilmeyecek zenginlikte olan ülkesini terk edip Irak dolaylarına yerleşme planı yapmasında ordusu içerisindeki karışıklıkların ve devlet kademelerindeki otorite bölünmelerinin etkisi oldukça yüksektir. Üstelik bu durum Otrar'ın Harezm topraklarına katılmasından itibaren Sultana karşı düşmanlık besleyen Bedrüddin ül'amid tarafından Cengiz Han'a aktarılmıştı (Nesevi, 1943, s. 31-32).

Sultan'ın, ordusu tarafından kabul görmediğini net bir şekilde kanıtlayan durum ise Terken Hatun'un soyundan olan ordu mensubu bir grubun, Semerkand'ın işgali sonrasında Sultana suikast girişiminde bulunması ile kendisini göstermiştir. Bunun yanı sıra Harezmsah'ın

Horasan'a çekildiği sırada Terken Hatun'un soyuna mensup 7 bin kişi onu terk ederek Moğol saflarına geçmiştir (Köprülü, 1987, s. 276-278). Neticede Alaüddin Muhammed Moğollar ile mücadeleye girmekten çekinip Hazar Denizi'nde bulunan Abiskun adasına yerleşmiş ve burada geçirdiği hastalık sonrası hayatını kaybetmiştir (Barthold, 1990, s. 451).

Babasının ölümünün ardından büyük oğlu Celalüddin başa geçmiş ve ilk iş olarak Terken Hatun'un terk ettiği Harezm'e hareket etmiştir (Usta, 2002, s. 1428). Ancak bu durum Terken Hatun'un soydaşı olan Kıpçak-Kanlı komutanlar tarafından memnuniyetle karşılanmamıştır. Kıpçak komutanların Celalüddin'i istememelerinin ana sebebi sahip olduğu otoriter tavır olmalıdır. Oysaki alternatifi olan kardeşi Uzlag Şah, zayıf karakterli ve Kıpçak kitlelerinin otoritesini kabul edecek niteliklere sahiptir. Tüm sebeplerden ötürü Kıpçak komutanlar Celalüddin Harezmşah'a suikast girişiminde bulunmuş ancak Sultan malum planın haberini alınca Harezm'i terk ederek canını kurtarmıştır (D'ohsson, 2021, s. 101).

Celalüddin Harezmşah'ın çekilmesi sonrası Kıpçak komutanlar tarafından Terken Hatun'un kardeşi Humartigin, Harezm'in yeni hakimi olarak seçilmiş ve kısa bir süre dahi olsa bölgede Kıpçak hakimiyeti egemen olmuştur (Orazsahedov, 2020, s. 333-334). Kıpçak kitleleri tarafından Harezm uzun süre savunulsa da Cuci, Ögeday ve Çağatay komutasındaki Moğol ordusu, Harezm'de muzaffer olarak bölgenin hakimiyetini ele geçirmeyi başarmıştır (Usta, 2002, s. 1428).

Harezm'in kaleleri bir bir fethedilirken Kıpçak unsurların aidiyeti ile varlığını bir süre müdafaa eden Terken Hatun, Mazendaran topraklarındaki Larcan ve İlal kalelerinde savunma sırasında yaşadığı kıtlık itibarıyla teslim olmak zorunda kalmış ve maiyeti ile beraber Moğol topraklarına götürülüp türlü aşağılanmalara maruz kalıp nihayetinde hayatını kaybetmiştir (Barthold, 1990, s. 454-456).

Harezmşah Muhammed ve devlet idaresinde en az onun kadar söz sahibi olan validesi Terken Hatun'un hakimiyet alanlarında yaşadığı hezimet, şüphesiz yalnız Harezmşah idaresinin ve siyasetinin yıkılması anlamı taşımamaktadır. Malum istila gerçekleştiği süreç itibarıyla tüm İslam aleminin ve bölgede yaşayan binlerce Müslüman'ın büyük bir kaosa maruz kalması anlamına gelmektedir (Taneri, 2019, s. 38). Diğer yandan Moğol istilas

gelişmekte olan Kıpçak, Kanglı ve Kimek bakiyeleri ile İslami ilişkilerin arasına geri dönüşü mümkün olmayan bir set çekerek İslam medeniyetine hizmet etme ihtimali güçlü olan malum grupları engellemiştir (Köprülü, 1987, s. 291). Pek tabi süreç Kıpçak kitlelerinin bir bir Moğol hakimiyeti içerisine girmesini ve Moğol-Kıpçak medeniyetinin temellerinin atılmasını sağlamıştır (Golden, 2006, s. 345-346).

Üstelik bölgedeki Harezmi varlığının dağılması batı dünyası ile Moğollar arasındaki güçlü bir tamponun yıkılması anlamı taşıması dolayısıyla Anadolu merkez olmak üzere güneyden ve kuzeyden, batısında bulunan topraklar için büyük bir tehdit yaratmıştır. Pek tabi bu doğrultuda bütün bir Avrasya hattı demografik açıdan etkilenmiştir.

Moğolların Harezmi topraklarında yakaladıkları başarının optimum zaman zarfında elde edilmesi yalnızca Harezmişahlarının içerisinde bulunduğu politik buhran dolayısıyla olmamalıdır. Moğolların Çin'e oranla Maveraünnehir ve Doğu İran'da işlerini daha kolay yürütmesi bölgede yaratılmış olan Moğol (Kafir) algısının ürkütücü niteliklerinin daha yoğun olması ile ilgilidir (Grousset, 1980, s. 237). Bu durum Türk-İslam topraklarında yaşanan öğrenilmiş çaresizliğin boyutunu ortaya koyması bakımından önemli görülmektedir. Harezmi'e giriş niteliği taşıyan Otrar'da yaşanan felaket, hızla diğer şehirlere ulaşınca, Harezmi kalelerinin savunulma süresinin gitgide kısaltmaya başlaması bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Özdemir, 2010, s. 29).

Moğol istilası, başlangıcından bitişine kadar Kıpçak siyasetinin dolaylı olarak türlü yansımalarla etki ettiği bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle askeri birimlerdeki baskın Kıpçak siyasetinin Terken Hatun gibi otoriter bir sığınak bulması, devlet idaresinin ordu üzerinden katı bir tazyike maruz kalmasına sebebiyet vererek siyasi geleneğin yapısını kökten değiştirmiştir. Tüm bu gelişmeler, Otrar faciası ile Harezmişahın savaşa itilmesinden, ordularına ve kendine olan inancını kaybetmesine kadar felaketin görünmeyen nedenleri olmuştur. Harezmişahların Kıpçaklar ile Atsız döneminden beri temelini attığı ittifak, devletin askeri açıdan önemli bir güce erişmesini sağlasa da Alaüddin Muhammed döneminde bozulan teşkilatlanmanın etkisiyle zehirli bir güç haline gelmiştir. Kıpçaklar için Moğol istilasıyla beraber, olası İslamlaşma ve Türk-İslam Medeniyetinin bir parçası olma durumu ortadan kalkmıştır. Nihayetinde bu tarihten sonra Kıpçaklar, Moğol tazyikine bağlı olarak batı yönlü muhaceretlerine devam etmiş, bölgede kalanlar ise Moğol

hakimiyetine girmiştir. İstila XI. yüzyıl itibariyle bölgede başlayan Kıpçak varlığının, en azından siyaseten mevcudiyetini sonlandırmıştır.

3. BÖLÜM

ETNOGRAFİK, İKTİSADİ VE ASKERİ AÇIDAN KIPÇAK VARLIĞI

3.1. KIPÇAKLARDA SOSYAL HAYAT VE TOPLUMSAL YAPI

Kıpçaklar, yayılım gösterdikleri coğrafi alan itibariyle Türk kavim ve devletleri içerisinde en geniş hacme sahip olan topluluk olmalıdır (Kurat, 2019, s. 69). Sahip oldukları toplumsal genetik, dinamik bir göç politikası gütmelerine sebep olmakla beraber birçok kültür ile etkileşimlerini yüksek bir seviyeye ulaştırmıştır (Gömeç, 2013, 1-10). Bu doğrultuda Kıpçaklar türlü kültürler ile önemli siyasi birliktelikler yaşamış olsa da milli benliklerini ve etnogenetik aidiyetlerini yüksek oranda korumayı başarmış ve Türk Dünyası'nın bugünkü manada aldığı şekli ortaya koyan en önemli unsur olmuştur (Taşağıl, 2021, s. 227).

İnsanoğlunun temel ihtiyaçlarını giderme noktasında yaşadığı ilkel kaygılar ile beraber aile kavramının toplumsal mekanizmayı harekete geçiren ana unsur olduğu toplumların en büyük gerçeği olmuştur (Can, 2013, s. 217). Bu bağlamda Türk tarihinin hemen bütün safhalarında toplumsal yapı ve sosyal hayata dair nitelikler aile kurumunun sahip olduğu dinamikler ile açıklanmıştır.

Türk varlığı sahip olduğu kadim birikim doğrultusunda tarihin en eski ve köklü aile yapılanmasına sahip önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıpçaklar da Türk etnogenezinin bir parçası olarak diğer Türk unsurlardan aile yapılanması noktasında kayda değer bir farklılık taşımamaktadır (Öztürk, 2015, s. 3).

Türklerde aile organizasyonu yaşam biçiminin göçebe nitelikler taşıması dolayısıyla sahip olduğu nicelik ve nitelik bakımından nispeten küçük bir yapıya sahip olmuştur (Gömeç, 2015, s. 19). Türk toplumsal yapısının ana çerçevesi Orhun Kitabeleri'ne göre şu şekilde çizilmiştir. Birbirini tamamlar nitelikte birleşim gösteren ve toplumun en küçük halkasından, kapsam açısından en büyük halkaya kadar *Oğuş*-aile, *Urug*-aileler birliği, *Bod*-boy, *Bodun*-boyar birliği (siyasi açıdan müstakil nitelikler taşıyabilir), *İl*-müstakil hale erişmiş topluluk şeklinde sıralanmıştır (Kafesoğlu, 1987, s. 15).

Tüm Türk topluluklarında güçlü bir şekilde karşılık bulduğu gibi aile kavramı Kıpçaklarda da güçlü niteliklere sahip olmuştur. Aile aidiyetinin sahip olduğu kutsiyet kültürel genetiğin etkisi kadar siyasi kaygıların da etkili olduğu temel bir birliktelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçebe yaşamın getirdiği güvenlik kaygıları ve üretim anlayışındaki demografik ihtiyaç kalabalık bir toplumsal gruba dahil olmayı gerekli kılmış ve bu doğrultuda aile kavramının bir müessese olarak gerekliliğini arttırmıştır. Aile içi nüfusu arttırmaya yönelik çabalar exogamie-dışarıdan evlilik (Donuk, 1988, s. 8) esasının kültürel bir anlayış olarak oturmasına vesile olmuştur (Koca, 2002, s. 10). Malum anlayış Kıpçak boyları ve çevre siyasetler arasında yüzyıllar boyunca sürecek olan politik evliliklerin en temel belirleyicisi olmuştur. Bu durumun en önemli örnekleri şüphesiz farklı zaman ve mekanlarda gerçekleşmiş olan Kıpçak-Gürcü (Kıldıroğlu, 2020) ve Kıpçak-Harezmşah akrabalıklarıdır (Usta, 2002). Söz konusu akrabalıkların, sağlanmış olan demografik gücün kaybedilmemesi ve aileler arası birlikteliklerin sürdürülebilir koşullara erişmesi adına leviratus (Ölen erkek kardeşin ya da ölen babanın eşi olan üvey annenin aile içinde yeni bir evlilik gerçekleştirmesi) uygulaması benimsenmiştir (Divitçioğlu, 1987, s. 166).

Aile kavramı yalnızca tüm siyasi teşekkülün çekirdek unsuru olması dolayısıyla değil kültürel bağların güçlü nitelikler taşıması dolayısıyla da büyük önem arz etmiştir. Bunun en önemli kanıtı akrabalık bağlarının zengin bir kelime dağarcığına sahip olması olmalıdır (Kafeoğlu, 1998, s. 227). Kıpçaklara ait lügatlerde bu durum açık bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Anne: *an*, baba: *ata*, üvey baba: *atalıg*, *oğul*, *kız*, kardeş: *charandas*, ağabey: *aga*, kız kardeş: *chez charandas*, büyük baba: *öbüge*, büyük anne: *aba-ebe*, amca: *abaga-içi*, dayı: *tagay*, teyze: *eze*, hala: *eke-ekeği* şeklinde akrabalık bağlarının tamamını niteleyecek ifadeler varlığı akrabalar arasında sosyal diyalogun yüksek olduğunun en önemli kanıtıdır (Argunşah&Güner, 2015; Gökbel, 2000, s. 181-183).

Aile içerisindeki yüksek aidiyet toplumsal çemberin merkezinden çevreye doğru artarak yükselen yüksek bir birlikteliğin temelini oluşturmuş ve boy mekanizması içerisinde birlik ve beraberliği güçlü bir şekilde sağlamıştır.

Aile içi dinamiklerin geniş bir yansıması olarak görülen boylar siyasi niteliklerin tanımlandığı ilk toplumsal oluşum olarak aile reisinin taşıdığı unvanı kullanan *beyler* tarafından idare edilmiştir. Boy liderlerinin sahip olduğu adaletin tahsisi, dayanışmanın

muhafaza edilmesi ve iktisadi düzenin sürekliliği gibi esaslar boy yapısının siyasi bir teşkilatlanma olduğunun en önemli kanıtıdır. Boylar sahip oldukları iktisadi kaynakların yani hayvan sürüleri ve otlakların özel nitelikler taşıması bakımından birbirinden farklılık göstermiş ve ihlali sakıncalı olan sınırlara sahip olmuştur (Kafesoğlu, 1998, s. 229,230).

Boy yapısı Türk kültürü içerisinde yaşam şeklinin ve sahip olunan sosyal genetiğin en önemli yansıması olan ordu kavramını disipline eden en önemli unsur olmuştur. Ordunun ve askeri düzenin belirleyicisi olan ana faktör daima boyların sahip olduğu karakteristik yapı ile belirlenmiştir (Ögel, 1971, s. 31).

Boylar sahip oldukları siyasi nitelikler açısından parçası oldukları devlet mekanizması ile paralel dinamikler ortaya koymuştur. Her boy kendi içerisinde düzenin sağlanmasından sorumlu meclislere ve teşkilatlarını koruyacak olan *boy şuuru*na sahip olmuştur. Boy şuuru aile içindeki aidiyetin önemli bir yansıması olarak genetik bağlılık, kültürel aidiyet ve siyasi mensubiyet gibi kavramlar ile oluşmuş güçlü bir milli bağ halini almıştır (Koca, 2002, s. 13).

Boylar arasında sahip olunan siyasi veya yalnızca iktisadi çerçeveye sahip müstakil yapı her boyun kendine has özellikler ile organize ettiği damgalar ile sembolize edilmiştir. Boylar tarafından kullanılan özel damgalar her toplum için hukuki yapının önemli bir yansıması olarak karşılık bulmuş ve hukuki işaret olarak antlaşma ve kararlarda onama sembolü olarak kendisine karşılık bulmuştur (Karataev, 2002, s. 687-688).

Boy teşkilatlanmasının müstakil bir düzen ile organize edilmesi süreci Türk tarihinin erken safhalarına, Hun siyasetinden, Göktürk ve Uygur siyasetine uzanan sürece tekabül etmektedir. Üç ayrı dönemde, oldukça geniş bir sahada, birbirinin devamı niteliğinde Tingling, Kao-ch'e ve Töles Boyları ile müstakil yapısını koruyan ancak siyasi teşekküllerini devletleşme aşamasına taşıyamamış boy birliklerinin varlığı Türk siyasi geleneğinin önemli bir kısmının boy teşkilatı tarafından işgal edildiğinin en önemli kanıtıdır (Taşağıl, 2002, s. 566).

Türk tarihinin tamamında önemli bir teşkilatlanma kaidesi olarak karşımıza çıkan boy yapısı Kıpçaklar arasında erken dönemlerden itibaren kendisine karşılık bulmuş bir unsurdur. Özellikle Kıpçakların sahip olduğu bağımsız siyasetin temelleri üye bir boy olarak yer aldıkları Kimek Federatif yapısına dayanmaktadır. Gerdizi'nin aktardığı Kimek

geneolojik verilerinde tabi 7 boy arasında Kıpçaklar kendisine doğrudan yer bulmuş ve Kimek siyasetine dahil ana boylardan biri olmuştur (Şeşen, 2017, s. 76-77). Aynı şekilde Kıpçakların Kimek siyasetine entegre bir boy olduğuna dair verilere *Hududü'l Alem*'de de rastlanılmaktadır (Hududü'l Alem, 2018, s. 54-55). Kaynaklardaki veriler Kıpçakların tabi bir boy olarak iktisadi ve siyasi açıdan güçlü özerk niteliklere sahip olduğunu açıkça yansıtmaktadır. Bu özerk tavırlar Kıpçakların da Kimekler gibi federatif bir boy teşkilatlanmasına sahip olma ihtimalini güçlendirmiştir. Netice Kıpçak siyasetinin erken dönemlerinde, kaynakların kıt ifadelerine rağmen 9 boydan oluşan müstakil bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir (Kumekov, 2013, s. 45).

Kıpçakların toplumsal düzenleri içerisinde tartışmasız önemli bir teşkilat esası olan boy yapısı Kimek siyaseti ardından sağlanan bağımsız niteliklerde de kendisine karşılık bulan güçlü bir mekanizma olmuştur. Karadeniz'in Kuzey hattı boyunca Rus siyaseti içerisinde belirleyici faktörlerden biri olan Kıpçak-Kuman boyları ve Rus Kinezleri arasında yapılan müstakil antlaşmalar bu durumun en önemli kanıtı olmalıdır (Vernadsky, 2019, s. 64). Keza Kıpçaklar içerisindeki müstakil boy teşkilatını kanıtlamaya yönelik bir diğer örnek ise Gürcü Kralı David ile Kıpçak-Kuman reisi Atrak arasındaki ittifak olmuştur (Kırzioğlu, 1992, s. 112).

Kıpçak siyasetinin Kimek federatif yapısı içerisinde hiyerarşik bir yükseliş kat etmesi ile bağımsız siyasetlerinin doğuşu süreci ivme kazanmış ve kendi karakteristik özelliklerinden beslenen özel bir teşkilatlanma esasına sahip olmuşlardır. Kıpçak siyaseti içerisinde müstakil nitelikleri ile karşımıza çıkan boy yapıları iktisadi girişimleri doğrultusunda hakimiyet sahalarını parsellemiş ve her boy kendi siyasi organizasyonu ile sahip olduğu değerleri korumaya çalışmıştır. Ancak hakimiyet sahasının korunmasını zaruri kılan dış tehditler dönem dönem boyların ortak bir lider etrafında birleşip kan bağı esasına bağlı olarak federatif bir hale bürünmüşlerdir (Safran, 1993, s. 78-79). Ancak zamanla hakimiyet sahasında yaşanan genişleme ve ortak çıkarlar doğrultusunda yaşanan temaslar etnik yakınlık olmayan gruplar ile de federatif bir birliktelik sağlanmasının önünü açmıştır (Ahincanov, 2014, s. 262). Bu durum Kıpçakların, sahip olduğu siyasi teşkilatlanma ile Avrasya hattı üzerinde ortaya çıkan son boylar konfederasyonu modelini oluşturmasını

sağlamıştır. Konfederatif yapının doğal bir getirisi olarak tabi topluluklar, aynı etnik kökenden olsa dahi farklı nitelikler ile tanımlanmıştır (Taşağıl, 2021, s. 227-228).

Özellikle XI. yüzyıl itibariyle ortaya çıkan doğu kaynaklı siyasi tazyikin etkisiyle Kıpçak konfederasyonu içerisinde etnik manada uzak bağlar bulunan kavimlerin de yer aldığı anlaşılmaktadır. Kanglı, Peçenek, Oğuz, Yemek, İlbari, Yuğur, Başkurt, Kay, Kidan, Bayaut gibi unsurların konfederatif şekilde sağladıkları bağlılık bu duruma en açık örnek niteliğindedir (Ahincanov, 2014, s. 262).

Konfederatif yapı içerisinde doğrudan Kıpçak kökenli olan ya da zamanla etnik aidiyetleri farklı olsa da etnopolitik birliktelikleri dolayısıyla Kıpçak olarak anılan boyların bazıları şöyle sıralanabilir: Altunapa, Ancoğlu, Aslanapa, Ayapa, B.zanki, Badac, Barak, Bayavut, Bergü, Borçoğlu, Burlı, Cağrak, Cordan, Cüzan, Durut, Elburi, Ençoğlu, İleris, İtaba, Kabalalı, Kara Börklü, Karabaroğlu, Kitanopa, Konguroğlu, Kuloba, Mingüzoğlu, Ölberli, Ören, Tarğıl, Terter, Toksoba, Urusoba, Yeta, Yılanduk, Yimek, Yuğur (Ahincanov, 2014, s. 263; Golden, 1995, s. 108-122; Kıldıroğlu, 2013, s. 90-177; Özel, 2021, s. 64-145).

Belirli dönemlerde ortak çıkarlar dolayısıyla Kıpçak federatif düzeni içerisinde oluşan birliktelikler liderlik vasıfları ile ittifakın birleştirici unsuru olan boy veya liderin aristokratik bir yapıya erişmesinin önünü açmıştır. Ticari ve iktisadi kaygılar dolayısıyla Oğuz Yabgu topraklarına yapılan istilalarda ve İtil ötesine uygulanan muhaceret politikasında idareci vasıfları ön plana çıkan Toksoba ve Borçoğlu boylarının etkisi oldukça yüksek bir seviyede hissedilmiştir (Kumekov, 2002, s. 1370).

Ortak bir konfederatif yapının paydaşları arasında yaşanan hiyerarşik farklılıklar Eberhard tarafından Türk sosyal örgütlenmesinin karakteristik bir özelliği olarak görülmüş ve bir lider kabilenin varlığı sonucu yaşanan eşitsizlik sıradan kabilelerin idari varlığını sürdürebilmesi için mecburi görülmüştür (Thierry, 2002, s. 382).

Boylar arasında meydana gelen hiyerarşik farklılıklar Kıpçak toplumu arasında kendisine karşılık bulmuş ve Kıpçak toplumunun sahip olduğu sosyal farklılıklar zaman zaman toplumun ak-kara veya sarı-kara şeklinde ayrıma tabi tutulmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum toplumsal düzen içerisinde Ak-Kıpçak-Kara-Kıpçak şeklinde hiyerarşik ayrım olarak karşılık bulmuştur (Şahin, 2019, s. 85). Tarih boyunca birçok toplumda örneklerine rastlanılacağı gibi yönetici kitle malum tabakalaşmanın dışında üst düzey bir zümre olarak

varlık göstermiştir (Kumekov, 2002, s. 1372). Yönetici kitlenin yanı sıra sahip olduğu üretim hacmi ile mal varlığı yüksek olan zümrenin de ayrıcalıklı bir sınıf teşkil ettiği aşıkardır. Kıpçaklar arasındaki sosyal tabakalaşmanın boyutu eldeki arkeolojik veriler ile desteklenmiş ve eldeki bulgular, ölü ile beraber gömülen eşyaların toplumsal bir tabakalaşmanın yansıması olarak değişkenlik gösterdiğini ortaya koymuştur (Ahincanov, 2014, s. 266-267). Toplumsal tabakalaşmanın önemli yansımalarından biri de şüphesiz Kıpçak toplumu içerisinde mevcut yoksul ve dilenci gruplardır. Kıpçaklara ait lügatlerde kendisine karşılık bulan karakçi, sinlig, tilançi gibi kelimeler dilenci anlamında Kıpçak toplumunda yer tutan unsurlar için kullanılmıştır (Safran, 1993, s. 85).

İktisadi kaynakların sürdürülebilir olması ve göçebe üretim anlayışının ana teması olan hayvan sürülerinin çoğaltılması eldeki iş gücü ile paralel gelişmiştir. İş gücü ihtiyacının karşılanması gerekliliği birçok toplumun kölelik kavramı ile içli dışlı olmasını sağlayan ana faktör olmuştur. Kıpçaklarda ise üretim anlayışı ve güvenlik kaygıları dolayısıyla erkek köle yerine kadın ve genç kız köleler daha önemli görülmüştür. Bu doğrultuda Kıpçak toplumunda köle, üretim anlayışı için temel bir unsur olmaktan ziyade ev köleliğine yönelik savaş ganimeti olarak elde edilen bir unsur olarak kullanılmıştır. Kölelik üzerinde kendisine karşılık bulan bu durum toplumsal yapının tamamına yayılmış ve üretim anlayışında kadın iş gücüne olan ihtiyacı gözler önüne sermiştir (Ahincanov, 2014, s. 266-267; Klyashtorny&Sultanov, 2019, s. 157-159).

Üretim anlayışındaki esaslar Kıpçak toplumu içerisinde kadın faktörünün diğer toplumlara göre görece sıyrılmasını ve yüksek bir öneme sahip olmasını sağlayan unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Gökbel, 2000, s. 186-189). Üretim anlayışının yön verici olduğu bir diğer faktör ise şüphesiz yaşam şeklidir. Kıpçaklar yaşadıkları sahanın coğrafi faktörleri dolayısıyla iktisadi kaynaklarını hayvancılık üzerine kurgulamış bir toplum olarak göçebe bir yaşam şeklini sürdürmek durumunda kalmıştır. Elimizdeki veriler, XI. yüzyılda Kıpçak kütlelerinin coğrafi faktörlere, iklime ve otlak verimliliğine bağlı olarak yaylak ve kışlak olarak belirledikleri noktalarda yaşamlarını göçebe bir şekilde sürdürdüklerini ortaya koymaktadır (Rasovkiy, 2004, s. 172). Yarı göçebe yaşam biçiminin doğal bir sonucu olarak Kıpçaklar barınaklarını kolay taşınabilir ve demonte olma hızı yüksek unsurlar olarak kurgulamıştır. Malum barınaklar daha çok ham maddesi hayvan

derisi özellikle keçi olan çadırlar ya da göç sırasında hayvan gücü ile hareket eden araçlarla taşınabilecek *derme evler* şeklinde inşa edilmiştir (Gökbel, 2002, s. 314; Yücel, 2002a, s. 342).

P. Carpini'nin (2018) ve Rubruk gibi seyyahların aktardıkları Deşt-i Kıpçak üzerindeki mimari anlayışın detaylandırılması noktasında büyük önem arz etmektedir. Carpini Deşt-i Kıpçak sahası üzerindeki evlerin kolay taşınabilir bir tasarım ile ince kamış çubuklardan inşa edildiğini, tavanda açılan yuvarlak bir delik ile ışık ve baca ihtiyacının karşılandığını, yalıtım gereksiniminin ise keçe ile giderildiğini aktarmıştır. Ayrıca evlerin boyutlarının hiyerarşik anlamlar taşıdığını ve her türlü göç faaliyetinde yerleşim biriminin de aynı şekilde taşındığını ifade etmiştir (Carpini, 2018, s. 44). Rubruk (2019) da benzer ifadeler ile Carpini'nin aktardıklarını detaylandırarak inşa edilen evlerin yalıtım ihtiyacını gidermek amacıyla keçenin yanı sıra iç yağdan ve koyun sütünden yapılan bir sıva malzemesinin kullanıldığını; oldukça geniş olarak tasarlanan evlerin, öküzlerin çektiği dingili oldukça güçlü arabalar ile çekildiklerini ve bir kişinin de bu taşınma sırasında öküz arabalarını yönlendirdiğini aktarmıştır (Rubruk, 2019, s. 42-43). 1334 yılında Deşt-i Kıpçak'ı ziyaret eden İbn Batuta'da Deşt-i Kıpçak'taki evlerin dört tekerlekli bir iskele üzerine oturtulup hareketli bir mekanizma haline getirildiğini ve bu sayede at, deve ya da öküz gibi hayvanlarca rahatlıkla taşınabildiğini aktarmıştır (Battuta, 2014, s. 627).

Kıpçakların barınma ihtiyaçlarını karşılayan yürüyen mekanizma üzerine inşa edilmiş olan evler savaş dönemlerinde amaçların dışında kullanılarak askeri savunma stratejilerinin bir parçası haline gelmiştir. Savaş sırasında bir halka şeklinde birbirine bağlanan arabalar düşmana karşı siper hattı oluşturan askeri istihkamlar olarak kullanılmıştır (Ahincanov, 2014, s. 250).

Kıpçaklar sahip oldukları toplumsal hayatı türlü aktiviteler ile renkli hale getirmiş düzenledikleri toylarda özellikle zaferlerini kutlamış, kopuz çalan ozanların okuduğu destanlar ile eğlenceler düzenlemiş, et tüketip kımız içmişlerdir (Yücel, 2002a, s. 343). Özellikle baharda yapılan *Kımız Murunduk* adı verilen kımız bayramı Kıpçaklar arasında büyük önem verilen kutlamalardan olmuştur (Gökbel, 2000, s. 239).

Kıpçaklar gerçekleştirdikleri göç faaliyetleri ile beraber tarımsal kuşakta bulunan topluluklar ile yakın temaslarda bulunmuş ve yaşanan etkileşim ile yaşam şekilleri

değişiklik göstermeye başlamıştır. Ana kitle göçebe yaşam şeklini korusa da muhaceret eden kitleler yerleşik hayata geçiş yapmaya başlamıştır. Köy ve şehir yaşamına paralel olarak üretim anlayışları ve pek tabi kültürel aksiyonları da türlü değişiklikler maruz kalmıştır (Safran, 1993, s. 89). Genel olarak ana kitlenin toplumsal hayatında sahip olduğu temel dinamikler ufak farklılıklar ile Türk Kültür ve Medeniyetine paralel bir şekilde gelişim göstermiştir. Muhaceret eden Kıpçak toplulukları yaşadıkları etkileşimler ile İrtiş Irmağından Tuna Nehrine kadar Türk Kültür ve Medeniyeti için katalizör görev üstlenmiştir.

3.2. KIPÇAK İKTİSADİ YAŞAMI

Ekonomik girişimler tarih boyunca yaşanan coğrafyanın sunduğu koşullar çerçevesinde gelişim göstermiştir. Türk toplulukları için erken dönem ekonomik faaliyetlerin izahı şüphesiz yaşanan sahanın karakteristik özelliklerinden bağımsız düşünülemez. Asya kıtası coğrafya ve üretim imkanları bakımından, sulanabilir ovalar ve bozkır-çöl kuşağı olmak üzere iki bölümde değerlendirilebilir. Türk varlığının doğduğu topraklar olarak kabul edilen Orta Asya, dağlık ve engebeli alanlarla çevrili çöl ve bozkır kuşaklarından oluşan, Anadolu'dan yaklaşık yedi katı büyüklüğe sahip bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır (Tabakoğlu, 2014, s. 85-86).

Coğrafi açıdan Orta Asya beş karakteristik özelliğe sahiptir. Kapladığı alan itibariyle sahip olduğu karasal hacim. Denizlere olan bağlantısızlığı ve bu doğrultuda gelişen iklimsel karasallık; bu durum bölgeyi sıcaklık farkının ve iklim sertliğinin en yüksek olduğu bölge kılmaktadır. Su varlığının dağ kökenli su kaynaklarından oluşması. Coğrafi çeşitliliği fazla olmasına rağmen çöllerin oluşturduğu geniş kuru kuşak ve ağır koşullara sahip kış mevsimi bakımından yaşanan iklimsel tekdüzelik. Toprağın tarımsal üretimin ana unsurlarından olan tahıl tarımı için sınırlı yeterliliğe sahip olması (Taaffe, 2003, s. 33-43).

Yaşanılan bölgenin tabii özellikleri ve iklimsel koşulları üretim anlayışından, yaşam tarzına ve hatta psikolojik ve sosyolojik gelişime kadar birçok unsuru derinden etkileyen önemli bir dinamik olarak görülmüştür (Baykara, 2003, s. 82-85). Bu doğrultuda Türk varlığı işgal

ettikleri sahanın iklimsel dayatmalarına maruz kalarak hayvancılığı iktisadi yaşam şekilleri olarak benimsemek durumunda kalmıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 316).

Coğrafi yapının doğurduğu iktisadi anlayış bazı gereklilikleri beraberinde getirmiş ve verimliliği görece düşük meralarda otlak ihtiyacının karşılanması adına dinamik bir yaşam şekli doğurmuştur. Hayvancılığın bir zaruret olarak ortaya koyduğu mera ihtiyacı yaylak ve kışlak yerleşimlerinin doğal olarak göçebe yaşamın doğuşunu sağlamıştır (Grousset, 1980, s. 17). Göçebe yaşam biçiminin zaruri kıldığı mera ihtiyacı Türk toplumunun toprağa olan bakış açısını derinden etkilemiştir. Yaylak ve kışlak olarak kullanılan, hayvanlar için otlak sağlayan toprak, hayvancı Türk unsuru için kutsal bir varlık olarak görülmüştür (Ögel, 2017, s. 54-55). Sahip olunan toprakların yaşamsal gereklilikler arz etmesi ve jeopolitiğin getirdiği güvenlik zafiyetleri göçebe Türk toplulukları için sert savaşçı tavırlar takınılmasını gerekli kılmış ve toplumsal evrim düşman çevreye karşı korumacı bir tavır geliştirmiştir. Bu doğrultuda göçebelik, içine hapsolünmüş dinamik bir döngü içerisinde uzmanlık derecesinde yeterliliğe sahip olmayı gerekli kılmıştır (Toynbee, 1978, s. 146-147).

Orta Asya üzerinde yaşayan kitleler için yaşam şekli açısından belirleyici olduğu gibi üretimi sağlanacak olan ürün-hayvan cinsi açısından da belirleyici olmuştur. Orta Asya göçebeleri için dinamik yaşam alanı genellikle yıllık 150-300 km kadar olmuş ve daha çok engebeli alanlar otlak imkanı sunmuştur. Bu durum yükseltisi fazla olan bölgelerde optimum verimin elde edilebilmesi adına küçükbaş hayvancılığın ve pek tabi at yetiştiriciliğinin gelişmesini zaruri kılmıştır (Divitçioğlu, 1987, s. 237-238).

Türkler, şüphesiz atın ehlileştirilmesi ve sosyoekonomik açıdan üretim sistemine kazandırılması noktasında Dünya tarihine büyük katkılar sunmuş bir kavim olmuştur. Özellikle atlı göçebe kültürünün sosyolojik bir kavram olarak ortaya çıkması ve binicilik faaliyetinin ekonomik ve askeri yanları ile sistemli bir hale gelmesi Türk kültürünün doğurduğu önemli unsurlar olmuştur (Koppers, 1941, s. 455,474-475).

Türklerin sosyo-kültürel hayatında önemli yer tutan koyun ve at sujesinin varlığı üretim mekanizmasının hayati parçaları olmaları ile ilgilidir. Üstelik koyun ve at kalıntılarına Orta Asya kültür bölgeleri üzerinde aynı dönemlerde rastlanıyor olması iktisadi bir kaynak olarak ortaya çıkışlarının paralellik gösterdiğini ortaya koymaktadır (Kafesoğlu, 1998, s. 316).

Göçebe üretim anlayışı içerisinde at ve koyun birbirine paralel bir verimlilik grafiğine sahip olmuş ve koyunun bir tüketim ürünü olarak ya da ticari bir meta olarak yaratacağı zenginlik atın niceliği ile daima bağlantılı gelişmiştir. At, sürülerin bir arada tutulması, sevk ve idaresi, otlakların tespiti ve korunması gibi birçok fiil için gereklilik arz etmiştir (Koca, 2002, s. 15-16). Bu doğrultuda bozkır zenginliğinin temeli olan at üretim anlayışının temel ürünü olmuş ve belirli bir sınıra bağlı kalmadan ihtiyacın üstünde bir üretim anlayışı benimsenmiştir (Sinor, 2003, s. 20). Atın göçebe iktisadın temel metası olmasında pek tabi dayanıklı yapısı, coğrafyaya sağladığı uyum ve temel gereksinimlerinde sağladığı kolaylık da etkili olmuştur. Kışa hazırlık yapılmayan dönemlerde ve kıtlık zamanlarında, kar altında beslenebilme özelliği, otların altında kalan kalıntıları tüketebilmesi gibi özellikler bozkır iktisadı için önemli bir tasarruf sağlamıştır (Klyashtorny&Sultanov, 2019, s. 68-69).

Üretim anlayışının olağanüstü haller dışında sınırsız üretim tavrına sahip olması bozkırın karakteristik özellikleri dolayısıyla doğrudan yaşam düzeylerini etkilememiş ve bu doğrultuda kazanç ve zenginlik gibi kaygılardan bağımsız gelişmiştir (Sinor, 2003, s. 20). Toprağa dayalı üretim anlayışının zayıf bir seviyede oluşu göçebeler temel ihtiyaçlarını karşılama noktasında farklı toplulukların üretim anlayışlarına bağımlı hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum takas edebilecek malın üretimini sınırsız ve mecbur kılacak bir dışa bağımlılık yaratmıştır (Toynbee, 1978, s. 146).

Coğrafi şartların törpüsü ile şekillenmiş olan göçebe yaşam standartları Kıpçaklar için de temel bazı kaideler oluşmasında büyük rol oynamıştır. Kıpçaklar sahip oldukları genetik dinamizmin etkisi ile hayvancılıkta beynelmilel göç mesafelerinin ötesine geçmiş oldukça geniş bir sahada faaliyet yürütmüşlerdir. Mesafenin belirlenmesinde temel kıstas geleneksel anlayışlar, ekonomik durum ve coğrafyanın ortaya koyduğu mecburiyetler olmuştur (Kumekov, 2002, s. 1372). İktisadi göçler Kıpçaklar için disiplinli bir kitlesel hareket olarak planlı ve programlı bir şekilde zamanı ve güzergahı önceden belirlenmiş olan olağanüstü haller ile istisna arz etse de ertelenmesi mümkün olmayan hareketler olmuştur (Şahin, 2019, s. 168). Göç faaliyetine katılım sağlayan insan, hayvan ve menkulün hacmi hesaba katıldığında tüm lojistik problem ve çetin manevra şartlarına rağmen disiplinden taviz verilmemesi göç etme noktasında uzmanlık seviyesine ulaşıldığının bariz kanıtıdır (Toynbee, 1978, s. 146).

Zamanla edinilen iktisadi birikim Kıpçak kitlelerinin muhafazakar bir göçebe anlayışa sahip olmasını sağlamıştır. Üretim anlayışlarının doğurduğu bu katı tutum toplumsal hafızalarının önemli bir parçası haline gelmiştir (Ahincanov, 2014, s. 242). Bu noktada Kıpçakların sahip olduğu takıntılı göçebe anlayışın tamamıyla üretim anlayışları ile bağlantılı olmadığı anlaşılmaktadır. Pek ala hayvancılık yerleşikler için de alternatif bir üretim şekli olmuştur üstelik İtil ötesinde Orta Asya'nın aksine hayvancılık-göçebe yaşam birlikteliğini mecburi kılacak coğrafi zaruretlerin daha zayıf olduğu anlaşılmaktadır (Taşağıl, 2021, s. 41).

Göçebe yaşama yönelik gelişen muhafazakar tutum negatif etkilerinden bağımsız olarak Kıpçakların kültürel manada gelişiminin önünü kesmemiştir. Eldeki verilerin Kimek kültürünü ve dolayısıyla erken dönem Kıpçak kültürünü tamamen yerleşik olarak aktarmış olsa da arkeolojik veriler özellikle Kıpçakların yaşadığı merkezi Kazakistan'da zengin bir kültürel birikimin varlığını ortaya koymaktadır. Sulama kanalları ve kale kalıntıları bu durumun en belirgin kanıtıdır (Kumekov, 2013, s. 94).

Üretilen ürünlerin çeşitliliği göçebe yaşam şekli ile paralel bir şekilde gelişmiş ve temel besin ürünleri üzerinde önemli oranda belirleyici olmuştur. Evcil hayvanlar, av hayvanları ve balıktan elde edilen et ve etten yapılan ürünler Kıpçaklar için doğrudan temel besin kaynaklarından biri olmuştur (Safran, 1993, s. 149). *Hudüdü'l Alem*'in müellifi tarafından “*Yiyecekleri yazın süt, kışın ise kurutulmuş ettir.*” şeklinde Kimekler için aktarılan bilgiler erken dönem Kıpçak tüketim ürünlerinin hayvansal kaynaklı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Hududü'l Alem, 2018, s. 54). At etinin özellikle konuk ağırlamada önemli bir ikram olarak sunulması ve kımız üretiminin ana unsuru olması at üretimini taşınma gereksinimlerinin karşılanmasından öteye taşımaktadır (Taşağıl, 2021, s. 253).

Arkeolojik verilere göre Kıpçak at üreticiliği, boyu ve boynu kısa, kalın baş ölçüsüne sahip besi amaçlı kullanılan büyük atlar ve boyu uzun, başı küçük, ayakları ince askeri gereksinimleri karşılamak üzere kullanılan binek atlar olmak üzere iki ana cinsin üzerinde şekillenmiştir (Kumekov, 2013, s. 96). *Sürülerin incisi* olarak anılan At, Kıpçak toplumu için yalnızca tüketim ürünü olarak önem arz etmemiş, cenaze ve kurban törenlerinin ana aktörü olmasından servet ve saygınlık göstergesi olmasına kadar birçok alanda ön plana çıkmıştır (Ahincanov, 2014, s. 242-245).

Kıpçak tüketim ürünleri içerisinde önemli bir konuma sahip olan diğer meta ise koyun olmuştur. Yağ ve et ihtiyacından, giysi ve deri ihtiyacına kadar geniş bir yelpazede faydalanılan koyunun iki cins üzerinden üretimi sağlanmıştır. Sürünün büyük çoğunluğu hareket yeteneği yüksek olan seri ve uzun mesafede dayanıklı kuyruksuz koyunlardan oluşmuştur. Öte yandan ilkbahar öncesi yaşanan kıtlığa karşı dayanıklı olan kuyruklu koyunlar da azımsanmayacak derecede tercih edilen üretim ürünü olmuştur (Kumekov, 2013, s. 1376). Koyun ve atın üretimi daima birbirine paralel bir olgu olarak gelişmiştir. Atın sürü kontrolü noktasında sağladığı faydanın yanı sıra kışın kar tutmuş yüzeylerde 40 cm kadar eşeleme kabiliyeti ile arkasından gelen koyun sürülerine otlak alanı açması gibi avantajlar at ile koyun üretimini birbirine entegre hale getiren unsurlar olmuştur (Ahincanov, 2014, s. 244; Taşağıl, 2021, s. 253).

Kıpçak üretim anlayışı içerisinde koyun ve atın yanı sıra keçi, inek, öküz, deve gibi farklı küçük ve büyük baş hayvanlar da önemli yer tutmuş ancak uzun süren göç faaliyetlerine uygun olmayan toynak ve vücut yapıları, yerleşik üretim anlayışı için daha elverişli metabolizmaları tercih edilmelerini engellemiştir (Şahin, 2019, s. 170). Bu tür hayvanlar daha çok *yatuk* yani hayvanlarını kaybedip yerleşik hayata geçmiş olan kişiler ve yoksul halk tarafından tercih edilmiştir. Diğer yandan yük kapasitesi yüksek, soğuğa olan dayanıklılığı düşük olan deve ise batı Kazakistan topraklarına göç etmiş olan Kıpçak grupları tarafından kullanılmaya başlanmıştır (Ahincanov, 2014, s. 243; Kumekov, 2002, s. 1372). Ayrıca Kıpçak toplumunun üretim ve tüketim ürünleri arasında tavuk, kaz, ördek gibi muhtelif kümes hayvanları; bal üretimi doğrultusunda arı; yük taşımacılığı ve binek ihtiyacı doğrultusunda katır ve eşek; avcılık faaliyetleri doğrultusunda köpek gibi hayvanlar da yer almıştır (Safran, 1993, s. 149; Şahin, 2019, s. 170).

Kıpçakların tarımsal faaliyetleri yerleşik yaşama olan sempatileri ile paralel bir şekilde gelişim göstermiştir. Erken dönem Kıpçak varlığı içerisinde tarımsal üretim göçebe ve yarı yerleşik şekilde hayata geçmiştir. Göçebe halde üretim, susuz çöl bölgelerinde düzensiz tarım uygulamaları yoluyla; yarı yerleşik halde üretim ise hayvancılık faaliyetleri ile entegre bir şekilde sulak alanlarda uygulanan tarım uygulamaları yoluyla gerçekleşmiştir (Kumekov, 2013, s. 94).

Kıpçak bakiyelerinin tarımsal anlamda uzmanlaşma süreci ancak Kimek Federasyonu içerisindeki yükselişleri ve akabinde İtil dolaylarına olan muhaceretleri ile gerçekleşmiş olmalıdır. Kıpçakların İtil havzası üzerinde sağladığı hakimiyet onlara tarımsal anlamda büyük bir birikim ile yüzleşme fırsatı tanımıştır. Hazarlardan kalan işlenmiş ve üretime hazır tarımsal alan Kıpçaklar için yaşam standartlarını revize edecek önemli bir miras haline gelmiştir (Yakubovsky, 1976, s. 6-7).

Her ne kadar tarımsal üretim Hazar mirası olarak yüksek bir seviyede edinilmiş olsa da Kıpçaklar için her zaman tarım ikinci planda yer almıştır. Buğday ve arpa gibi ürünlerin üretimi hayvancılığın yanı sıra gelişmiş mısır ise tarımsal üretimin hacmi en yüksek ürünü olmuştur. Buğday ve arpa gibi ürünlerin dar bir üretim hacmine sahip olması iç piyasadaki değerlerini arttırmıştır (El Ömeri, 2014, s. 115). Hayvansal ürünlerin temini halk için buğday ve arpa gibi ürünlerin temininden daha kolay olmuştur. Yoksul halk elindeki hayvansal ürünler ile hububat takas ederek ihtiyaçlarını gidermiştir (Rubruk, 2020, s. 50). Kıpçakların bahçecilik ve sebzecilik faaliyetleri ise Kırım'ın güney hattı boyunca gerçekleştirdikleri yerleşimleri sonucu başlamıştır (Kurat, 2019, s. 107).

Kıpçak toplulukları için iktisadi hayatın önemli bir kısmında yer alan diğer bir faaliyet ise avcılık olmuştur. Daha çok süreklilik avları şeklinde gerçekleşen avlanma işi et, kürk ve deri ihtiyacının karşılanması ve takas edilebilecek metanın elde edilmesi bakımından ekonomik bir katkı olarak değerlendirilmiştir. Avlanma işi hemen bütün Türk toplumlarında olduğu gibi yalnızca ekonomik bir faaliyet olarak görülmemiş askeri bir talim unsuru olarak uygulanmıştır. Tarih boyunca askeri unsurların birbirini tanıması, manevra ve stratejik kabiliyetin geliştirilmesi gibi önemli disiplinlerin karşılık bulduğu bir faaliyet olarak görülmüştür (Ahincanov, 2014, s. 258; Caferoğlu, 1970, s. 169-175; Rubruk, 2020, s. 50-51; Taşağıl, 2021, s. 255). Türk toplulukları arasında askeri disiplinin sağlanması ve geliştirilmesi adına yapılan av faaliyetleri Hun döneminden itibaren kurumsal bir kimlik kazanarak devlet için resmi bir organizasyon halini almıştır (Bayat, 2009, s. 6).

Kıpçaklara ait lügat ve sözlüklerden anlaşıldığı kadarıyla samur, vaşak, kokarca, sansar, tavşan, sincap, geyik, antilop, yaban eşiği, domuz, gelincik, tilki, kurt, şahin, doğan, kartal gibi hayvanlar kürkünden ve etinden faydalanmak, zararlı faaliyetlerini engellemek ve talim yapmak gibi amaçlarla avlanan hayvanlardır. Bunların yanı sıra akarsu ve göl

kenarlarında yapılan balıkçılık faaliyeti de Kıpçaklar için önemli bir ticari meta ve tüketim ürünü sağlamıştır (Safran, 1993, s. 215-216).

Kıpçakların sahip olduğu hayvancılık geleneği, ihtiyaç duyulan türlü araç gerecin yapımında ve hayvansal ham maddeler elde edilen zanaat ürünleri üzerinde uzmanlık edinmelerini sağlayan ana faktör olmuştur. Kıpçak zanaatkarları, Keçecilik, kementçilik, saraciye ve dericilik faaliyetleri ile maden işlemeciliğine bağlı olarak silah üretimi, taş işlemeciliğine bağlı olarak tapınak inşası gibi önemli meziyetlere sahip olmuştur (Ahincanov, 2014, s. 251-252).

Hayvancılık esasına dayalı üretkenlik ve zanaatkarlık noktasında sahip olunan birikimin, hakimiyet sahalarının sahip olduğu yüksek ticari hinterland ile taçlandırılması, Kıpçak ekonomisinin dinamik bir görüntü çizmesini sağlamıştır. Sahip olunan iktisadi birikim genellikle maddi bir kazanç sağlama amacından ziyade günlük ihtiyaçların karşılanmasına dönük değiş-tokuş esasına dayalı olarak gelişim göstermiştir. Ancak paraya dayalı ticari faaliyetlerin varlığı göz ardı edilmeyecek derecede Kimek varlığına kadar dayandırılabilir bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Kumekov, 2013, s. 102). Göçebe ve yerleşiklerin üretim anlayışlarındaki farklılıklar arz talep döngüsünün iki taraf için de eşit bir ölçüde gelişmesini sağlamıştır. Üretim dışı ihtiyaçların karşılıklı olarak giderilmesi noktasında en uygun pazar Sirderya dolaylarındaki şehirler olmuştur (Ahincanov, 2014, s. 259).

Kıpçakların ticari anlamda yükselişleri ise Hazar topraklarındaki varlıkları ile paralel gelişim göstermiştir. Özellikle Hazarların siyasi hakimiyetini kaybetmesinin ardından Hazar topraklarındaki gelişmiş ticari aksiyon Kıpçakların kontrolüne geçmiştir (Şahin, 2019, s. 174). Hazar ve Harezm topraklarında arasında İtil Nehri üzerinden sağlanan ticari akış Kıpçaklar için de büyük bir zenginliğin sağlanmasına vesile olmuştur (Safran, 1993, s. 185). Harezm'in başşehri Cürcaniye göçebe Kıpçakların hububat ihtiyacının karşılanması noktasında oldukça önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır (El Ömeri, 2014, s. 115). Harezm topraklarından Kıpçak yurduna akışı sağlanan diğer ticari ürünler ise nar, çeşitli üzümler, peksimet, susam, çizgili kumaş, halı, battaniye, hediyelik simli kumaşlar, yatak örtüleri, kilitler, renkli elbiseler, yay, kaşar, balık, ayran olmuştur (Ahincanov, 2014, s. 260).

Deşt-i Kıpçak üzerinde gerçekleşen ticari aksiyon bölgeyi ziyaret eden Rubruk, El Ömeri ve İbn-i Battuta gibi seyyahların ilgisine mazhar olmuştur. Kıpçakların üretim dışı ürünlere Çin, İran, Rus, Bulgar ve Başkurt topraklarından gelen kervanlar aracılığıyla ulaştığı ve iç ticarete ihtiyaç duyulan ürünlerin trampa usulü ile karşılandığı anlaşılmaktadır (Rubruk, 2020, s. 50-52). Dış ticarete ihraç edilen önemli ürünlerin başında ise at gelmiştir. İbn-i Battuta, bölgede aktif her tüccarın yüz ile iki yüz civarında at sahibi olduğu ve tekinin elli altmış dirheme kadar alıcı bulabildiğini aktarmıştır (İbn-i Battuta, 2014, s. 633).

Kıpçakların Kırım dolaylarındaki varlıkları onların deniz ticareti üzerinde mevcut mirastan yararlanarak önemli bir birikim elde etmesini sağlamıştır. Özellikle şehir hayatına adapte olan ve yerleşik unsurlar haline gelen Kıpçakların Suğdak ve Kefe gibi şehirlerdeki hakimiyeti denizaşırı ticaretleri için bir başlangıç teşkil etmiştir (Kurat, 2019, s. 90).

Kıpçakların iktisadi yaşamı İtil ve ötesinde kurulan hakimiyet öncesinde hayvancılığa dayalı göçebe yaşamın şekillendirdiği üretim anlayışına sadık kalmış ve bu doğrultuda ticari yaşam sınırlı bir gelişim göstermiştir. Sınırlı seviyede gelişim gösteren ticaret, merkezi bir para politikasının uygulanmasından daha çok üretilmeyen ürün ihtiyacını karşılamaya yönelik olmuştur. İtil havzası üzerinde kurulan hakimiyet ile Hazarlardan kalan miras sürdürülmüş ve transit taşımacılık ile paraya dayalı ticari aksiyon önem kazanmaya başlamıştır.

3.3. KIPÇAKLARDA ORDU

Dünya tarihini disipline eden dinamikler arasında etnolojik sınırlar oldukça önemli bir konumda yer almış ve yüzyıllardır yaşanan etnopolitik kesişimlere rağmen ulusların sahip olduğu karakteristik özellikler malum sınırların güçlü bir şekilde varlığını korumasını sağlamıştır. Tarihin hemen her safhasında kendisine önemli bir aktör olarak yer bulan Türk varlığı da sahip olduğu karakteristik özellikler ile etnolojik sınırlarını korumayı başarmıştır. Bu doğrultuda Türk varlığını diğer uluslardan ayıran en önemli özellik şüphesiz askeri birikim ve beceriler olmuştur.

Ateşli silahların cephe savaşlarındaki hız ve beceri temelli anlayışı zayıflatmasına kadar Türk varlığı sahip olduğu göçebe yaşam tarzı ile yenilmez bir unsur olarak yerleşik

toplumlar için büyük bir tehdit unsuru olmuştur (Vasary, 2016, s. 33). Türk topluluklar için hakimiyetin sağlanması ve korunması noktasında göçebelik daima temel bir gereklilik olarak görülmüştür (Togan, 1981, s. 106). Göçebe kültüre duyulan bu sadakat anayurdun sahip olduğu coğrafi nitelikler ile bağlantılı olarak gelişmiştir. İç Asya jeopolitiği üzerinde yaşayan toplumlar için daima siyasi kaygıların diri tutulması sonucunu doğurmuş ve bu duruma paralel olarak Türk varlığı için askeri gereksinimler varoluşsal bir gereklilik olarak karşılık bulmuştur. Bu doğrultuda Türk askeriyesi kendine has bir gelişim süreci izleyerek yüksek bir medeniyet seviyesine ulaşmıştır (Gömeç, 2009, s. 2).

Türk askeriyesini diğer toplumlardan ayıran üç ana karakteristik özellik göze çarpmaktadır. *Türk ordusu ücretli değildi:* Türk ordusu toplumun güvenlik kaygılarını giderme noktasında kolektif bir organizasyon olarak kabul edilmiş ve milli bir bilinç ile teşkil edilmiştir. *Türk ordusu daimi idi:* göçebe yaşam tarzının tehlikeye açık yapısı ordunun sürekli bir organizasyon olmasını sağlamış. Av, eğlence, spor gibi toplumsal aktivitelerin talim, kadın-erkek ayrımı yapmadan tüm paydaşların ise asker olarak kabul edilmesine vesile olmuştur. *Türk ordusu temelde süvarilerden kurulu idi:* bozkır kültürünün bir yansıması olarak hız ve manevra kabiliyetine duyulan sempati orduyu oluşturan unsurların atlı birliklerden oluşmasına sebebiyet vermiştir (Kafesoğlu, 1998, s. 281-282). Pek tabi atlı asker organizasyonunun gelişiminde Türk kültürünü şekillendiren atlı çoban kültürünün etkileri azımsanmayacak derecede karşılık bulmuştur (Koppers, 1941, s. 471-472).

Dünya tarihinin birçok safhasında ücretli askerlik devletlerin güvenlik kaygılarının giderilmesi noktasında öneli bir politika olmuşken Türk topluluklar arasında bu durum yalnızca ticari faaliyetleri baskın iktisadi politikası olan Hazarlarda kendine karşılık bulmuştur (Taşağıl, 2008, s. 154). Milli bir bilinç ile oluşturulan ordunun toplumsal yapıdan bağımsız bir yönü olmamış, millet sivil-asker şeklinde bir ayrıma tabi tutulmadan doğrudan ordu mensubu olarak kabul edilmiştir (Ögel, 1971, s. 292).

Türk ordusunun süvari organizasyonuna sadık yapısı tarih boyunca önemli bir kültürel suje olarak kendisine karşılık bulmuş olan atın varlığı ile paralel gelişmiş olmalıdır. Atın ehlileştirilme ve binek olarak kullanılma süreci askeri niteliklerinin keşfini ve Türk ordusunun esas mahiyetini teşkil etmiştir. Atın Türk ordusuna entegre hali ordunun hızını ve manevra kabiliyetini arttırmış ve girilen mücadelelerde avantajlı konuma getirmiştir

(Durmuş, 2019, s. 53-54). Bu durum Türk ordusunu hareketsiz kütle muharebesi doğrultusunda eğitilmiş olan yerleşik kavimlerin orduları karşısında başarıya ulaştıran ana faktör olmuştur (Kafesoğlu, 1998, s. 282).

Türk ordusunun özel kılan niteliklerden biri de sahip oldukları teşkilat bilinci olmuş ve bu anlamda dünya askeriye organizasyonları için örnek teşkil etmiştir. 10'lu teşkilatlanma ile organize elden Türk ordusu içerisinde en büyük birlik 10 bin kişilik *tümen* adı ile anılmış ve tümenler 1000, 100 ve 10 kişilik gruplara ayrılmıştır. İlk defa Asya Hun Hakanı Mo-tun tarafından uygulanan malum sistem içerisinde her idari birim ayrı bir teşkilat ile farklı rütbeliler tarafından kontrol edilmiştir (Donuk, 2008, s. 184). Sistem içerisindeki hiyerarşik yapının bir zincir şeklinde birbirine bağlı olarak teşkil edilmesi sosyal hayata yansımış ve toplumsal bir birliktelik sağlamıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 292).

Türk tarihinin askeri birikimi etnopolitik sınırları içerisinde yer alan tüm toplumlar için önemli bir miras olarak süreklilik kazanmıştır. Kıpçaklar da ait olduğu geleneğin önemli bir temsilcisi olarak askeri manada özel bir seviyeye ulaşmayı başarmıştır. Kıpçak lügatleri içerisindeki askeri anlam taşıyan kelimelerin zenginliği bu durumun en büyük kanıtı olmuştur (Safran, 1993, s. 169-170). Kıpçak sahasında yazılan lügatler içerisinde göze çarpan diğer bir zenginlik ise at ve atçılık üzerine kullanılan kelimeler özelinde kendini göstermektedir. Bu durum iktisadi sonuçlar doğurmasının yanı sıra savaş stratejileri ve askeri anlayış doğrultusunda da önemli ipuçları sunmaktadır (Özgür, 2009, s. 892-905).

Kıpçak askeriyesi hakkında erken dönem bilgilere, diğer bütün hususlarda olduğu gibi Kimek varlığı ile bağlantılı olarak erişilmektedir. Kimeklerin coğrafi hakimiyetleri askeri manada önemli bir doğu-batı sentezinin gerçekleşmesine vesile olmuştur. Altay Dağları eteklerinden Güney Ural ötesindeki orman bozkır şeridine kadar uzanan sahada hakimiyet kuran Kimekler, Merkezi Asya kültürü ve Avrupa'nın doğu kıyılarının askeri bir sentezi olarak gelişim göstermiştir (Gorelik, 2017, s. 143). Kimek askeri kültürü sahip olduğu dinamikler itibarıyla eski ve köklü bir geleneğin yansıması olarak görülmektedir. Kimeklerin devletleşme süreçleri içerisinde önemli teşkilat kaideleri ortaya konulmuş ve boy birliği ve devlet organizasyonunda etkin olan valiler aynı zamanda kendi birliklerinin idaresinden sorumlu komutanlar olmuştur. Askeri valinin kontrol altına aldığı bölge karşılığında üstlendiği en büyük sorumluluk ise hakanın ordusuna asker toplamak olmuştur.

Kimek askeriyesinin gücü devletin veya boyun sahip olduğu iktisadi güç ile paralel gelişim göstermiştir. Bu doğrultuda ordu sahip olduğu hazine ölçüsünde süvari birliklerden oluşmuş ve piyade birlikleri yalnızca ekonomik sıkıntılar dolayısıyla tercih edilmiştir (Kumekov, 2013, s. 124-125). Bu durum Asya kültürü içerisinde atın yalnızca sembolik bir zenginlik unsuru olmadığını; askeri, dolayısıyla siyasi bir gücün önemli bir tezahürü olduğunun kanıtıdır (Koca, 2002, s. 15-16).

Avrasya bozkır askeri kültürünün bir yansıması olan Kimek askeriyesi çoğunlukla lamellar ya da yelme zırh kullanan zırhlı süvari birliklerden oluşmuş ve kılıç, mızrak ve kalın, kısa sopalar ile ok-yay takımları askeri teçhizatları olmuştur (Gorelik, 2017, s. 143). Asker ihtiyacının karşılanması adına buluş çağına ermiş her birey ailesinden, ok ve yay gibi temel askeri teçhizatlarını alarak kendi çekirdek ailesini kurmak ve devlete askeri manada hizmet etmek üzere hayatın içerisinde itilir (Şeşen, 2017, s. 135).

Köklü Türk askeri kültürünün, Kimek kültürünün ve gösterdiği yayılım sonrası İtil'den Tuna'ya kadar olan zengin medeniyet sahasının kültürel varlığının bir yansıması olarak gelişen Kıpçak medeniyeti askeri manada da güçlü bir sentezin yansıması olmuştur.

Her askeri organizasyonda olduğu gibi Kıpçak askeriyesinde de temel unsur halk ve mücadele içerisinde aktif bir şekilde varlık gösterecek olan savaşçı kitle olmuştur. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Kıpçaklarda da askerlik bir meslek olarak görülmemiş ve toplumun tamamına yayılan bir işbirliği olarak kabul edilmiştir. Üstelik bu işbirliği cinsiyetçi bir ayrıma tabi tutulmadan kadın ve erkek bireylerin tamamında karşılık bulmuştur. Bunun en önemli kanıtı savaşçı motifler ile tasvir edilmiş olan kadın heykelleridir (Şahin, 2019, s. 93). Bu durum Türklerde köklü bir gelenek olarak karşılık bulan ordu-millet anlayışının herhangi bir cinsiyetçi tavra maruz kalmadan gerçekleşmiş olduğunun önemli bir kanıtıdır (Gömeç, 2009, s. 1). Askeri yetenekleri geliştirmek ve geleneksel hale getirmek amacıyla yapılan talimlerde de kız ve erkek çocuklar herhangi bir ayrıma tabi tutulmadan savaşçı bir şekilde yetiştirilmiştir. Henüz 3-4 yaşlarındayken başlayan askeri talimler öncelikle koyun üzerinde at biniciliğinin öğretilmesi yoluyla temellendirilmiştir (Erdemir, 2002, s. 1664).

Yaşam şekillerinin ve coğrafi mecburiyetlerinin bir gereği olarak dinamik bir sosyal genetiğe sahip olan Kıpçaklar, bu durumu askeri birikimlerine yansıtmış ve savaş sırasında

kullandıkları teçhizatlar kolay taşınabilir, atlı birliklerin hız ve manevra kabiliyetlerini kısıtlamayacak şekilde tasarlanmıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 282-283).

Süvarinin hızını ve manevra kabiliyetini optimum oranda ortaya koymasını sağlayacak en önemli askeri teçhizat pek tabii ok ve yay olmuştur. Ok ve yayın savaşın ana unsuru olarak kullanılması yakın savaşta ortaya çıkabilecek ciddi yaralanmaların önünü kesmiş ve uzak mesafeden düşmana ciddi zararlar vermeyi sağlamıştır. 600 ile 800 metre arasında menzile sahip okların sağladığı avantaj, ışıklı ve zehirli oklar ile daha da etkili hale getirilmiştir (Durmuş, 2019, s. 56-60). Türk toplulukları için milli bir silah olarak tezahür etmiş olan ok ve yay Kıpçaklarla beraber önemli bir gelişim kat etmiştir. Kıpçakların Avrupa maceraları sırasında yeni model bir dönüşlü birleşik bir ok kullandıkları anlaşılmaktadır. Diğer Türk topluluklarının kullandıkları ok ve yaydan farklı olarak boyutu küçük olmasına rağmen gerçekleştirilen işlemler ile çekişi ve menzili arttırılmıştır (Mangaltepe, 2008, s. 137).

Ok ve yayın yanı sıra Kıpçaklarda kılıç, süngü, tulga, zırh, kalkan ve mancınık gibi askeri teçhizatların kendisine karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Savaş meydanında gerçekleşen yakın temasta ve av sırasında kullanılan kılıçlar, Kıpçaklarda madenci yeteneklerin geliştiğinin önemli bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaş esnasında ilk temasta kullanılan mızrak Kıpçak sahasında kendisine süngü adı ile karşılık bulmuştur. Tulga, zırh ve kalkan ise savunma amaçlı kullanılan teçhizatlar olmuştur (Safran, 1993, s. 171-177).

Hafif silahlı süvarilere ve dinamik bir askeri düzene sahip olmak savaş taktikleri üzerinde de belirleyici unsur olmuştur. Bozkır askeri sitemine göre taktik geliştiren hemen her Türk unsurunda olduğu gibi Kıpçaklarda da sahte ricat ve pusu prensibine dayanan *Kurt Oyunu/Turan Taktiği* gibi stratejilere sık sık başvurulmuştur (Rasonyi, 1971, s. 153). Taktiğin verimli bir şekilde uygulanabilmesi adına savaş alanı olarak etrafı dağ ve tepelerle çevrili bir vadi tercih edilir ve kuvvetler dört kola ayrılır. Vadinin sağ ve sol kısımlarında yer alan engebeler arasına ordunun iki kolu gizlenir. Geriye kalan iki koldan biri vadi boyunca uzak mesafe saldırısı yapmak üzere harekete geçip sahte ricat ile dönüşe geçer. Düşmanı menzile çeken ricat hareketi sonrası sağ ve sol koldaki birlikler ile merkezdeki birlikler ani bir hareket ile düşmanı imha eder (Donuk, 2008, s. 186-187).

Kıpçaklarda barış zamanında var olan askeri organizasyon Türk askeri teşkilatının bir yansıması olarak orduyu kanatlara ayırma yoluyla idare edilmiştir. *Ordu* adı verilen

merkezde hanın ordusu ve ona bağlı teşkilat bulunmuş ve geriye kalan kısım sağ ve sol kanat olarak bölünmüştür. Sağ kanat Sarayşık şehri Yayık Havzası dolaylarında; sol kanat ise Sıgnak şehri Sir Derya dolaylarında organize edilmiştir (Kumekov, 2002, s. 1371).

Kıpçaklar sahip oldukları askeri disiplin ve teknoloji ile İrtiş'ten Tuna'ya kadar çok geniş bir sahada aktif bir unsur olarak yer almıştır. Bu durum Kıpçakları Türk askeri birikiminin batıya aktarılması noktasında önemli bir köprü haline getirmiştir. Menzil ve çekiş gücü yüksek yeni nesil ok ve yayın; iğne uçlu okların; çeşitli özelliklere sahip yeni nesil okluğun; kolay taşınabilir, koruyucu özelliği yüksek ve hareketi kısıtlamayan deri zırhların; çivili gürzlerin ve savaş tekstili noktasında önem arz eden, silah kemeri, kaftan, değerli madenlerden mamul mahfazaların Batı kültürüne entegre olması Kıpçak aktarımı ile gerçekleşmiştir (Mangaltepe, 2008, s. 137-140).

Sahip olunan yüksek askeri birikim pek tabi Kıpçakların temas kurdukları uluslar tarafından savaşçı nitelikleri ile tanınmasına sebebiyet vermiştir. Savaşçı özelliklerin bu denli gelişmiş olması yaşam alanlarının sahip olduğu tehlikeli jeopolitik ile ilgilidir. Ancak savaş kavramının yarattığı ekonomik kazanç yani ganimet getirisi tüm göçebelere olduğu gibi Kıpçaklarda da itici bir neden olmuştur (Gömeç, 2009, s. 2). Savaş sırasında elde edilecek olan ganimetin yanı sıra ahret inancına dair kıstaslar da savaş göçebelere sempatik gösteren unsurlardan olmuştur. Buna göre muharebe sırasında öldürülen her düşman ölümden sonra savaşçıya hizmet etmek üzere görevlendirilecektir. Ayrıca Gök Tanrı'nın en temel emrinin savaşmak ve yeryüzünün tamamına hakim olmak üzerine şekillenmiş olması mücadeleye ilahi bir motivasyon kazandırmıştır (Roux, 1999, s. 84).

Türklerin sahip olduğu yüksek motivasyon ve askeri beceri temas kurulan yabancı unsurlar tarafından zaman zaman kullanılmak istenmiştir. Bu durum askeri bir ihracatın doğmasının önünü açmıştır (Taşağıl, 2008, s. 174). Özellikle Doğu Kıpçaklarının Harezmsah siyaseti içerisinde edindikleri özel konum, askeri nitelikleri dolayısıyla gelişim göstermiştir (Usta, 2002, s. 1421-1430). Doğu Kıpçaklarında olduğu gibi batıya göç eden Kıpçaklar arasında da askeri ihracat önemli bir politika olarak karşılık bulmuştur.

Kıpçaklar İtil ötesinde kendi bekaları için mücadele etmelerinin yanı sıra maddi bedeller karşılığında çeşitli toplulukların askeri mekanizmaları içerisinde görev almışlardır. Karadeniz'in kuzey hattı boyunca faaliyet gösterdikleri dönemlerde Rus knezliklerinin iç

mücadelelerinde önemli bir müttefik olarak, belirleyici roller üstlenmişlerdir (Kurat, 2019, s. 75; Vernadsky, 2019, s. 64).

Kıpçak askeri gücünden yararlanma yoluna giden diğer bir unsur ise Gürcü siyasetinin önemli aktörlerinden Kral David olmuştur. Kıpçaklar kurulan ittifak ile Rus baskılarından kurtularak Gürcü topraklarında refah bir yaşam sürmüştür. Diğer taraftan bölgeye yerleşip Gürcü ordusu içerisinde görev alan Kıpçaklar bağımsız Gürcü siyasetinin atılmasında önemli rol oynamıştır (Brosset, 2003, s. 360-365; Kırzioğlu, 1992, s. 112).

Kıpçak askeri gücünden yararlanma yoluna giden diğer bir unsur ise Kıpçakların özellikle Trakya topraklarında yarattığı tazyikten muzdarip olan Bizans olmuştur. Arazi, para ve değerli hediyeler ile Kıpçak beylerinin askeri gücünden yararlanan Bizans, Selçuklulara ve Peçeneklere karşı verdiği mücadelelerde Kıpçak askeriyesinden faydalanmayı bilmiştir. Kumanların Bizans ordusu içerisindeki konumu ise askeri genetikleri doğrultusunda hafif süvari birlikler olarak şekillenmiştir. Ok ve yay üzerine sahip oldukları beceri, ordunun dinamik bir destek bulmasını sağlamıştır (Ayönü, 2009, s. 56-57,64; Kurat, 1937, s. 216).

Kıpçakların Balkan toplulukları içerisinde gösterdikleri askeri faaliyetler bugünün siyasetine kadar etki eden önemli politik dönemler doğurmuştur. Kıpçaklar ve Macarlar arasında askeri anlamda kurulan ittifaklar bu durumun en büyük örneği olarak karşımıza çıkmaktadır (Çoban, 2015, s. 44-45). Macarlar ile ilk temaslar Kral Lazslo döneminde negatif bir boyutta gelişmiş olsa da Moğol tazyiki ile iki unsur dostça ilişkiler kurmaya başlamıştır (Kurat, 2019, s. 82). Özellikle Prens Bela dönemi Kıpçak gücünün Macar topraklarındaki varlığının yükselişe geçtiği dönem olarak karşımıza çıkmaktadır (Eckhart, 2010, s. 64-65).

Kıpçakların askeri manada etki ettiği diğer unsur ise Romen siyasetinin doğuşu olmuştur. Kıpçak reislerinden Toktemir Han'ın oğlu Basaraba sahip olduğu kuvvetler ile bağımsız Romen siyasetinin doğuşunu sağlamıştır (Rasonyi, 1993, s. 150; Yücel, 2006, s. 563).

Kıpçaklar Balkan topraklarındaki varlıkları ile II. Bulgar Devleti'nin Bizans'a karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinde muzaffer olmasını sağlayan ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Vasary, 2018, s. 54). Bulgar bağımsızlığının sağlanmasının ardından da bölgedeki aktif rollerine devam ederek Terter ve Şişman Hanedanlıkları döneminde askeri manada önemli roller üstlenmişlerdir (Rodoplu, 2021, s. 81-82).

SONUÇ

Orta Asya siyasi geleneğinin bir yansıması olarak sahip olduğu dinamik yaşam tarzı ile Altay Dağlarından Macar topraklarına kadar, siyasi aksiyonu yüksek Avrasya bozkırlarında etkin bir şekilde yer almış olan Kıpçaklar, temas ettiği hemen her etnik unsurun siyasi yaşamını derinden etkilemiştir. Gerçekleştirdiği muhaceret ile bilinen dünyanın önemli kısmında aktif rol oynayan Kıpçaklar, İtil ötesindeki siyasi varlıkları ile bütün bir Avrasya hattının geleceğine etki etmiş; Rus, Gürcü, Romen, Macar ve Bulgar toplulukların politik varlıklarında önemli izler bırakmıştır. Kıpçaklar temas ettikleri topluluklar tarafından sahip oldukları tipolojilerine atfen farklı fonetiklere sahip, benzer anlamlar etrafında şekillenen Kuman, Kun, Polovets, Pallidi, Valwen, Xartesk gibi isimlerle anılmıştır.

Batı Dünyası'nın siyasi aksiyonuna doğrudan etki eden XI. yüzyıl İç Asya göçleri Kıpçaklar için etnik, siyasi ve kültürel bir milat olarak şekillenmiştir. İç Asya göçlerinin Kıpçak siyaseti üzerinde gösterdiği etkiyi analiz edebilmek için erken dönem Kıpçak siyasetinin niteliklerini tespit etmek oldukça önemli görülmektedir. VIII. ile X. yüzyıl arası dönemde ilk defa Arap kaynaklarında kendisine karşılık bulan Kıpçak etnonimi söz konusu erken dönemde ortaya koyduğu siyasi teşkilatlanma ile doğrudan Kimek Federasyonu'na entegre bir şekilde gelişim göstermiştir.

Kıpçakların Kimek siyaseti içerisinde izlediği siyasi seyir XI. yüzyıl itibariyle ortaya koyacağı politik aksiyonun temellenmesine vesile olan en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimek-Kıpçak birlikteliğinin en önemli kanıtı şüphesiz Gerdizi tarafından aktarılan Kimek geneolojik destanı olmuştur. Zeyn'ül Ahbar ve Hudud'ül Alem'de aktarılanlar Kimek siyasetinin federatif bir şekilde geliştiğini ve Kıpçakların bu siyasi organizasyona entegre bir pozisyonda yer aldığına açıklık getirmektedir. Elimizdeki verilerin tamamı Kimeklerin temelini attığı organizasyon içerisinde, kendisine karşılık bulan unsurlar arasında Kıpçakların özel bir konumda yer aldığını kanıtlar nitelikler taşımaktadır.

İrtiş boylarında önemli bir siyasi varlığı temsil eden Kimek siyasetinin, batı kolu olarak gelişim gösteren Kıpçaklar, kendisinden bahseden kaynakların hemen hepsinde diğer boylar ile arasında statü farkı bulunan özel bir unsur olarak anılmıştır. Boylar arasındaki

hiyerarşide belirleyici olan durum ise düzensiz Kimek siyasetini kendisine mahkum hale getirmiş olan Kıpçak askeri varlığıdır. Batıda gelişen Kıpçak politikası karşısında iç siyasette yaşadığı buhran ile günden güne kan kaybeden Kimekler için öldürücü darbe doğuda patlak veren Kitan tazyiki olmuştur.

907 yılı itibariyle kabileler birliği şeklinde organize olan Liao Devleti'nin varlığı, bölgede bulunan Kay, Kun, Şari unsurlar için itici bir etki yaratmıştır. Göçebe ve savaşçı etnosların oluşturduğu göç zinciri yıkıcı bir dalga halinde Kimek siyaseti için sonun başlangıcı olmuştur. Bölgede baş gösteren kaotik ortam zayıf Kimek merkezi otoritesinin hakimiyetini tamamen kaybetmesine neden olmuştur. Oluşan yeni ortam güçlü bir alternatif olarak Kıpçakların liderlik vasfını üstlenmesinin önünü açmıştır.

Kimekler ile Kıpçaklar arasındaki birliktelik, yaşandığı sürecin tamamında Orta Asya siyasi geleneğinin gerçek bir yansıması olarak gelişmiştir. Göçebe anlayışın zayıf politikalar için yarattığı yıkıcı etki bu defa Kimekler için kendisini göstermiştir. Kıpçakların bu durumu fırsata çevirebilmesinde şüphesiz en önemli etken sahip oldukları askeri ve iktisadi güç olmuştur. Neticede Kay, Kun, Şari gibi etnoslar ile Peçenek, Oğuz, Kimek bakiyelerinin önemli bir kısmı şekillenen yeni federasyonel düzen içerisinde yer almış ve kavmi adlandırmalarından sıyrılarak Kıpçak harcında erimiştir.

Kıtay tazyikiyle başlayan göç dalgası, Kıpçaklar için özel bir anlam ifade etmektedir. Göçün yarattığı kaotik ortam yeni bazı etnopolitik organizasyonların temelini atılmasını sağlamış ve Kıpçaklar, şekillenen yeni birlikteliğin kapsam ismi halini almıştır. Bu durum özellikle XI.-XIII. yüzyıllar arasında Doğu Kıpçaklarının ayırt edilemez homojen bir kavmi birliğe sahip olmasını sağlamıştır. Sahip olunan federatif düzen zamanla siyasi temelleri kaybetmiş ve kavmi esaslarla şekillenmeye başlamıştır.

Kıpçaklar açısından XI. yüzyıl İç Asya göçlerinin yarattığı bir diğer sonuç ise İtil'den Tuna'ya kadar uzanan dinamik bir yayılmacı tavır takınmaları olmuştur. Pek tabi İtil'in batısına geçen Kıpçaklar için göç ne denli karakteristik bir özellikse Doğu Kıpçakları için de öyle gözükmektedir.

Doğu Kıpçaklarının doğrudan temas kurduğu ilk siyaset Batı Türk Hakanlığı'nın yıkılmasının ardından güvenlik kaygıları dolayısıyla münhasır bir siyasi organizasyonun temellerini atan Oğuz Yabgu Devleti olmuştur. Yarattıkları güçlü askeri organizasyon ve

Hazar-Harezm güzergahında elde ettikleri pay ile Oğuz Yabgu siyaseti bölge atmosferi için önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Oğuz Yabgu Devleti ekonomik ve demografik açıdan önemli bir güce sahip olsa da iç siyasette yaşanan istikrarsızlık büyük beka sorunları yaratmıştır. Kuruluş disiplinleri doğrultusunda yalnızca olağanüstü hallerde birlikte hareket eden boyların, bağımsız tavırları merkezi otoritenin sürekli bir zayıflığa sahip olmasına neden olmuştur. Merkezi siyasetin sahip olduğu bu sorunlu işleyiş dominant bir şekilde Selçuklu bağımsızlığında kendisi hissettirmiştir.

Kıpçaklar ile Oğuz Yabgu Devleti arasındaki ilişkiler erken dönemde daha çok Kimek siyaseti ile bağlantılı bir şekilde gelişim göstermiş ve barış dönemlerinde meraların ortak kullanılabilir olmasına kadar problemsiz bir seyir izlemiştir. İki taraf arasındaki ilişkilerin negatif bir seyre ulaşması ise Kıpçakların doğulu etnosların etkisiyle gerçekleştirdiği yayılım sonrası olmuştur.

Oğuz Yabgu Devleti'nin iç siyasette büyük bir enerji harcadığı Selçuklu problemiyle, dış siyasette ise yıkıcı Kıpçak tazyikiyle mücadele etmek zorunda kalması; disiplinden uzak organizasyonunun güvensiz tavırları ile birleşince inkıraz kaçınılmaz olmuştur.

Oğuz Yabgu Devleti'nin inkırazı noktasında Selçukluların ve Kıpçakların; iç ve dış nedenleri organize ederek bilinçsiz bir ittifak kurmuş olmaları gelişecek sürecin Kıpçaklardan bağımsız değerlendirilemeyeceğinin en büyük kanıtıdır. Bu doğrultuda Selçukluların bağımsız teşekküllerini sağlamasında Kıpçaklar doğrudan etki etmiş ve güçlü tazyikleri sonrası yarattıkları kaotik ortam ile Oğuz beylerinin Selçukluya olan sempatisinin artmasını sağlamıştır. Doğrudan Oğuz boylarının itaati ile sağlanan yükseliş Selçukluların köklü Oğuz geleneğinin temsilcisi, Oğuz Yabgu Devleti'nin mirasçısı olmasını sağlamıştır. Kıpçaklar tarafından bilinçsiz bir şekilde önü açılan Selçukluların İslam siyaseti ile olan pozitif temasları, bölge siyasetine entegre olma noktasında üç asırdır başarısız olmuş olan İslam siyasetinin önünü açmıştır. Bu bağlamda bağımsız Selçuklu siyaseti ile Kıpçaklar arasındaki yeni siyasi atmosferde belirleyici olan ana unsur inançlar üzerinden şekillenmiş ve Mikail Bey'in yüksek ihtimalle Kıpçaklardan oluşan gayrimüslim Türk kitleler tarafından öldürülmesi sürecin ana hatlarını çizmiştir.

İki taraf arasında inanç farklılıkları doğrultusunda gelişen negatif süreç Sultan Alparslan döneminde zirveye ulaşmış ve sıcak temas gerçekleşmiştir. Baskın Selçuklu politikası bu

dönemde Mangışlak ve Üst Yurd dolaylarındaki Kıpçak kitlelerinin itaatini sağlamayı başarmıştır. Kıpçakların, gücünden faydalanılan bir unsur haline gelmesi ise Nizamülmülk politikaları doğrultusunda Sultan Melikşah döneminde gerçekleşmiştir. Böylece erken dönem Selçuklu siyasetinin Kıpçaklar için uyguladığı İslami set aşılmıştır.

Bağımsız Selçuklu siyasetinin erken dönemi, inanç farklılıkları doğrultusunda, Kıpçakların kuzeyde sınırlı bir alanda yaşamalarını sağlamak üzerine şekillenirken; Nizamülmülk siyaseti ile Sultan Melikşah döneminde askeri niteliklerden faydalanma yolu tercih edilmiştir. Malum politika ile önlerindeki seti aşan Kıpçak unsurlar için Harezm serüveni resmen başlamıştır.

Doğu Kıpçakları açısından Harezm yerleşimi, bölge siyasetine politik ve askeri açıdan dominant temasların gerçekleştiği yegane dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Erken dönemde kurulan ilkel hayvancı endüstrinin belirleyici olduğu ticari temaslar, Altuntaş Hanedanlığı döneminde askeri ittifak boyutuna ulaşmıştır. Kıpçakların bölgedeki politik süreçler üzerinde oynadığı belirleyici rol Anuştingin Hanedanlığı döneminde ivme kazanarak varlığını sürdürmüştür.

Anuştingin soyunun Kıpçak etnonimine dayandığına dair yorumlar şüphesini korsa da, iki taraf arasındaki ilişkilerin Anuştingin Hanedanlığı'nın bölgedeki tasdikinin ilk yıllarına tarihlendiği su götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu ortaya koyan en önemli kanıt ise Anuştingin'in Harezm bölgesini yönetmek üzere vekil olarak görevlendirdiği valisi Ekinci b. Koçkar'ın Kıpçaklar için federatif bir unsur olan Kun kökenli olmasıdır. Ekinci b. Koçkar ile Harezm bölgesinde başlayan Kıpçak varlığı kendinden sonra bölgeyi doğrudan yöneten ilk Anuştingin Hanedanlığı üyesi Kudbüddin Muhammed dönemi Kıpçak-Harezm ilişkilerini şekillendiren ana unsur olmuştur.

Kıpçaklar için Kudbüddin Muhammed dönemi Harezm iktidarına negatif tavırların takınıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en büyük sebebi ise yeni iktidarın, soydaşları Ekinci b. Koçkar için halefi niteliklere sahip olmasıdır. Bu durum Harezmşah iktidarının sınır güvenlikleri doğrultusunda yaşadığı kaygının artmasına sebep olmuş ve olası güvenlik zafiyetlerinin engellenmesi adına Kıpçaklar sıkı askeri tedbirler ile kontrol altına alınmıştır.

Kudbüddin Muhammed'in ardından yerine geçen Atsız dönemi, Harezmşahlar için Kıpçak politikasının temel dinamiklerinin şekillendiği bir dönem olmuştur. Malum politikanın temelleri, Atsız'ın Cend üzerinden göçebe unsurlara yönelik gerçekleştirdiği sefer ile atılmıştır. Bu tarihten itibaren Kıpçak bakiyeleri kitlesel halde Harezmşah ordusu içerisinde kendisine yer bulmaya başlamıştır. Sultan Sencer ile olan rekabet Kıpçak bakiyeleri üzerinde oluşturulmaya çalışılan otoritenin zarar görmesine sebep olsa da hakimiyetin yeniden tasdik edilmesinin ardından, alınan güçlü tedbirler ile Kıpçakların askeri bir güç olarak kullanılmasına yönelik politikadan taviz verilmemiştir. Bu durumun en büyük kanıtı Atsız'ın şehzade İl Arslan'ı Cend valisi olarak ataması ve Kıpçaklar için merkez niteliği taşıyan Sığnak'ın düzenlenen seferler ile denetim altına alınmasıdır.

Atsız döneminde Kıpçaklar üzerinde kurulmaya çalışılan hakimiyet Harezmşah siyasetinin askeri nitelikleri için pozitif etkiler yaratsa da Kıpçaklar için politik bir bölünmeye sebep olmuş ve olası devletleşme süreci seferlerin yarattığı aksamalar dolayısıyla yarım kalmıştır. Politik birlikteliği parçalanan Kıpçaklar için Harezm siyasetine entegre olmak bölge siyasetinde aktif rol oynamak adına tek çıkar yol halini almıştır. Bu doğrultuda Kıpçak toprakları kısa süre içerisinde garnizon noktalar haline gelmiştir. Harezmşahların elde ettiği bu askeri güç kısa sürede meyvelerini vermiş ve Harezmşahlar için siyasi teşekküllerin Selçuklu siyasetinden bağımsız gelişme süreci başlamıştır.

İl Arslan dönemi ile beraber Kıpçak-Harezm ilişkileri yeni bir boyuta geçmiş ve Atsız döneminde baskıcı tavırlar ile sağlanan birliktelik yerine dostça niteliklerle sağlanan bir ittifaka bırakmıştır. İki taraf arasındaki ittifakın askeri ve politik açıdan altın bir döneme girişi ise İl Arslan'ın ardından Harezmşah tahtına oturan Tekiş döneminde gerçekleşmiştir. Bu durumu doğuran en önemli unsur ise Kıpçaklar arasında siyasi otoritesi yüksek bir beyin kızı olan Terken Hatun ile Tekiş'in gerçekleştirdiği evlilik olmuştur. Kıpçakların bu dönem itaatkar tavırlar ile Harezmşah tahtına beslediği aidiyet bölge siyaseti için büyük önem arz eden göçebeler için de caydırıcı nitelikler taşımıştır.

Terken Hatun'un Tekiş ile gerçekleştirdiği evlilik sonrası elde ettiği siyasi konum Kıpçaklar için Harezmşah tahtında önemli bir temsiliyet elde etmek anlamı taşımıştır. Bu tarihten itibaren Terken Hatun doğrudan Kıpçakların Harezmşah siyasetine gerçekleştirdiği tazyikin sembol unsuru haline gelmiştir.

Terken Hatun'un devlet organizasyonu üzerinde elde ettiği güçlü otorite Kıpçak varlığının Harezmşah ordusu içerisinde elde ettiği güçlü varlık ile paralel gelişmiştir. Kıpçak askeriyesinin sağladığı güç Terken Hatun ile oğlu Alaüddin Muhammed arasında devletin politik işleyişi için tehlike arz edecek siyasi bir rekabet doğurmuştur. Zamanla rekabetin baskın unsuru haline gelen Terken Hatun, akraba unsurlarla şekillendirdiği teşkilatlanma ile Alaüddin Muhammed'in siyasi otoritesini zayıflatmayı başarmıştır.

Terken Hatun üzerinden Kıpçak unsurların elde ettiği özgür hareket alanı, orduda ve politikada türlü disiplinsizliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu durumun en yıkıcı yansıması ise şüphesiz Kıpçak asıllı olduğu düşünülen Otrar valisi Gayır Han'ın (İnalcık-Alp Derek) politik etikten uzak, disiplinsiz tavırlarla sebebiyet verdiği Otrar faciasıdır.

Otrar Faciası ve akabinde gerçekleşen Moğol İstilasası olası Kıpçak İslamlaşmasının ve Türk-İslam Medeniyetinin bir parçası olma durumunu sonlandırmış ve bölgede yükselişe geçen federasyonel Kıpçak siyasetinin bağımsız niteliklere erişmesi adına atılan adımların nihayete ermesine sebebiyet vermiştir.

Görüldüğü üzere Kitan baskını ile Kimek Federasyonu içerisinde liderlik vasıfları kazanan ve kapsadığı savaşçı etnoslar ile Oğuz Yabgu, Selçuklu ve Harezmşah siyasetleri üzerinde belirleyici roller üstlenen Kıpçaklar, yarattıkları güçlü varlığın kurbanı olmuştur. Bölgede siyasi varlıkları tamamen kaybolduktan sonra batı yönlü yayılımlarına devam etmiş ve Doğu Kıpçakları bahsi bugün yarattığı etnik siyasetler üzerinde oynadığı demografik rolden öteye geçememiştir.

Tüm bu değerlendirmeler doğrultusunda açıkça görülmektedir ki Doğu Kıpçakları hakimiyet sahası üzerinde sahip olduğu politik geleneğin etkisiyle belirleyici bir rol oynamıştır. Türk tarihinin önemli bir safhası olan XI-XIII. yüzyıllar arası dönemde Asya cephesinde gelişen siyasi iklimin ana faktörü olarak Kıpçaklar, federasyonel bir şekilde, sahip oldukları sosyolojik genetiğin etkisiyle göçebe geleneğin önemli bir yansıması olarak varlık göstermiştir. Temas içerisinde oldukları hemen her toplum için güçlü askeri yapıları doğrultusunda politik bir rota çizmiş ve baskın karakteristik özellikleriyle önemli izler bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdilkhakim, B. (2019). *Fethinden Moğol İstilasına Kadar Orta Sirderya ve İslam Tarihindeki Yeri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Abramzon, S. M., Potapov, L. P. (1975). Etnik ve Sosyal Tarih Öğrenimi İçin Kaynaklardan Biri Olarak Halk Etnografyası. (Çev. Atilla Bağcı). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*,(35), s. 23-38.
- Acaroğlu, M. T. (2006). *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Klavuzu*. Ankara: TTK Yayınları.
- Agacanov, S. G. (1998). The States of The Oghuz Kimek and The Kipchak. *Civilizations of Central Asia*, (4), 61.
- Agacanov, S. G. (2019). *Oğuzlar*. (Çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Agacanov, S. G., (2020). Orta Asya Oğuz Boyları Tarihinin Bazı Meseleleri. (Çev. Yusuf Akbaba, Gürkan Açıkgöz). *USAD*, (12), s. 299-316.
- Ağaldağ, S. (2002). Moğol Devleti. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 8, s. 433-456). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ahincanov, S.M. (2014). *Türk Halklarının Katalizör Boyu: Kıpçaklar*. (Çev: Kürşat Yıldırım). İstanbul: Selenge Yayıncılık.
- Akbıyık, H. A. (2002). Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 8, s. 470-489). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Akün, Ö. F. (2002a). Kaşgarlı Mahmud. *TDV İslam Ansiklopedisi içerisinde*. Erişim Tarihi 15 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kaşgarli-mahmud>

- Akün, Ö. F. (2002b). Kilisli Rifat Bilge. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 18 Kasım 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilisli-rifat-bilge>
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev: Mürsel Öztürk). Ankara: TTK Yayınevi.
- Allen, W. E. D. (1971). *A History of The Georgian People*. London: Barnes & Noble.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Artamonov, M. İ. (2008). *Hazar Tarihi*. (D. A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi: Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Kesit Yayıncılık.
- Atagariev, E. (1997). Selçuklular ve Ataları. (Çev Mustafa Kalkan), *Erdem*, 9 (27), s. 943-954.
- Atalay, İ. (2002). Türk Dünyası'nın Coğrafyası. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 1, s. 319-349). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Avcı, C. (2014). Mes'udi, Ali b. Hüseyin. *TDV İslam Ansiklopedisi içerisinde*. Erişim Tarihi 21 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesudi-ali-b-huseyin>
- Ayan, E. (2009). Selçuklu-Kıpçak ilişkileri. *SAÜ Fen-Edebiyat Dergisi*. 2, 105-127.
- Ayan, E. (2014). Selçukluların Şahmelik İle Macerası ve Harezm'i Fethi. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1) 2, s. 13-38.
- Ayan, E. (2016). Harezmşahlar Hanedanının Evlilikleri. *Karadeniz*, 32, 13-36.
- Aydın, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: Karam Yayıncılık.
- Aygil, Y. (1995). *Hristiyan Türklerin Kısa Tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları.

- Aynakulova, Gülnisa. (2019). Ermeni Kıpçakları mı Gregoryen Kıpçakları mı?. *Milli Folklor*, (84), 114-126.
- Ayönü, Y. (2009). Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI.-XII. Yüzyıllar). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 53-69.
- Baipakov, K. (2007). VI-XVIII. Yüzyıllarda Kazakistan'ın Ortaçağ Şehirleri ve Yerleşimleri. *Kazakistan Tarihi: Makaleler*, Ankara: TTK Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1959). Kaşgari'den Notlar: II Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine. *Belleten*, (7) s. 1-26.
- Barthold, V.V. (1997). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Çev: Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Barthold, V.V. (2019). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayat, F. (2009). Sosyo-Ekonomik Bağlamda Avdan Bozkır Eğlence Avlarına Geçiş. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, (7), s. 1-11.
- Bayat, F. (2019). Oğuzname. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 10 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/oguzname>
- Baykara, T. (2003). *Türk Kültürü*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Bazmee Ansarı, A. S. (1993). Cüzcani, Minhac-ı Sırac. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 18 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuzcani-minhac-i-sirac>
- Bela, K. (1994). XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair. (Çev. Hamit Koşay). *Belleten*, (8) 29, s. 119-137.
- Berta, Á. (1996). Kumanların Kökeni, Macaristan'daki Kumanların Erken Tarihi. Çev. Emine Yılmaz. *Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı. Bir, Türk Dünyası İncelemeleri*, 9-10.

- Bilgin, O. (1993). Ata Melik Cüveyni. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 21 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuveyni-ata-melik>
- Bilgin, O. (1996). Gerdizi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 10 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gerdizi>
- Bozkurt, G. S.(2008). Geçmişten Günümüze Romanya’da Türk Varlığı. *Karadeniz Araştırmaları*, (17), 1-31.
- Brosset, M. (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. (Çev: H.D. Andreasyan ve E. Merçil). Ankara: TTK Yayınevi.
- Caferoğlu, A. (1970). *Türk Kavim ve Devletleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Cahen, Claude. (2012). *Osmanlı’dan Önce Anadolu’da Türkler*. (Çev: Yıldız Moran). İstanbul: E Yayınları.
- Can, İ, (2013). Tarih Toplum ve Kültür Bağlamında Aile ve Kadın. M. Aydın (Ed.), *Sistemik Aile Sosyolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Czegledy, Karoly. (1998). *Bozkır Kavimlerinin Doğu’dan Batı’ya Göçleri*. (Çev: Erdal Çoban). İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Çakmak, M. A. & Hamarat, E. (2015). İnkişaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alaaddin Muhammed Harezmsah (1200-1220). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), s. 125-149
- Çakmak, M. A. (2002). Moğol İstilas ve Harezmsahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 4, s. 1430-1448). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çandarlı Şahin, A. (2016). Kuman Kıpçaklarda Zanaatkarlık ve Konar-Göçerlik İlişkisi. *Türkiyat Mecmuası*, (26) 2, s. 155-165.

- Çandarlı Şahin, A. (2017). Bir İstila Bir Dönüşüm: Moğol İstilasının Kuman/Kıpçaklara Etkisi. *Avrasya Uluslar Arası Araştırmalar Dergisi*, (5) 10, 181-190.
- Çandarlıoğlu, G. (2012). Uygurlar. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 12 Temmuz 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/uygurlar>
- Çoban, E. (2006). Ana Hatlarıyla Erken Dönem Macar Ortaçağına Bir Bakış. O. Karatay, B. A. Gökdağ (Ed), *Balkanlar El Kitabı*, (s. 165-184). Çorum: Karam Yayınları.
- Çoban, E. (2015). *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- D'ohsson, A. C. M. (2021). *Moğol İmparatorluğu*. (Çev. Mustafa Rahmi, Ekrem Kalan). İstanbul: Selenge Yayınevi.
- Dedeoğlu, A. (2018). Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI-XVI. Yüzyıllar Arası). *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi: Konya.
- Divitçioğlu, S. (1987). *Kök Türkler: (Kut, Küç ve Ülüg)*. İstanbul: Ada Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Oğuz'dan Selçuklu'ya: Boy, Konat ve Devlet*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Donuk, A. (1988). Eski Türk Ailesi ve Vasıfları. *Türk Yurdu*, (Cilt 9) (16), s. 147-168.
- Donuk, A. (2008). Türk Ordu Teşkilatının Yabancı Ordulara Tesiri Meselesi. F. M. Emecen (Ed.). *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular*, (s. 183-191). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Drobny, J. (2012). Cumans and Kipchaks: Between Ethnonym and Toponym. *Zbornik Lozofickej Fakulty Univerzity Komenskeho Rocnik*, (33), 205-217.
- Dunlop, D. M. (2008). *Hazar Yahudi Tarihi*. (Z. Ay, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

- Durmuş, İ. (2019). Eski Türk Araç-Gereç ve Taktiği. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (4), s. 49-70.
- Eberhard, W. (1944). Kaylar Kabilesi Hakkında Mülâhazalar. *Belleten*, (31), s. 422-435.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. (N. Uluğtuğ, Çev.). Ankara: TTK Yayınevi.
- Eberhard, W. (2008). Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci. (Çev. Osman, G. Özgüdenli). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (18), s. 1-8.
- Eberhard, W. (2010). *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*. Ankara: TTK Yayınevi.
- Eberhard, W. (2019). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yayınevi.
- Ebulgazi Bahadır Han. (1974). *Türklerin Soy Kütüğü*. (Çev. Muharrem Ergin). Ankara: Tercüman Yayıncılık.
- Ekrem, E. (2007). Sarı Uygurların Kökeni. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (3), s. 156-180).
- Ekrem, M. A. (1976). Şamanlığın ve Eski Türk Kültürünün Dobruca'daki Kırım Türkleri Folklorunda İzleri. *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, (Cilt 1), s. 109-117.
- El Ömeri. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim*. (Çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Erdemir, H. P. (2002). Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 2, s. 1662-1671). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Erdoğan, C. (2013). Harezm'de Gazneli Hakimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (50), s. 143-180.

- Erdoğan, C. (2018). Harezmi İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (62), s. 307-327.
- Erkoç, H. İ. (2021). *Yenisey'den Seyhun'a Türkler Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Franke, H. (2003). Kitan ve Gürçenler: Mançurya Ormanlarının Sakinleri. Denis Sinor (Ed.), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gedikli, Y. (2004). Kuman Adının Kökeni ve Anlamı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (153), s. 149-180.
- Gedikli, Y. (2015). 463-682 Arasında Kuzey Kafkasya Hun Beyliğinden ve Hazar Türklerinden Alban Tarihi'nin Kaydettiği Türkçe Sözcükler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2017, s. 219-238.
- Gemil, T. (2016). X-XIV. Yüzyıllarda Orta ve Doğu Avrupa'da İslam Varlığı. *Balkanlarda İslam*, (Cilt. 2), s. 41-51. Ankara: TİKA Yayınları.
- Golden, P. (1984). Cumanica I: The Qıpcaqs İn Georgia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, (4), 45-87.
- Golden, P. (1995). Cumanica IV: The Tribes of The Cuman-Qıpcaqs. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, (9), 99-122.
- Golden, P. (1998). Religion Among The Qipcaqs of Medieval Eurasia. *Central Asiatic Journal*, (42), 180-237.
- Golden, P. (2002). Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler. (Çev. Osman Karatay), Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* içerisinde (Cilt 2, s. 1335-1356). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Golden, P. (2003). Güney Rusya Bozkırlarının Halkları. Denis Sinor (Ed.), *Erken İç Asya Tarihi*, (s. 345-383). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Golden, P. (2003). Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar. Denis Sinor (Ed.), *Erken İç Asya Tarihi*, (s. 459-499). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Golden, P. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev: O. Karatay). Çorum: Karam Yayınevi.
- Golden, P. (2014). Qipcaq. B. Karakoç, A. Menz (Ed), *Turcology and Linguistics*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Gökbel, A. (2000). *Kıpçak Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gömeç, S. (2009). Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti. *12. Askeri Tarih Sempozyumu Bildirleri*. Ankara.
- Gömeç, S. (2013). Türk Tarihinde Kıpçaklar. *Türk Tarihçiliğine Katkıları-Mustafa Kafalı Armağanı*, Ankara.
- Gömeç, S. (2015). Türk Ailesine Genel Bir Bakış. *Aile Yazıları*, (7), s. 3-12.
- Gömeç, S. (2018). Tarihi Türk Coğrafyasının Genel Hatları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (237), s. 103-114.
- Görelık, M. V. (2017). Kimeklerin Askeri Kültürü. (Çev. İ. Kemaloğlu), *Tartarica Atlas*, s. 143-148. Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul: Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü ve Tataristan Cumhuriyet Eğitim ve Bilim Bakanlığı.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu*. (Çev. M. Reşat Uzman). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Guboğlu, M. (1976). Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri İle İlişkileri Hakkında. *VIII. Türk Tarih Kongresi içerisinde*, (Cilt 2), s. 751-783.
- Gumilev, L. G. (2003). *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları I*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

- Gumilev, L. G. (2005). *Hunlar*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2006). *Avrasyadan Makaleler-1*. (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınevi.
- Gumilev, L. N. (2019). *Hazar Çevresinde Bin Yıl*. (Çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gündüz, T. (2002). Oğuzlar/ Türkmenler. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 2, s. 453-479). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Hizmetli, S. (2011). Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü. *İstem*, (17), s. 23-43.
- Hududü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. (2018). (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı). İstanbul: Ayışığı Yayınları.
- Huzin, F. Ş. & Şakirov, Z. G. (2019). İdil (Volga) Bulgarları ve Göçebe Dünya. *Mütefekkir*, (11), s. 239-254.
- İbn Battuta. (2014). *İbn Battuta Seyahatnamesi*. (Çev. A. Sait Aykut). İstanbul: YKY Yayınları.
- İbn Hurdazbih. (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. (Çev. Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İnalcık, H. (2016). Türkler ve Balkanlar. *Balkanlarda İslam içerisinde*. M. S. Kafkasyalı (Ed.). (Cilt. 2). s. 9-41. Ankara: TİKA Yayınları.
- İsmagulov, O. (2007). Kazak Halkının Etnik Yapısı. *Kazakistan Tarihi: Makaleler*, Ankara: TTK Yayınları.
- Jıla, N. (2006). Orta Asya'da Kurt ve Karga Hakkındaki Mitler ve Geleneksel İnanışlar Türk Wu-sun ve Moğollardan Örnekler. (Çev. H. İ. Şahin). *AKAD*, (2), s. 77-88.

- Kaçalin, M. S. (1994). *Divanü Lugati't-Türk. TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 17 Haziran 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/divanu-lugati-turk>
- Kafalı, M. (1971). Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu. *Tarih Dergisi*, 25, 179-181.
- Kafalı, M. (1993). Cengiz Han. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 25 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cengiz-han>
- Kafesoglu, I. (1992). *Harezmsahlar devleti tarihi (485-617/1092-1229)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1958). Türkmen Adı Manası ve Mahiyeti. *Jean Deny Armağanı*, s. 121-133.
- Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalkan, M. (2011). Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri. *Bilig*, (57), s. 83-114.
- Kallek, C. (2002). Kudame b. Cafer. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 12 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudame-b-cafer>
- Karataev, O. (2002). Türk Boylarında Tamgalar ve Eski Kırgız-Oğuz Etnik Bağlantıları. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 2, s. 673-687). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Karatay, O. (2004). Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları Altın Orda Öncesi Dönem. *Karadeniz Araştırmaları*, (3), s. 1-70.
- Karatay, O. (2019). *Hazarlar: Yahudi Türkler Türk Yahudiler Ötekiler*. Ankara: Kripto Kitaplar.
- Kaşgarlı M. (1985). *Divanu Lügati't Türk*. (Çev. Besim Atalay), (Cilt I-II), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Keleş, E. (2021). Harezmşah-Kıpçak Münasebetleri ve Harezmşah Ordusunda Kıpçak Unsurları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), s. 157-173.
- Kemaloğlu, İ. (2015). *Rusların Gözüyle Türkler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kıldıroğlu, M. (2013). *Kırgızlar ve Kıpçaklar*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kıldıroğlu, M. (2018). Kişi, Yer, Boy Adlarına Göre Ahıska ve Çevresindeki Kıpçaklar Kumanlarla Diğer Türk Boylarının Bağlantıları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (40), s. 412-429.
- Kıldıroğlu, M. (2020). XII. Yüzyıldan Osmanlı Hakimiyetine Kadar Gürcistan Kıpçaklar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (41), s. 228-245.
- Kırzioğlu, F. (1992). *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*. Ankara: TTK Yayınları.
- Klyashtorny, S. G. (2013). Polovets Problemi (II): Kıpçaklar, Kumanlar ve Polovetsler.(Çev: Cihan Çakmak). *Türk Kültürü*, s. 175-180.
- Klyashtorny, S. G. (2017). Kimekler ve Kıpçaklar. (Çev. İ. Kemaloğlu), *Tartarica Atlas*, s. 140-143. Kazan, Moskova, St. Petersburg, İstanbul: Tataristan Cumhuriyeti Ş. Mercani Tarih Enstitüsü ve Tataristan Cumhuriyet Eğitim ve Bilim Bakanlığı.
- Klyashtorny, S. G., & Sultanov, T. İ. (2019). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, (çev. A. BATUR). İstanbul: Selenge Yayınevi.
- Koca, S. (2000). *Türk Kültürünün Temelleri*. Trabzon: KTÜ Yayınları.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 3, s. 8-54). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Komnena, Anna. (1996). *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi: Malazgirt Sonrası*. (Çev: Bilge Umar). Ankara: İnkılap Yayınevi.

- Kononov, A. N. (2015). Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine. (Çev. M. Uğurlu). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (10), s. 518-526.
- Koppers, W. (1941). Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk Indo-Germenlik. *Belleten*, (Cilt 5), (20), s. 439-480.
- Korkmaz, A. (2020). *Kuman Kıpçaklar: Orta Çağ Doğu Avrupası'nın Güçlü Cengaverleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Köksal, M. (2021). Harezmşahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218). *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1), s. 171-188.
- Köprülü, M. F. (1943). Türk Etnolojisine Ait Notlar Uran Kabilesi. *Belleten*, (7), 227-243.
- Köprülü, M. F. (1944). Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar. *Belleten*, (31), 421-452.
- Köprülü, M. F. (1987). Harizmşahlar. *MEB İslam Ansiklopedisi içerisinde*. (Cilt 5).
- Köymen, M. A. (1993). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Cilt Kuruluş Devri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Köymen, M. A. (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt Alparslan ve Zamanı*. Ankara: TTK Yayınevi.
- Köymen, M. A. (2017). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kumekov, B. (1993). XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında. (Çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Şumuddinov). *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Cilt 1), (2), s. 380-394.
- Kumekov, B. (2002). Kıpçak Hanlığı. Türkler, (Çev. Aydos Şalbayev), Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 2, s. 1356-1370). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Kumekov, B. (2007). “Kazak” Terimi Hakkında. *Kazakistan Tarihi: Makaleler*, (s. 45-54). Ankara: TTK Yayınları.
- Kumekov, B. (2013). *Kimek Devleti*. (Çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Şumudinuulu). Ankara: TTK Yayınları.
- Kurat, A. N. (1937). *Peçenek Tarihi*. Ankara: Devlet Basımevi.
- Kurat, A.N. (1987). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*. Ankara: TTK Basımevi.
- Kurat, A.N. (2019). *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: TTK Basımevi.
- Kurgan, Ş. (1972). Divanu Lugat-it-Türk Üzerine. *Türk Dili*, (Cilt 27), s. 60-80.
- Kurtuluş, R. (1998). Hududü’l-Alem. *TDV İslam Ansiklopedisi*. ErişimTarihi 8 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hududul-alem>
- Kuyucuklu, N. (1992). Bulgaristan, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 17 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulgaristan#1>
- Mangaltepe, İ. (2008). Arkolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Tehçizat. F. M. Emecen (Ed.). *Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular*, s. 121-152. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- May, T. (2021). *Moğol İmparatorluğu*. (Çev. Ülke Evrim Uysal). İstanbul: Kronik Kitap.
- Merçil, E. (2018). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Mesudi. (2017). *Muruc Ez-Zeheb*. (Çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınevi.
- Minhac-ı Sirac El-Cüzcani, (2015). *Tabakat-ı Nasırı*. (Çev. Erhan Göksu). Ankara: TTK Yayınları.

- Mirzayeva, N. (2020). *XI-XIV. Yüzyıllarda Gürcistan'da Kıpçaklar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi: Kayseri.
- Moğolların Gizli Tarihi*. (2019). (Çev. Ahmet Temir). Ankara: TTK Yayınları.
- Mori, M. (1978). Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (9), s. 209-226.
- Nesevi, C. H. (1934). *Celalüttin Harezemşah*. (Çev. Necip Asım). İstanbul: Devlet Matbaası.
- Nesibli, Y. (2002). Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 4, s. 1193-1204). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Odabaşı, Z. (2019). Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (Cilt 5), (9), s. 165-192.
- Orazsahedov, A. (2020). Türk-İslam Şehri Gürgenç ve Moğol İstilasındaki Akıbeti. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), s. 331-359.
- Ostrogorsky, G. (2017). *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan). Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. (1948). İlk Töles Boyları. *Belleten*, (Cilt XII), (48), s. 795-831.
- Ögel, B. (1957). Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüe-çi'ler. *DTCF Dergisi*. (15), s. 247-278.
- Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişim Çağları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK Yayınevi.
- Ögel, B. (1989). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (2017). *Türklerde Devlet Teşkilatı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Öner, M. (2008). Bugünkü Kıpçak Türkçesi Ortak Söz Varlığı Denemesi. *Belleten*,(56), s. 77-98.
- Özaydın, A. (1997). Harizm. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 10 Kasım 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizm>
- Özaydın, A. (2000). İbnü'l Esir, İzzeddin . *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 13 Kasım 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-esir-izzeddin>
- Özaydın, A. (2002). Harezmşahlar Devleti. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 4, s. 1400-1421). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özaydın, A. (2006). Nesevi, Muhammed b. Ahmed. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 21 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesevi-muhammed-b-ahmed>
- Özcan, A. T. (2020). *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Özdemir, H. A. (2010). Moğol İstilasından Öğrenilmiş Çaresizlik Örnekleri. *Necmeddin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), s. 21-40.
- Özel, H. (2021). *Kıpçak Uruk ve Boyları*. Ankara: TTK Yayınları.
- Özderim, M. (1946). Acaib-ül-letâif (Hitay Sefaretnamesi) İle Çin Kaynakları Arasında İlgî. *DTCF Dergisi*, (3), s. 345-371.
- Özergin, M. K. (1976). Kimekler ve Kimek Devleti, *Atsız Armağanı*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Özergin, M. K. (1992). Kimekler. *Türk Dünyası El Kitabı I.Cilt Coğrafya Tarih*, s. 160-174), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Özgür, C. (2009). Kıpçak Sahasına Ait Sözlük ve Kaynaklarda At ve Atçılıkla İlgili Terminoloji. *Turkish Studies*, (4), s. 891-905.

- Öztürk, M. (2015). İslamiyetten Önce Türklerde Aile ve Kutadgu Bilig’de Türk Ailesi. *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, (Cilt 2), s. 889-913. Kayseri: Kardeşler Ofset.
- Özyetgin, M. S. (2002). Altınordu Hanlığı’nın Resmi Yazışma Geleneği. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 8, s. 1452-1475). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özyetgin, M. S. (2013). Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı. *Yeni Türkiye*, (55), s. 149-167.
- Peler, G. Y. (2017). Tarih Boyunca Altay Halkları Arasındaki Geçişkenlik. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, (Cilt 1), (1), s. 83-94.
- Piyadeoğlu, C. (2020). *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Plano Carpini. (2018). *Moğolistan Seyahatnamesi*. (Çev. Ergin Ayan). İstanbul: Kronik Kitap.
- Pritsak, O. (1995). Polovetsler ve Ruslar. (Çev. Eşref B. Özbilen). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (94), s. 153-171.
- Pritsak, O. (1996). Oğuz Yabgu Devleti’nin Yıkılışı. (Çev. Eşref B. Özbilen). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (104), s. 93-102.
- Ramazanoğlu, G. M. (2002). Kazakistan. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 18 Haziran 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kazakistan#3-mimari>
- Rasonyi, L. (1969). Kuman Özel Adları. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, (3), s. 71-144.
- Rasonyi, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Rasonyi, L. (1983). *Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*. (Çev. Ş.K. Şerifoğlu, A. Müderrisoğlu). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Rasovski, D. (2004). Kumanlar, Kuman Topraklarının Sınırları. (Çev: M. U. Yücel). *Tarih Dergisi*, (40),159-189.
- Reşidü'd-din, F. (2010). *Cami'ü't-Tevarih*. (Çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Rodoplu, F. (2015). Türkistan'dan Balkanlara Son Türk Göçünü Gerçekleştiren Peçenek, Uz, ve Kumanların Göç Yolları ve Kültürel Etkileri. *Turkish Migration Conference 2015 içerisinde*. London: Transnational Press.
- Rodoplu, F. (2021). *Bulgaristan'da Kuman Hanlar Dönemi II. Bulgar Devleti'nin Kuruluşu ve Bulgar Tarihyazımında Kuman/Kıpçaklar*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. (Çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, J. P. (2020). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket). İstanbul: Degah Yayınevi.
- Rubruk, Wilhelm Won. (2019). *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*. (Çev. Ergin Ayan). İstanbul: Kronik Kitap.
- Safran, M. (1993). *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Safran, M. (2002). Kuman-Kıpçaklar. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 2, s. 1384-1398). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sagineyeva, A. & Yücel, M. U. (2020). Altın Orda-Rus Mücadelesinin Edebiyata Yansıması: Zadoñşına Destanı. *Bilig*, (93), 149-179.

- Sağır, C. (2006). *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabai Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi. İstanbul.
- Savinov, D. G. (1975). Yenisey Kırgızları İle Kimaklar'ın IX.-X. Yüzyıllardaki Etnik-Kültürel Münasebetleri. (Çev. M. Tezcan). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (7), s. 35-51.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri*. Ankara: TTK Basımevi.
- Sevim, A. & Merçil, E. (2020). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara TTK Yayınları.
- Sinor, D. (2003). İç Asya Kavramı. Denis Sinor (Ed.), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları*. Ankara: DTCF Yayınları.
- Sümer, F. (2002). Kimek. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 23 Haziran 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kimek>
- Sümer, F. (2007). Oğuzlar. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 12 Temmuz 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/oguzlar>
- Sümer, F. (2009). Selçuklular. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 15 Kasım 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuklular#1>
- Şahin, A. Ç. (2019). *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*. Ankara: Gece Akademi Kitapları.
- Şalbayev, A. (2005). *Oğuz Göçleri ve Yayılmaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Şeşen, R. (2015). *İbni Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taaffe, R. N. (2003). Coğrafi Ortam. Denis Sinor (Ed.), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2014). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taneri, A. (1997). Harizmşahlar. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 2 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmsahlar>
- Taneri, A. (2015). *Türk Devlet Geleneği*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taneri, A. (2019). *Harezmşahlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taşağı, A. (2001). Karahıtaylar. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 5 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karahitaylar>
- Taşağı, A. (2002). İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 2, s. 566-657). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Taşağı, A. (2004a). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: TTK Yayınları.
- Taşağı, A. (2004b). IV.-XI. Asırlar Arasında Türklerin Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya Göçleri. *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, Kırım.
- Taşağı, A. (2008). İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu. *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular*, s. 153-181. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Taşağı, A. (2013). Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. Ve 7. Yüzyıllar). *FSM İlmi Araştırmalar-İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (3), s. 311-322.
- Taşağı, A. (2020). Kanglı (Kao-Ch'e) Boyları Hakkında Bir Değerlendirme. *Tarih Dergisi*, (71), s. 51-66.

- Taşağıl, A. (2021). *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Tavkul, U. (2003). Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (15), s. 48-81.
- Tellioğlu, (2007). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*. Trabzon: Serander Yayıncılık.
- Temir, A. (2002). Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 8, s. 416-433). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tezcan, M. (2012). Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar). *TAED*, (48), s. 305-342.
- Thierry, F. (2002). Türgişlerden Büyük Uyurlara Türk Kağanlıklarının Para Birimleri. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 3, s. 378-401). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tiesenhhausen, W. D. (1941). *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*. (Çev. İ. H. İzmirli). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, Z. V. (1941). *Moğollar, Çingiz ve Türkler*. İstanbul: Arkadaş Matbaası.
- Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Togan, Z. V. (1987). Harizm. *MEB İslam Ansiklopedisi içerisinde*. (Cilt 5).
- Tolmacheva, M. (2003). Makdisi, Muhammed b. Ahmed. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 30 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/makdisi-muhammed-b-ahmed>

- Tomar, C. (2000). İbnü'l-Fakih. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 12 Temmuz 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-fakih>
- Toynbee, A. (1978). *Tarih Bilinci*. İstanbul: Bateş Yayınları.
- Tuğ, K. (2011). Oğuz Yabgu Devleri ve Selçukluların İstiklali. A. V. Can, K. Taşkın, S. Güner (Ed.). 8. *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri içerisinde*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Turan, O. (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Tümer, G. (1992). Biruni. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 18 Temmuz 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/biruni>
- Urfalı Mateos. (2019). *Urfalı Mateos Vakayı-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. (Çev. H. D. Andreasyan, Halil Yinanç). Ankara: TTK Yayınları.
- Usta, A. (2002). Moğol İstilasına Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 4, s. 1421-1430). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ülküsal, M. (1966). *Dobruca ve Türkler*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Vásary, İ. (2016). *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (çev. İsmail Doğan). İstanbul: Ötüken.
- Vasary, İ. (2018). *Kumanlar ve Tatarlar: Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*. (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Vernadsky, G. (2019). *Rusya Tarihi*. (Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak). İstanbul: Selenge.
- Yakubi. (2013). *Ülkeler Kitabı*. (Çev. Murat Ağarı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.

- Yakubovsky, A. Y. (1976). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (Çev. Hasan Eren). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Yalvar, C. (2018). Kıpçakların Kökenleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler. A. Taşağıl, A. Kar, A. Büyükaksoy, A. Müderrisoğlu (Ed.). *I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu Bildirileri İçerisinde*.
- Yıldız, H. D. (1993). Harezmi'nin Ehemmiyeti ve Harezmşahlar'a Kadar Olan Durumu. Hakkı Dursun Yıldız (Ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Cilt 9). İstanbul: Çağ Yayınları.
- Yorulmaz, O. (2012). *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yücel, M. U. (2020a). *Eski Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Yücel, M. U. (2020b). *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Yücel, M. U. (2002a). Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi içerisinde* (Cilt 3, s. 342-347). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yücel, M. U. (2002b). Kıpçaklar. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi 18 Mayıs 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kipcaklar#1>
- Yücel, M.U. (2006). Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar. O. Karatay, B. A. Gökdağ (Ed), *Balkanlar El Kitabı*, 1. Çorum: Karam Yayıncılık.

EK 1. Tez Orjinallik Raporu

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 10/02/2022

Tez Başlığı: XI-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA DOĞU KIPÇAKLARI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 203 sayfalık kısmına ilişkin, 10/02/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 1 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- ☒ Kaynakça hariç
- 3- ☒ Alıntılar hariç/dâhil
- 4- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Ardaahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Tolga Aktaş
Öğrenci No: 18200600004
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Ortaçağ Tarihi
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

 Dr. Öğr. Üyesi. Öner Tolan

EK 2. Etik Komisyon Muafiyeti Formu

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 10/02/2022

Tez Başlığı: XI-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA DOĞU KIPÇAKLARI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Tolga Aktaş
Öğrenci No: 18200600004
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Ortaçağ Tarihi
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Dr. Öğr. Üyesi Öner Tolan

Detaylı Bilgi: <https://www.ardahan.edu.tr/birim.aspx?id=1002003>
Telefon: 0-4782117522 **Faks:** 0-4782117523 **E-posta:** sbe@ardahan.edu.tr

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Tolga Aktaş

Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Balıkesir Üniversitesi

Yüksek L. Öğrenimi : Ardahan Üniversitesi

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih : 10.02.2022